

**AAFRIKA RETSEPTSIOON EESTIKEELSES
TRÜKISÕNAS (KUNI 1917)**

KARIN HIEMAA

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu otsusega 9. maist 2006

Teaduslik juhendaja: professor Eero Medijainen

Oponendid: ajaloodoktor Kari Alenius (Oulu Ülikool)
professor, PhD Art Leete (Tartu Ülikool)

Doktoritöö kaitsmine toimub 9. juunil 2006. a. kell 16.15 Lossi 3–406

ISSN 1406–443X

ISBN 9949–11–336–9 (trükis)

ISBN 9949–11–337–7 (PDF)

Autoriõigus Karin Hiiemaa, 2006

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 298

SISUKORD

SISSEJUHATUS	7
Uurimistülesanne	7
Töö metodoloogia, allikad ja struktuur	9
Uurimisseis	11
Terminoloogia	18
1. PEATÜKK: AAFRIKA RETSEPTSIOONI ARENG EUROOPAS	33
1.1. Vana- ja antiikaeg	33
1.2. Kesk- ja uusaeg	37
1.3. Prantsuse valgustusajastu	45
1.4. Rassi mõiste 18. sajandi Euroopa filosoofilistes aruteludes ja teaduskontseptsioonides	47
1.5. Progressi, evolutsiooni ja rassi kontseptid 19.–20. sajandi alguse Euroopas	52
Kokkuvõte	56
2. PEATÜKK: EESTLASTE TEADMISTE JA IMAGOTE KUJUNEMINE AAFRIKAST	57
2.1. Imagod Aafrikast vanemas eestikeelses kirjanduses	57
2.2. Aafrika ja aafriklaste representatsioonid eestikeelses trükisõnas 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi keskpaigani	61
Kokkuvõte	80
3. PEATÜKK: AAFRIKA EESTLASTE ETTEKUJUTUSTES 19. SAJANDI KESKPAIGAST KUNI 1917. AASTANI	81
3.1. Muutused eestlaste maailmapildis	81
3.2. Väärtusimago	82
3.2.1. Aafrika loodusest	84
3.2.2. Aafrika rahvastest ja nende loomusest	85
3.2.3. Aafrika hõimuusunditest	92
3.2.4. Aafrika ajaloost	92
Kokkuvõte	94
3.3. Afektiivne imago	95
3.3.1. Aafrika loodusest	96
3.3.2. Aafriklaste loomusest	97
3.3.2.1. Aafriklaste paganlikust loomusest	98
3.3.2.2. Aafriklaste kristlikust loomusest	101
3.3.3. Aafrika hõimuusunditest ja kommetest	104
3.3.4. Aafrika ajaloost	108
3.3.5. Aafrika ühiskonnast ja kultuurist	113

Kokkuvõte	115
3.4. Ilukirjanduslik imago	115
3.4.1. Aafriklaste loomusest	117
3.4.2. Eurooplastest Aafrikas.....	118
3.4.3. Aafrika ja aafriklasted eesti lastekirjanduses.....	119
Kokkuvõte	122
3.5. Poliitiline imago	122
3.5.1. Aafrika poliitiline imago eestikeelses trükisõnas.....	122
3.5.2. Vene ja Saksa mõju Aafrika imagole	125
3.5.3. Abessiinia poliitiliste sündmuste ja Inglise-Buuri sõja (1899–1902) retseptioon eestikeelses trükisõnas.....	129
Kokkuvõte	134
ÜLDKOKKUVÕTE	135
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	144
SUMMARY.....	161
CURRICULUM VITAE.....	170

SISSEJUHATUS

Uurimisülesanne

Käesolev väitekiri tegeleb *teisesuse* problemaatikaga. Ometigi ei ole see uurimus niivõrd *teistest*, vaid pigem sellest, kuidas me *teiste* kaudu defineerime iseennast ning millisel moel on ettekujutuste transformeerumine seotud eelkõige *meie* ja alles seejärel *nende* muutumisega.

Meil on olemas omad ettekujutused, stereotüübid ja müüdid teiste kultuuride ning rahvuste kohta. Üldjuhul peab olemasolev kultuur end normiks, erinevused kultuuride vahel toovad seetõttu tihtipeale kaasa stereotüüpseid väärtimõistmisi. *Teistsugusele* on kerge omistada halba iseloomu või halbu kavatsusi, mõistmata, et *teised* käituvad nii erinevate reeglite tõttu.¹ Kui kasutada briti psühholoogi Richard D. Lewise mõtet, on rahvuslike ja rassiliste omaduste määramine võrreldav miinivälja ületamisega, kus igal hetkel võib komistada väärhinnangute, aga ka üllatuslike erandite otsa.² Vastandamine (või teinekord samastamine) teenib siin kindlat eesmärki – enda identiteedi sõnastamist. Ometi ei pruugi erinev kultuuriline identiteet olla alati vältimatuks ohuallikaks, nagu seda on püütud teinekord põhjendada.³ Taoline lähenemine jätab vähe võimalusi dialoogiks ja sarnasuste leidmiseks. Lääne usk enda universaalsusesse ning komme jagada maailma tsiviliseerituks ja barbaarseks näitab eelkõige soovi otsida vaenlast väljastpoolt. Selline bipolaarne lähenemine ei ole paraku võõras ka teistele kultuuridele. Hiina professor Li Dazhao (1888–1927) on idamaalasena tõstnud esile Läänemaailma negatiivsed küljed: Lääs kui sõja sümbol vastukaaluks Ida rahutaotlustele, Läänemaailma looduskaugus erinevalt Idamaade looduslähedusest jne.⁴ Nendes üldistavates järeldustes võib olla oma tõetera, ometi on sellised üldistused tihtipeale ka paratamatult vägivaldsed, asjade olemust lihtsustavad ja moonutavad. Taolised ettekujutused kergendavad meil otsuste tegemist, välistades tõsisemat analüüsi ja olles teinekord väga eksitavad. Sisuliselt annab see võimaluse projitseerida enda kultuurisisesed erinevused ja probleemid teistele kultuuridele.

Sotsiaalteadlane K. E. Boulding on väitnud, et peaaegu alati võib öelda, et kõige stabiilsemad on need imago, mis on kõige vähem tundlikud tagasisideme

---

¹ Vt.: G. J. Hofstede, P. B. Pedersen, G. Hofstede. Kultuuri uurides: ülesanded, näited, sünteetilised kultuurid. Tartu: Väike Vanker, 2004. Lk. 72–73.

² R. D. Lewis. Kultuuridevahelised erinevused: Kuidas edukalt ületada kultuuribarjääri. Tallinn, 1997. Lk. 7.

³ Vt.: S. P. Huntington. Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine. Fontes, 1999.

⁴ Ли Дачжао. Коренные различия между цивилизациями Востока и Запада. // Ли Дачжао. Избранные произведения. Москва, 1989. Lk. 136–137.

suhtes.⁵ Informatsiooni limiteeritud kogus, mis on omane stabiilsetele kuvanditele, loob aluse ettekujutustele, mille elujõulisus baseerub tihtipeale vaid mõnel üksikul tüüpilisel joonel – need on omased pigem distaalsetele kui lähimagotele.⁶

Selliste distaalsete imagote hulka võib liigitada ka ettekujutused Aafrikast. Uurimuses keskendutakse nn. traditsioonilisele Aafrikale ehk Troopilisele ja Lõuna-Aafrikale.⁷ Põhja-Aafrika sobitub ajaloo- ja kultuurikonteksti kaudu pigem araabia-islami maailma. Kahe erineva regiooni eralduspiiriks on Sahara kõrb. Ka kliimaatilised ja etnilised erinevused kahe piirkonna vahel on märgatavad. Mis puudutab mõistet *aafrikased*, siis ei ole see oma sisult homogeenne. Käesoleva uurimuse kontekstis laieneb see siiski ainult kontinendi mustanahalisele põliselanikkonnale. Uurimustöös kasutatav mõiste *neeger*, mis tähendab neegrirassi kuuluvaid tumedanahalisi rahvaid Aafrikas, paigutub töös ajaloolisse konteksti. Sellest lähtuvalt on termini kasutus käesoleva uurimuse raames (v.a. allikad) vaba igasugusest sotsiaalsele hierarhiale viitavast alltekstist.

Kaugete kultuuride puhul, millega otsene kommunikatsioon on raskendatud, tähtsustub muuhulgas trükisõna kui vahendaja roll. Töös käsitletav periood hõlmab eestikeelset kirjasõna selle kujunemise algusaegadest kuni 1917. aastani. Uurimuse eesmärgiks on analüüsida eestikeelse trükisõna baasil, kuidas on eestlastel kujunenud ettekujutused (sealhulgas stereotüübid ja müüdid) Troopilise ja Lõuna-Aafrika ning seal elavate põlisrahvaste kohta, millised need olid, millal ja kuidas on need transformeerunud.⁸ Lähtudest hüpoteesist, et transempiirilised⁹ imagod on kõige stabiilsemad, uuritakse, kas käsitletava perioodi jooksul on ettekujutused Aafrikast muutunud ja kui, siis millistel põhjustel.

---

⁵ K. E. Boulding. *The Image: Knowledge in Life and Society*. The University of Michigan Press, 1973. Lk. 168.

⁶ K. Alenius. *The Images of Neighbours: Estonians and Their Neighbours. // Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise*. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 78.

⁷ Troopiline ja Lõuna-Aafrika – ajaloolis-geograafiline termin, mida soovitas 1990. aastate alguses kasutusele võtta ajaloolane ja afrikanist Mart Siiroja, kuna tema arvates puudub antud terminil poliitiline ja rassistlik alltekst (erinevalt nimetustest Must ja Valge Aafrika, Aafrika lõunapool Saharat). – Vt.: M. Siiroja. Mis on Aafrika? // *Horisont*. 1994 / 3. Lk. 41–43.

⁸ Käesoleva uurimuse ülesandeks on eelkõige käsitleda retseptiooni, mitte poliitilise filosoofia küsimusi.

⁹ Transempiiriline – väljaspool otsest kogemust.

Töö metodoloogia, allikad ja struktuur

Täpsemalt määratledes sobitub antud ajaloolane väitekiri oma temaatikaga imagoloogiliste uurimuste hulka. Imagoloogia keskmeks on ettekujutuste sotsiaalne funktsioon, nende iseloom, pärinemine, muutumine jne. Sotsiaalne representatsioon kasvab välja ajalooliste kontekstide ja konfiguratsioonide paljususest, mistõttu ei saa seda teisendada üksikutesse lihtsustatud skeemidesse. Seetõttu on väitekirjas pööratud tähelepanu erinevate imagote kujunemisele konkreetsetes ajaloolistes kontekstis ja situatsioonis. Uurimuse teoreetilisi lähtekohti on mõjutanud konstruktivismi teooria, mille järgi inimeadmine on inimõistuse konstruktiiivse tegevuse tulemus: inimõistus ei omanda passiivselt teadmisi, vaid konstrueerib neid. Uurimuses toetutakse sotsioloogias levinud seisukohale, et sotsiaalne reaalsus konstrueeritakse inimeste poolt,¹⁰ sealhulgas ka ühiskonnas kehtivad hierarhilised suhted.¹¹ Nii on muuhulgas rassi bioloogilisest determinismist lähtuvalt määratletud teatud ajalooperioodidel sotsiaalse staatusega. Uurijate Michael Omi ja Howard Winanti arvates on rass sotsiaalne konstruktsioon. Sellest lähtuvalt on rass pidevalt muutuvate tähenduste kompleks, mida määratletakse ja vaidlustatakse kogu ühiskonnas, nii kollektiivses tegevuses kui ka individuaalses kogemuses. Rassilisi kategooriaid luuakse juurde, tehakse ümber, hävitatakse ja taasluuakse pidevalt.¹² Rahvusvaheliste suhete teoorias on näiteks üheks konstruktivistliku lähenemise olulisemaks lähtekohaks oletus, et identiteedid, normid ja kultuur mängivad olulist rolli maailmapoliitikas. Riikide identiteedid ja huvid ei ole ainult struktuurilisel kindlaks määratud, vaid pigem esile kutsutud institutsioonide, normide, kultuuride vastastikustest mõjutustest. See on protsess, mis määrab käitumisviisi riikide omavahelistes suhetes, mitte struktuur.¹³

Paljud uurijad on rõhutanud *teisesusega* seotud imagote uurimise probleemilisust, seostades seda nii teema tundlikkusega kui ka metodoloogilise ja

---

¹⁰ Selle üheks väljundiks on muuhulgas tekstid, mis mõjutavad teatud moel sedasama objektiivset tegelikkust (ehk tegelikkuse konstrueerimine tekstide kaudu), mida nad kajastama peavad. Oluline roll sotsiaalse tegelikkuse kujundamisel on "ühiskonna reeglite" defineerijal, ehk kõik on nii nagu institutsioonides (näiteks meedias) räägitakse. Vt. ka: A. Leete. Põhjarahvad antiigist tänapäevani: obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine. (Eesti Rahva Muuseumi sari 3.) Tartu, 2000. Lk. 24.

¹¹ Vt. lähemalt: P. L. Berger, T. Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books, 1991.

¹² Vt. lähemalt: M. Omi, H. Winant. *Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1980s*. New York: Routledge & Kegan Paul, 1987.

¹³ A. Wendt. *Social Theory of International Politics*. (Cambridge Studies in International Relations: 67) Cambridge University Press, 2000; A. Wendt. *Anarchy is What States Make of It*. // *International Organisation*, 1992, 46/2.

terminoloogilise selguse puudumisega.¹⁴ Antud uurimuse spetsiifika seisneb katses välja töötada konkreetne eestikeelne terminoloogia ja interdistsiplinaarne lähenemine ning meetodika antud uurimisteamale. Käesoleva väitekirja üheks eesmärgiks on ületada teadusdistsipliinide piire ja laenata meetodeid ning teha pilguheite ajaloo naaberdistsipliinidele, et adekvaatsemalt mõista käsitletavat probleemi. Eestikeelse kirjasõna kvalitatiivse kontentanalüüsi abil vaadeldakse ettekujutuste arenguid ja kujunemisi Aafrika kohta. Töös kasutatavad empiirilised andmed toetuvad eestikeelses trükisõnas ilmunud mitmekesistele materjalidele: artiklid perioodikas, publitseeritud memuaarid, kirjandusteosed, religioosne kirjandus, lastekirjandus, populaarteaduslikud teosed, kooliõpikud ja reisikirjeldused. Siinkohal tuleb nõustuda prantsuse uurija R. Rémond'iga, kes on märkinud, et “ühiskondliku mõtte faktid ei jäädvustu arhiivides”.¹⁵ Vene uurija Nikolai Jerofejev on öelnud, et ajaloolase jaoks, kes uurib mineviku ühiskondlikku mõttelaadi, on trükisõna esmajärgulise tähtsusega. Isegi olulisema tähtsusega kui arhiivallikad,¹⁶ sest trükisõna ei väljenda mitte ainult inimeste mõttelaadi, vaid ka riigi poliitilisi hoiakuid ja ideoloogiat, mis on riigivõimu poolt määratletud. Pealegi ei peegelda trükisõna mitte ainult olemasolevaid seisukohti ja ettekujutusi, vaid on ka selle formeerija. Trükisõnal on otsustav roll etniliste imagote ja stereotüüpide kujunemisel. Míngi ajalooperioodi mõttelaadi tundmaõppimiseks võib rahvakirjandus eliidikirjandusest olla isegi olulisem, kuna ta kajastab keskmise inimese maitset ja vaateid, mis tavaliselt ühiskonnas prevaleerivad.

Omaette küsimus on, kui palju reflekteerivad eesti trükisõnas 19. sajandil ja 20. sajandi algul ilmunud tõlkelood eestlaste ettekujutusi. Kas eesti kirjasõnal, mis ilmus Vene impeeriumis ja baltisaksa kultuuriruumis, oli üldse oma vaatenurk *teisesuse* lahtimõtestamisel? Uurimus lähtub eeldusest, et toimetajatel tuli teha valik avaldatava osas ja seda hiljem ka kohandada eesti talurahvale, kes moodustas sel perioodil siiski suurema osa lugejaskonnast.¹⁷ Aga arvestataval hulgal oli ka maailmas rännanud eestimaalaste endi tõlgendusi Aafrikast: eesti misjonäride ja rännumeeste publitseeritud reisikirjad või eesti kirjaniku Karl

---

¹⁴ Vt.: A. W. M. Gerrits. Introduction. // *Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*. Ed. By A. Gerrits and N. Adler. North-Holland, Amsterdam; Oxford; New York; Tokyo, 1995. Lk. 1–4; M. Suvanto. *Images of Japan and the Japanese: The Representations of the Japanese Culture in the Popular Literature Targeted at the Western World in the 1980s–1990s*. (Jyväskylä Studies in Communication: 16). University of Jyväskylä: Jyväskylä, 2002. Lk. 16; O. K. Fält. Introduction. // *Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise*. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 7–12.

¹⁵ R. Rémond. *Les Etats Unis devant l'opinion française, 1815–1822*. Paris, 1967. Lk. 6.

¹⁶ H. A. Ерофеев. *Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских 1825–1853 гг.* Москва, 1982. Lk. 11, 21–22.

¹⁷ Näiteks Johann Voldemar Jannseni omapoolsed seisukohad ja kommentaarid “Postimehe” artiklites 19. sajandil.

August Hindrey visioonid Aafrikast alates kuulsast Pambu-Peedu piltloost (1906) lõpetades Kongo-reisi mälestustega (1927).¹⁸

Väitekirja sisuline osa jaguneb kolmeks peatükiks. Esimene peatükk käsitleb Aafrika retseptiooni kujunemist Euroopas, analüüsides Aafrikaga seotud ettekujutuste arengut ja nende transformatsioonide põhjuseid läbi ajaloo. Kuna Eesti imagod Aafrikast said tugevaid välismõjutusi Lääne-Euroopa¹⁹ trükisõnast, siis loob see peatükk vajaliku konteksti nende kuvandite kujunemisele eestikeelses trükisõnas. Empiiriline analüüs jääb väitekirja teise ja kolmandasse peatükki. Samas on nendes peatükkides kasutatud erinevaid uurimismeetodeid ja -skeeme allikmaterjali esitamisel ning analüüsil. Kuna varasemal perioodil (eesti kirjasõna algusaegadest kuni 19. sajandi keskpaigani) on Aafrika osas kirjandust suhteliselt vähe ja tegemist on esialgsete ettekujutuste formeerumisega, siis jälgib teine peatükk kronoloogilist printsiipi. Kolmandas peatükis on rikkaliku allikmaterjali analüüsil ja klassifitseerimisel lähtunud Kenneth E. Bouldingi imagoteooriast, samuti lisandub sellele Iheanyi J. S. Mbaekwe imagote tüpologia skeem,²⁰ mida käesolevas uurimuses on vastavalt Eesti oludele veidi muudetud ja kohandatud. Taoline lähenemine kolmandas peatükis lihtsustab nii materjali analüüsi kui ka sellest tulenevate üldistuste esitamist. Selles peatükis on niisiis esitatud ühiskonnas enim prevaleerivad imago tüübid, mille toitepinnaseks on üldjuhul konkreetne kirjasõna liik. Eestikeelses trükisõnas publitseeritud on eristatud vastavalt järgmistele imagotele: sotsialiseeriv väärtusimago (kooliõpikud); afektiivne imago (misjonikirjandus); ilukirjanduslik imago (belletristika, sealhulgas lastekirjandus); poliitiline imago (periodika, populaarteaduslikud teosed).

Uurimisseis

Imagoloogia uurimissuund hakkas kujunema pärast II maailmasõda, kui prantsuse võrdleva kirjandusteaduse uurijad hakkasid tegelema etniliste ettekujutuste küsimusega. Oma üldlevinud defineeringu sai imago mõiste USA uurijatelt 1950. aastate keskel. Klassikaks muutusid nii Kenneth E. Bouldingi kui ka

---

¹⁸ K. A. Hindrey. Pambu-Peedu. Tartu, 1906; K. A. Hindrey. Kongosõit. Tartus: Loodus, 1929.

¹⁹ Väitekirjas kasutatav terminid *Lääne-Euroopa* ja *Euroopa* on siin sünonüümid. Kitsamalt mõistetakse nende all koloniaalriike, mille otsene mõju Aafrika imagote kujunemisel Läänes oli määrava tähtsusega. Need on peamiselt Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa, kaudselt aga ka teiste Aafrikas asumaid omanud riikide, nagu Belgia, Itaalia, Hispaania ja Portugali ettekujutused.

²⁰ Vt.: I. J. S. Mbaekwe. The Images of Africa in Sweden before 1914: A Study of Six Types of Persuasive Ideas. Lund: Lund University, 1980.

Daniel J. Boorstini uurimused.²¹ 1950. aastate keskpaiga eriline huvi imago problemaatika vastu oli seotud antisemitismi järjekordse hoogustumisega Euroopas ja rassipingete kasvuga Ameerika Ühendriikides. Samal ajal alustas televisioon oma läbimurret ja turundustrateegiad muutusid. Poliitiline ja kommertsiaalne reklaam alustasid oma võidukäiku televisioonis ning andsid sellega alust ka debattideks avalikkuse imago teemadel.²² Poliitiline ideoloogia otsis aga uusi vaenlasi ja kasutas selleks mitmesuguseid propagandavahendeid, et kujundada vaenlase imago.

Praeguseks on mitmete distsipliinide kokkupuutel (psühholoogia, sotsioloogia, võrdlev kirjandusteadus, etnoloogia, ajalugu jt.) välja kujunenud imago loogia uurimissuund, mis pole küll saanud eraldivõetavaks teadusharuks. Interdistsiplinaarseks filosoofiks kutsutud sotsiaalteadlane Kenneth Ewart Boulding pakkus juba 1956. aastal välja, et imago kontsept, mis läbib ühendava niidina paljusid erinevaid distsipliine ja teadusvaldkondi, võiks muutuda abstraktseks alusbaasiks uuele teadusele või vähemalt interdistsiplinaarseks spetsialisatsiooniks.²³ See interdistsiplinaarne uurimissuund on alates 1970. aastatest näidanud oma jätkuvat elujõulisust ja on muutunud eriti aktuaalseks külma sõja järgsel perioodil.

Selleks et *teisesusest* tekkinud kujutelmi, stereotüüpe ja müüte tõlgendada, on vajalik varustada neid kontekstiga, asetada ajaloolisse arenguprotsessi ning vaadelda koos mentaliteediajaloo ja ikonograafiliste seisukohtadega. Soome uurija professor Olavi K. Fält rõhutab, et kui imago uurimises on üheks spetsiifiliseks uurimisobjektiks imago looja või vastuvõtja, siis ajalooline lähene mine pöörab tähelepanu, milline imago on, kuidas formeerub meie imago kindlast objektist, miks meil on just selline imago, mis eesmärke see imago teenib, millised muutused on imagoga toimunud ja mida see räägib meile selle loojatest.²⁴

---

²¹ Vt.: K. E. Boulding. *The Image: Knowledge in Life and Society*. University of Michigan Press, 1956; D. J. Boorstin. *The Image: Or What Happened to the American Dream*. New York, 1962.

²² E. Karvonen. *Imagologia: Imagon teorioiden esittelyä, analyysiä, kritiikkiä*. (Acta Universitatis Tamperensis 544). Tampere, 1997. Lk. 318; Erkki Karvonen rõhutab, et avalikkuse imago on niiõelda jaanusepealine. Ühest küljest on imago mõistetav kui kommunikatsiooniprotsess, eriti visuaalne kommunikatsioon või presentatsioon; teisest küljest võib imago pidada “mentaalseks pildiks” või ideeks. James E. Grunig nimetab neid erinevaid kontseptsioone artistlikuks imagoks ja psühholoogiliseks imagoks. Artistlik imago omistatakse selle lähetajale, kes esitab või esindab midagi. Psühholoogiline imago omistatakse vastuvõtjale, kes interpreteerib ja teadvustab presentatsiooni omal moel. – Samas.

²³ Kenneth E. Boulding andis uuele “teadusele” nime *eiconics* (kreekakeelsest sõnast *eikōn* ‘pilt’), paraku ei läinud see laialdaselt käibesse.

²⁴ O. K. Fält. Introduction. Lk. 9. Vt. ka: D. Francis. *The Imaginary Indian: The Image of the Indian in Canadian Culture*. Vancouver: Arsenal Pulp Press, 2004. Lk. 5–6.

Samas aga on *teisesuse* diskursuses vajalik interdistsiplinaarne lähenemine, sest teravalt jääb päevakorda juba K. Bouldingi poolt tõstatatud küsimus rangelt teaduslikul teel püsimisest uurimissuuna puhul, millel on mitmeid kokkupuutepunkte metafüüsika ja epistemoloogiaga. Uurides imagote formeerumist, nende mõju ja nende poolt põhjustatavaid tagajärgi, on tähtis mitte langeda lõksu “illusioon illusioonist”. Ehk Bouldingi poolt rõhutatud aja ja ruumi kontseptsiooni vastuolulisus objektiivse tõe valguses: kui geograafi koostatud maakaarti kontrollitakse pidevalt ruumis reisijate poolt, siis ajaloolased on vabad sellisest tagasisidemest, sest ajas reisimine on paraku võimatu.²⁵ Seega ajaloolase ülesanne on oluliselt keerulisem: väheste andmete baasil tuleb luua võimalikult tõepärane ettekujutus minevikust. Siin peaksidki appi tulema naaberdistiipliinid, et pakkuda ajalooteadusele uurimismeetodeid oma valdkonnast.

Siinkohal võiks ära nimetada mõned tähtsamad seda uurimisvaldkonda mõjutanud tööd, mis on andnud oma panuse terminoloogia ja uurimisstrateegiatega väljatöötamisel.

Nende hulgas on üheks olulisemaks juba eelpool nimetatud K. E. Bouldingi teos “The Image: Knowledge in Life and Society” (1956), kus autor rõhutab imagote kesksel rollil mõtlemisprotsessis ning esitab imagote tüpoloogia.

Üheks tsiteeritavamaks klassikaliseks teoseks on antud diskursuses kujunenud sotsiaalpsühholoogi Gordon W. Allporti “Eelarvamuse olemus”,²⁶ mis käsitleb nii etniliste eelarvamuste kujunemise protsessi, stereotüüpe kui ka rahvusliku iseloomu küsimust. Samuti tähtsustab Allport interdistsiplinaarset lähenemist probleemidele, sealhulgas ajaloolise meetodi kasutamist psühholoogias.

Teise uurimine on olnud mitte-Läänemaailma analüüsil üheks esmaseks lähtepunktiks Euroopa mõtteloos. Üheks tähelepanuväärsemaks teoseks selles diskursuses on Edward Saidi 1978. aastal ilmunud monograafia “Orientalism”.²⁷ Teos on suunatud Lääne ja Ida hierarhilise dualismi vastu, autor läheneb probleematikale universalismi²⁸ partikularismile vastandades, mis kordub tema teoses erinevates vormides. E. Saidi seisukohast on Orient Lääne jaoks ühelt poolt aines teadmistele, avastustele, praktikale; teiselt poolt aines unistustele, ettekujutustele, fantaasidele, müütidele, kinnismõtetele. Ta pöörab tähelepanu Oriendi retseptioonile Läänes ja etnotsentrismi küsimustele.

Bulgaaria päritolu Prantsuse humanitaarteadlane Tzvetan Todorov käsitleb oma semiootilises uurimuses “Ameerika vallutamine: Teise probleem” (1982)²⁹

²⁵ K. E. Boulding. The Image. Lk. 69.

²⁶ G. W. Allport. The Nature of Prejudice. New York, 1958.

²⁷ E. W. Said. Orientalism. New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1994. Raamatu kriitikat vt.: Б. Луис. Ислам и Запад. Москва, 2003. Lk. 160–191 (orig.: B. Lewis. Islam and the West. Oxford University Press, 1993).

²⁸ Universalism – maailmavaateline suund, mis peab tervikut selle üksikutest osadest tähtsamaks; seisukoht, et eetilised tõed kehtivad üle kultuuride, sest nad tulenevad ülemaailmsetest allikatest.

²⁹ T. Todorov. Ameerika vallutamine: Teise probleem. Varrak, 2001.

16. sajandi Ameerika näite põhjal erinevaid kommunikatsioonistrateegiaid “oma” ja “võõra” vahel, viidates sellele, et omal moel korduvad ja toimivad need suhtlusmudelid ka lähiajaloo. Erinevate kultuuride kohtumine, millel on erinevad väärtushinnagud ja maailmapilt, võib lõppeda traagiliselt: on selleks siis ühe kultuuri assimileerumine teisega või hoopiski kadumine ajaloolavalt – nii nagu see juhtus Ameerika koloniseerimise käigus kontinendi põliselanikega. T. Todorov eristab siin kolme võimalikku teisesuse problemaatika tasandit: aksioloogiline tasand (väärtushinnang), praksioloogiline tasand (*teisele lähenemise* või kaugenemise aktsioon) ja epistemoloogiline tasand (identiteedi teadvustamine).

Kesk- ja Ida-Euroopaga seotud *teisesuse* problemaatikat käsitleb 1995. aastal Oxfordis ilmunud artiklite kogumik “Vampires Unstaked”.³⁰ Kogumiku autoriteks on ajaloolased nii Hollandist, Ameerika Ühendriikidest kui ka Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest. See käsitleb rahvuslikke kujutelmi, stereotüüpe ja müüte Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaste kohta 20. sajandil. Kogumikus rõhutatakse interdistsiplinaarse lähenemise vajalikkust ja vaadeldakse metodoloogia küsimusi (kvalitatiivne ja kvantitatiivne kontentanalüüs). Sealhulgas püütakse leida sidet mentaalsete konstruktid ja poliitiliste otsuste vastuvõtmise vahel.

Lähinaabritest tuleks esile tõsta Soome uurijaid, kellel on ilmunud arvestatavaid imagoloogilisi uurimusi, kusjuures tõsisemat tähelepanu on muuhulgas pööratud ka teoreetilistele küsimustele.³¹ Vaieldavaks võib pidada soome uurija Mari Suvanto “stereotüübitud imago” (*stereotyped image*) kasutuselevõttu põhjendusega, et kontseptid imago, stereotüüp, rahvuslik imago jne. on liiga suurt segadust tekitavad.³² Ta liidab kokku imago ja stereotüübi mõisted, kuid sisuliselt tegeleb ta oma käsitlustes stereotüüpidega. Käesoleva dissertatsiooni autor jääb siiski seisukohale, et stereotüübid võivad moodustada küll ühe osa meie ettekujutustest, samas on nad ka täiesti eristatavad omaette elemendina.

Vene uurijatest tõstaks esile imagoloogiliste küsimustega tegelenud ajaloolast Nikolai Jerofjevit, kelle uurimust³³ on Venemaal ajaloouurimises peetud metodoloogilises plaanis teedrajavaks. Tema 1982. aastal ilmunud “Udune Albion: Inglismaa ja inglased läbi venelaste silmade” käsitleb etnilisi ettekujutusi, samuti tõstatab ühe keerulisema probleemi sotsiaalteadustes nagu

---

³⁰ Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe. Ed. by André Gerrits and Nanci Adler. North-Holland, Amsterdam; Oxford; New York; Tokyo, 1995.

³¹ Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002; E. Karvonen. Imagologia: Imagon teorioiden esittelyä, analyysiä, kritiikkiä. (Acta Universitatis Tamperensis 544). Tampere, 1997; D. Petkova, J. Lehtonen. National identities and images: Bulgarian-Finnish attitudes and perceptions. University of Jyväskylä 2005; M. Suvanto. Images of Japan and the Japanese.

³² Vt.: M. Suvanto. Images of Japan and the Japanese. Lk. 18–21.

³³ Н. А. Ерофеев. Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских 1825–1853. гг. Москва, 1982.

rahvusliku iseloomu küsimuse. Oma metodoloogias toetub autor paljuski prantsuse võrdleva kirjandusteaduse uurijate töödele.

Idanaabritest vajavad esiletoomist veel filoloogiateaduste doktori Georgi Gatševi 1990. aastatel ilmunud omanäolised uurimused, mis puudutavad erinevaid rahvuslikke kujutelmi maailmas.³⁴

Eesti uurijatest on *teisesuse* kuvandit uurinud folklorist Felix Oinas oma 1962. aastal ilmunud artiklis “Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules.”³⁵ See käsitleb ettekujutusi teistest rahvastest, sealhulgas ka meie naaberrahvastest, näiteks lätlastest. Ta vaatleb naabritele antud pejoratiivsete nimede tulenemist. Uuematest Eestis ilmunud uurimustest võiks nimetada folklorist Liina Saarlo väitekirja eesti regilaulude stereotüüpiast,³⁶ kus pööratakse tähelepanu stereotüüpiaga seotud teooria ja meetodi problemaatikale, ning etnoloog Art Leete monograafiat “Põhjarahvad antiigist tänapäevani: obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine”,³⁷ mis rekonstrueerib üldsuhetumist hantide, neenetsite ning manside meelegaadi etnoloogilises ja folkloristlikus kirjanduses. Autor pöörab olulist tähelepanu küsimusele inimese olemusest ning käsitleb seda semiootilise kogemuse, kultuuristereotüüpide ja uurija kultuuridevahelise seisundi kontekstis.

Eesti kirjandusteaduses on Liina Lukas käsitlenud *võõra* motiivi baltisaksa kirjanduses ja eesti rahvusimago tüübi muutumist baltisaksa kirjanduslikes tekstides.³⁸ Jälgides imago tüüpide ja stereotüüpide vahekorda, nende ideoloogilise intentsiooni muutumist ning vaadeldavate tekstide imagoloogilist tähendust, kasutab ta komparativistlikus imagoloogias kasutusel olevat rahvusimago tüübi (kunstilisel fantaasial põhinev kirjanduslik võõrakujund) mõistet, eristades seda stereotüübist. Kui stereotüüp on ühemõtteline, teosest teosesse korduv, siis imago tüüp on mitmetähenduslikum: selle tähendus avaneb alles kirjandusteose üldises kontekstis.³⁹ Tarvi Talv on uurinud baltisakslaste eestlasekäsitust ajalehes “Das Inland” (1836–1863).⁴⁰

Mis puudutab Aafrikaga (sealhulgas aafriklastega) seotud ettekujutuste käsitlemist, siis on afrikanistika valdkonnas vaieldamatult fundamentaalseteks

---

³⁴ Г. Гачев. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос. Москва, 1995; Г. Гачев. Национальные образы мира. Америка в сравнении с Россией и Славянством. Москва, 1997.

³⁵ F. J. Oinas. Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. // Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogias ja kirjandusest. Toronto, 1979. Lk. 97–117.

³⁶ L. Saarlo. Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. (Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 5). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2005.

³⁷ A. Leete. Põhjarahvad antiigist tänapäevani.

³⁸ L. Lukas. Võõra kujund baltisaksa kirjanduses. Magistritöö. Tartu, 1997; L. Lukas. Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses. // Akadeemia. 1997 / 11. Lk. 2322–2343; L. Lukas. Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. // Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu, 2000. Lk. 27–52.

³⁹ L. Lukas. Eesti rahvusimago muutumine. Lk. 29.

⁴⁰ T. Talv. Käsitlus ajaloolise mõjurina. // Vikerkaar. 1992 / 6. Lk. 31–40; 11. Lk. 59–64; 12. Lk. 57–62.

uurimusteks ajaloolaste Philip D. Curtini ja Hans Werner Debrunneri monograafiad.⁴¹ P. D. Curtini 1964. aastal ilmunud monograafia vaatleb Aafrika kuvandeid Suurbritannias aastatel 1780–1850 ja nende seoseid koloniaalpoliitikaga. Autor rõhutab, et sel perioodil tekkinud ja kinnistunud ettekujutused Aafrikast olid elujõulised kuni 20. sajandi keskpaigani, andes panuse lähiminekü kultuuridevahelistesse väärarusaamadesse. Ta annab ülevaate, kuidas need ettekujutused formeerusid ja integreerusid Lääne mõttelooga, kuidas need kujutelmad mõjutasid konfrontatsiooni erinevate tsivilisatsioonide vahel. H. W. Debrunner käsitleb oma teoses aafriklaste kogukonna ajalugu Euroopas kuni 1918. aastani, vaadeldes ka Euroopas kujunenud levinumaid ettekujutusi aafriklastest ja suhtumist nendesse.

Nimetada tuleks ka *teisesuse* küsimustega tegelenud ameerika kirjandusteadlast Sander L. Gilmani, kes on tegelenud mitmetes oma uurimustes stereotüüpide kujunemisega mustanahaliste kohta, sealhulgas on ta käsitlenud selle probleemi kajastumist saksa kirjanduses ja filosoofias.⁴²

Aafriklaste stereotüüpide kujunemise protsessi Lääne populaarkultuuris, seejuures Lääne identiteedi konstrueerimist *teisesuse* negatiivsele representatsioonile, on käsitlenud põhjalikult sotsiaalteadlase Jan Nederveen Pieterse 1992. aastal ilmunud monograafias.⁴³

Ajaloolis-sotsioloogilisest meetodist ja empiirilisest analüüsist lähtub Iheanyi J. S. Mbaekwe Rootsis kaitstud poliitikateaduste keskne dissertatsioon, mis annab ülevaate Aafrika ettekujutustest Rootsis kuni 1914. aastani.⁴⁴ Tegetmist on uurimusega, millel on arvestatav teoreetiline baas ning uudne läheneimine imagote tüpoloogiale. Väitekirj pakub tänuväärset võrdlusmaterjali Eestiga, kinnitades tööka Eesti ja Rootsi ettekujutuste suhtelisest homogeensusest, mis tuleneb Lääne-Euroopa koloniaalriikide ettekujutuste prevaleerimisest Euroopas. Põhjamaade uurijate osavõtul on ilmunud ka artiklite kogumik, mis tegeleb nii Euroopa ettekujutustega Aafrikast kui ka Aafrika ettekujutustega Euroopast. Raamat sisaldab materjali, kus domineerivad ajaloo ja kirjandusteaduse kesksed uurimuslikud artiklid.⁴⁵

Soome uurijatest on Aafrika retseptiooni problemaatikat puudutanud näiteks Eero Kuparinen, kes vaatleb muuhulgas ettekujutusi Lõuna-Aafrikast

---

⁴¹ P. D. Curtin. *The Image of Africa: British Ideas And Action, 1780–1850*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1964; H. W. Debrunner. *Presence and Prestige: Africans in Europe. A History of Africans in Europe before 1918*. Basel: Basler Afrika Bibliographien, 1979.

⁴² S. L. Gilman. *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race, and Madness*. Ithaca and London, 1985; S. L. Gilman. *On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany*. Boston, Massachusetts: G. K. Hall and Co, 1982.

⁴³ J. Nederveen Pieterse. *White on Black: Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*. New Haven and London: Yale University, 1992.

⁴⁴ I. J. S. Mbaekwe. *The Images of Africa in Sweden before 1914*.

⁴⁵ *Encounter Images in the Meeting Between Africa and Europe*. Ed. by. Mai Palmberg. The Nordic Africa Institute, 2001.

Põhjamaades 19. sajandil,⁴⁶ Teuvo Raiskio käsitleb aga bušmanitest kujunenud kuvandeid ja nende transformeerumise põhjuseid.⁴⁷

Ettekujutuste formeerumist Lõuna-Aafrikast 18.–19. sajandi Venemaal on vaadeldud vene uurijad A. B. Davidson ja V. A. Makrušin. Nende teos on huvitav, uudset faktimaterjali edastav uurimus,⁴⁸ mis on pigem narratiivset laadi. Selles osas pakub vastupidist lähenemist N. Jerofejev oma artikliga,⁴⁹ mis analüüsib 19. sajandi Euroopas levinud aafriklaste stereotüüpe.

Seni Aafrika retseptiooni käsitlev laiem uurimus Eestis puudub. Rohkem on vaatluse all olnud Aafrikaga seotud teadmiste (ka geograafiaalaste) areng eesti varasemas kirjanduses. Seda teemat on käsitlenud oma uurimustes Vello Paatsi⁵⁰ ja Olaf-Mihkel Klaassen.⁵¹ Imagoloogia uurimissuuna alla võib paigutada varalahkunud afrikanisti Mart Siiroja mõned teaduslikud ja populaarteaduslikud artiklid,⁵² samuti üksikud Tartu Ülikoolis kaitstud afrikanistikateemalised lõputööd.⁵³ Ka siinkirjutaja mitmed varasemad artiklid haakuvad imagoloogia problemaatikaga.⁵⁴

⁴⁶ E. Kuparinen. An African Alternative: Nordic Migration to South Africa, 1815–1914. (Suomen Historiallinen Seura. Studia Historica 40 / Migration Studies C10). Helsinki: Finnish Historical Society, Institute of Migration, 1991. Lk. 71–87.

⁴⁷ T. Raiskio. Guided by the Bushmen to the Finnish Namibia Myth. // Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 35–57.

⁴⁸ А. Б. Давидсон, В. А. Макрушин. Облик далекой страны. Москва: Наука, 1975.

⁴⁹ Н. А. Ерофеев. Английский колониализм и стереотип африканца в конце XIX века. // Вопросы истории. 1971 / 12. Lk. 74–75.

⁵⁰ V. Paatsi. Eestlase geograafilise silmaringi ja geograafiaõpetuse algus (kuni 1850. aastani). Magistritöö. Tartu, 1993; V. Paatsi. Fr. R. Kreutzwald “Ma-ilm ja mõnda”: uusi andmeid ja hüpoteese. // Keel ja Kirjandus. 1990 / 6. Lk. 325–330.

⁵¹ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI kogumik. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995. Lk. 110–128; O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika kujunemisloost. Tartu, 1988; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1994; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1900–1918 ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1992; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. I jagu. Tartu, 1990; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. II jagu. Tartu, 1990; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. III jagu. Tartu, 1990.

⁵² Vt. näiteks: M. Siiroja. Inglise-Buuri sõda (1899–1902) ja Eesti ühiskond. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu, 1995. Lk. 117–131.

⁵³ K. Markova. Oscar Thal ja tema “Kirjad Aafrikast.” Diplomitöö. Tartu, 1987 (käsikiri TÜ ajaloo osakonnas); N. Aus. Aafrika ja aafriklased Eesti varasemas kirjasõnas. Stereotüüpide kujunemine. Diplomitöö. Tartu, 1993 (käsikiri TÜ ajaloo osakonnas); E. Sepping. Piiblist apatheidini: mustanahaliste representatsioonid ja stereotüübid LAU näitel. Bakalaureusetöö. Tartu, 2003 (käsikiri TÜ ajaloo osakonnas).

⁵⁴ K. Hiiemaa. Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast. // Ajalooline Ajakiri. 2000, 2 (109). Lk. 117–124; K. Hiiemaa. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. // Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads. Eds. Eero Medijainen and Vahur Made. Series B:26. Kikumora Publications: Helsinki, 2002. Lk. 69–92.

Terminoloogia

Imago (ka imidž, kuvand).⁵⁵ Imago (ld. *imago*, ingl. *image*) tähistab pilti, kujutlust, ettekujutust (tihti illusoorset), mis tekib millegi või kellegi vaatlemise järel. Tekkinud pilt kannab endas informatsiooni meid ümbritsevast maailmast. Samas ei pruugi antud sõnum olla tegelikkusega ühtiv. Sellel võib olla kõverpeegli efekt, kuna sõnum läbib enamasti mitmed sotsiaalsed filtrid, luues lõpuks pseudorealsuse⁵⁶ ehk nagu sõnastas selle Daniel J. Boorstin, on tegemist “sünteesilise tegelikkusega”⁵⁷. Olavi K. Fält defineerib imagosid kui kirjeldatava reaalsuse lihtsustusi.⁵⁸ Uuri ja Erkki Karvonen on aga seisukohal, et imago on mõistetav mitte kui pseudorealsus, vaid kui sotsiaalne reaalsus, sest tal on olemas reaalsuseefekt, näiteks majanduslik.⁵⁹

Töös lähtun seisukohast, et sotsiaalse konteksti (siin: ümbritsev tekst) loomise kaudu luuakse sotsiaalne “reaalsus”. Sotsiaalseid kontekste luuakse (ehk kõik on nii nagu asjadest räägitakse ja kirjutatakse) institutsioonides (näiteks meedias) ja tegelikkust konstrueeritakse pidevalt erinevate huvigruppide poolt. Antud uurimuses on imagot käsitletud eelkõige kui mentaalset konstrukti, mille kujunemisel on oma osa nii pildi saatjal kui ka pildi vastuvõtjal. Ettekujutusi luuakse pidevalt, mis tähendab, et meie imagod maailmast ei ole muutumatult kindlad, ühetaoliselt usutatavad või selged. Imagod muutuvad aja ja ruumi muutudes. Neil on niiöelda temporaalne ja ruumiline dimensioon. Samaaegselt võime me imago puhul jälgida teatud arhetüübist lähtumist,⁶⁰ mida pärandatakse ühelt põlvkonnalt teisele (“intellektuaalne pärand, mis on meile antud ning mida me kanname endaga kaasas, meeldib see meile või mitte”⁶¹). Kuid see pole nii püsiv ja jäik nagu seda on stereotüüp. Ehkki võib nõustuda mõttekäiguga, et

---

⁵⁵ Uurimuses lähtutakse keeleteadlase Tiiu Ereli poolt pakutud kirja pildist *imago*, vähem kasutatakse termini eestikeelset tuletist *kuvand*. – Vt.: T. Erelt. Imago. // *Hommikuleht*, 1993, 19. märts. <http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid/imago.html> (07.04.04).

⁵⁶ Reaalsus on kvaliteet, millele on omane fenomen, et ta eksisteerib meie tahtest sõltumata. – Vt.: Peter L. Berger, Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books, 1991. Lk. 13.

⁵⁷ D. J. Boorstin. *The Image: Or What Happened to the American Dream*. New York, 1962. Lk. 189.

⁵⁸ O. K. Fält. Introduction. // *Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise*. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 8.

⁵⁹ E. Karvonen. *Imagologia: Imagon teorioiden esittelyä, analyysiä, kritiikkiä*. (Acta Universitatis Tamperensis 544). Tampere, 1997. Lk. 319.

⁶⁰ Edward Said nimetab dogmadest mõjutatud ettekujutusi, mis on iseloomult stabiilsed ja kestvad, latentseteks (*latent Orientalism*) ning eristab manifestset imagot (*manifest Orientalism*), mis esindab (kaasaegseid) ettekujutusi, mis pidevalt täienevad ja muutuvad. – E. W. Said. *Orientalism*. New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1994. Lk. 206, 222.

⁶¹ O. K. Fält. Introduction. Lk. 8.

imago on arvamuse ja hoiakuga võrreldes kauakestvam ja vastupidavam,⁶² ei pruugi imagod olla siiski vaid reaalsuse lihtsustused, ennemini võiks seda väita stereotüüpide kohta. Imagote tegelikkusega mitteühtimine ei pruugi olla alati lihtsustamine, vaid ka teadlik või ebateadlik reaalsuse deformeerimine (ehkki moonutamise ja lihtsustamise puhul võib väita, et üks eeldab teist, ei saa seda võtta siiski aksioomina). Selle tulemusena võib ettekujutatud objekt omandada jooned, mis talle tegelikult omased ei ole ja need muudavad objekti mitmekihilisemaks, mis omakorda raskendab veel enam juurdepääsu tegelikkusele. Näiteks mõne avaliku elu tegelase (poliitiku, poplaulja jne.) imago, mis tihti peale on koormatud erinevate ettekujutustega, millel ei pruugi tõelisusega olla midagi ühist – intentsiooniks võib hoopiski olla väärettekujutuste edastamine reklaami kaudu. Sellisel juhul võib olla lihtsustuste dekonstrueerimine väga keeruline, millest tulenevalt tekib küsimus, kas imago on antud juhul siiski vaid lihtsustus. Pigem on see moonutus.

Aafrikased võiksid seega öelda nende kohta levinud imagote puhul, et need on “meie kohta, kuid pärinevad väljastpoolt meid”. Võib öelda, et imagod varustavad meid teatud informatsiooniga, kuid saadud teave on ühepoolne. Olemasolev informatsioon kannab endas käsitletava uurimisteema puhul näiteks sageli allegooriaid Aafrika ja Euroopa suhete, mustade ja valgete suhete kohta, kuid paraku vaadatuna eurooplaste ja valgete seisukohast. Kujutatud suhted ei räägi mitte alati dialoogist, vaid hoopiski domineerimisest.⁶³ Koloniaalperioodi reliktna latentselt püsima jäänud paternalistlik suhtumine ja kultuurtreegerluse (sks. *Kulturträger*, kultuurikandja) ideed on paraku elujõulised veel 21. sajandilgi.

Mis puudutab imago funktsiooni, siis imago mõjutab ja kujundab meie arvamust ning juhib meie käitumist kellegi või millegi suhtes, ta on oluline meie otsuste vastuvõtmisel. Kusjuures mitte ainult imago ei muutu, vaid ka imago funktsioonid võivad ajas ja ruumis muutuda. Ajaloost võib leida palju näiteid, kus rahvuslikud imagod ja stereotüübid on rakendatud ühiskonna kriisiperioodidel poliitiliste väärotsustuste vankri ette ning tänu moonutatud ettekujutuste elujõulisusele on saanud tugevat toetust üldsuselt. Näiteks antisemiitlikud ettekujutused mängisid oma rolli nii A. Dreyfusi protsessis Prantsusmaal kui ka tsaarivalitsuse kohtuprotsessis juudi rahvusest ametniku M. Beilise üle.⁶⁴

---

⁶² O. K. Fält. Introduction. Lk. 8.

⁶³ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 10.

⁶⁴ A. Dreyfusi protsess Prantsusmaal – kohtuprotsess, milles Prantsuse kindralstaabi juudi päritolu kaptenit A. Dreyfusi (1859–1935) süüdistati Sõjaministeeriumi algatusel alusetult spionaažis. 1894. aastal mõistis sõjakohus kapteni eluks ajaks sunnitööle. 1899. aastal anti talle armu ja 1906. aastal rehabiliteeriti.

M. Beilise protsess Venemaal – tsaarivalitsuse korraldatud provokatsiooniline kohtuprotsess 1913. aastal Kiievis juudi rahvusest ametniku M. Beilise üle. Tema vastu esitati valesüüdistus, nagu oleks ta tapnud usukombe täitmiseks vene poisikese A. Juštšinski. Juurdlus, mille tsaarivõimud muutsid judivastaseks kõmuliseks kampaaniaks, kestis üle kahe aasta. Vandekohus mõistis M. Beilise siiski õigeks.

Imagote leviku dünaamikas on kirjutamisel ja kirjalikul kommunikatsioonil tohutu mõju. Kirjaoskamatus ühiskonnas tulevad sõnumid ainult kahest allikast: loodusest (mitteinimpäritolu allikas) või inimeste omavahelistest kontaktidest (kõnest või mitteverbaalsest kommunikatsioonist). Kirjamärkide leiutamine märgib kommunikatsiooni eraldumist kommuniqueerijast ja võimaldab indiviididel saada teateid inimestelt, keda nad pole kunagi kohanud ja ilmselt kunagi ei kohtagi. Kirja leiutamisele on indiviidi sõnumid võimelised ületama aega ja ruumi. Kirja mitteomavates ühiskondades on see võimalik vaid suulise ajaloo vahendusel. Massimeedia on seejuures tänapäeval parim näide sellest, kuidas kommunikaator eraldub otsesest kommunikatsioonist (raadio, fotograafia, filmi, televisiooni leiutamine on seda fenomeni vaid võimendanud) ja kuidas ühe-suunaline kontakt mõjutab miljoneid inimesi.⁶⁵

K. E. Boulding eristab imagote tüpoloogias muuhulgas relatsioonilist, personaalset, afektiivset ja väärtusimago.⁶⁶ Relatsiooniline ehk suhtumuslik imago väljendab inimese ettekujutust tema ümber olevast universumist kui korrapärasest süsteemist. Personaalne imago on indiviidi isiklik ettekujutus maailmas olevatest isikutest, rollidest, organisatsioonidest tema ümber. Väärtusimago puhul on imago paigutatud hea ja halva skaalale: imago värvavates seisab lõivu nõudev ühiskonna poolt dikteeritud väärtussüsteem. Ehk nagu sõnastab selle K. E. Boulding: see, mida “on peetud algseks meelte kaudu tunnetatud informatsiooniks, on tegelikult õpitud interpretatsioon /.../. Me näeme maailma sellisel moel, sest ta maksab meile ja on maksanud, et me näeks seda just sellisel kujul.”⁶⁷ Seega, kui püütakse suhestuda mõne kaugema ja kristlikust kultuuri-ruumist erineva kultuuriga, siis kerkivad päevakorda välisele näivusele baseeruvad väärtusskaalad. Selle järgi on vaeseid (nn. primitiivseid) ühiskondi või inimesi peetud materialistlikeks, rikkaid ühiskondi ja indiviide pigem spirituaalseteks, samal ajal kui materiaalsus on tegelikult pigem tingitud puudusest ning ei peegelda põhimõttelisi erinevusi väärtusorientatsioonides. Afektiivse ehk emotsionaalse imago puhul on ettekujutuse erinevad osad küllastunud tunnetest või tunde puhangutest. See imago on küll tihedalt seotud väärtusimagoga, kuid ei pea tingimata olema sellega identne. Afektiivse imagoga käivad kaasas tugevad emotsioonid: meile meeldib üks asi ja meile ei meeldi teine, me vihkame ühte ja arvustame teist. Ometigi ei juhi meid ja meie käitumist mitte tunded ja emotsioonid, vaid väärtushinnangud, mida me neile anname. Kuid neid liikumapanevaid emotsioone ei saa paraku klassifitseerida headeks ega halbadeks, sest inimene on oma kiindumustes ambivalentne: hirm, valu või isegi surm on olnud kõrgesti väärtustatud teatud indiviidide ja ühiskondade poolt. K. E. Boulding rõhutab, et sisuliselt on väärtussüsteemides olemas peaaegu lõputu hulk variatsioone, mille inimesed on paigutanud tunnete, kiindumuste ning emotsioonide skaalale.

---

⁶⁵ K. E. Boulding. *The Image*. Lk. 55.

⁶⁶ Samas. Lk. 48–52.

⁶⁷ Samas. Lk. 50.

Ehkki terminil *imago* on palju erinevaid tähendusi ja kasutusvaldkondi,⁶⁸ on antud uurimistöös see mõiste seotud *teisesuse* (*teise, teistsugususe*) diskursusega. *Teise* küsimus on Lääne mõtteloos mitte-lääneliku analüüsil üheks esmaseks lähtepunktiks olnud.⁶⁹ Käesoleva uurimuse üheks lähtekohaks on see, et inimese maailmapildile on omane binaarne opositsioon. *Teine* on hädavajalik maailma tajumisel ja *oma* identiteedi sõnastamisel. Näiteks semiootik Juri Lotman sõnastab selle küsimuse järgmiselt: “Ühelt poolt, vajades partnerit, kultuur kogu aeg loob omaenese jõupingutuse varal seda “võõrast”, teise teadvuse kandjat, kes maailma ja tekste teistmoodi kodeeriks. See kultuuri enese rüpes – peamiselt kontrasti põhjal kultuuri enda domineerivate koodidega – loodud kuju eksterioriseeritakse kultuurist välja ja projitseeritakse väljaspool asuvatele kultuurilistele. Iseloomulikuks näiteks sobivad siin eurooplaste etnograafilised kirjeldused “eksootilistest” kultuuridest.”⁷⁰

Vene uurija N. A. Jerofjevi arvates on igasugune tunnetamine eelkõige võrdlemine. Võrdlus ja vastandamine teenivad olulist eesmärki – enda identifitseerimist ja etnilise ühtsuse tugevdamist. Seega peegeldavad etnilised ettekujutused mitte ühte, vaid kahte reaalsust. Ehk täpsemalt kahte kultuuri või rahvast – nii seda, kelle kuvand kujuneb teise rahva ettekujutuses, kui ka seda, kelle hulgas need ettekujutused luuakse ning kus need ettekujutused levivad. Etniliste ettekujutuste ambivalentne iseloom võib viia moonutusteni. N. A. Jerofjev toob esile paradoksi: taolised moonutused pigem suurendavad ettekujutuste väärtust. Uurides etnilisi kuvandeid, jälgides nende ettekäändeid ja põhjusi, on võimalik saada juurdepääs rahvusliku psüühika sügavustele – esmajoones selle rahva omale, kes loob neid ettekujutusi.⁷¹

Olavi K. Fält leiab, et võõrast ja kauget kultuuri peetakse imago uuringutes heaks ja tänuväärseks uurimisobjektiks, kuna kauged geograafilised distantsid ja teravalt eristuvad kultuurilised erinevused loovad selleks viljaka keskkonna. Sellised imagod on lihtsad, neil on selgejoonelised kontuurid ja metafooriline sisu, mis omakorda iseloomustab ettekujutuste loojaid, kusjuures distaalsed kultuurid toovad endapildi ehk autoimago enam esile kui naaberkultuurid.⁷² Seega

---

⁶⁸ Vt. näiteks: A. Past. Eesti linnade imago linnaelanike silmis. Magistritöö. Tartu, 1999. Lk. 3.

⁶⁹ Lääne polaarset antimaailma asustavad nii võõrad kultuurid kui ka kõik piiripealsed inimgrupid, olgu selleks siis mustlased, juudid mustanahalised, nõrgamõistuslikud või isegi naised. Need inimgrupid on omamoodi koondkujundid, millesse domineerivate kultuurigruppide liikmed saavad oma hirme ja pahesid projitseerida. – Sellel teemal vt. lähemalt näiteks: S. L. Gilman. On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany. Boston, Massachusetts: G. K. Hall and Co, 1982; Londa Schiebinger. Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science. Boston: Beacon Press, 1993; S. J. Gould. Väärity mõõdetud inimene. Varrak, 2001; Colin Rhodes. Primitivism and Modern Art. London: Thames and Hudson, 1997. Lk. 11.

⁷⁰ J. Lotman. Semiosfäär. Tallinn: Vagabund, 1999. Lk. 67.

⁷¹ H. A. Ерофеев. Туманный Альбион. Lk. 11, 21–22.

⁷² O. K. Fält. Introduction. Lk. 8–9.

toimib bipolaarsuse puhul näiliselt vastuoluline efekt, mille kohaselt, mida *võõram*, seda selgemalt peegeldab *teine* mind. Läänemaailma ettekujutused Aafrikast toovad selgelt esile Lääne ühiskonna varjatud küljed, lootused ja hirmud. Miks muidu on veel praegugi elujõuline 19. sajandist pärit metafoor *Dark Continent* (pime/salapärane kontinent).⁷³ Mõiste teke seondub kas geograafilise võhiklikkusega (Aafrika sisealad olid veel 19. sajandi keskel *terra incognita*) või kultuurilise arrogantsiga. Tundmatuse avastamine on “maadeavastus” iseendas, kuid kas me tõepoolest tahame seda teha? Pigem on Pime Kontinent meie endi poolt konstrueeritud oma identiteedi püsimiseks.

Stereotüüp. Termin *stereotüüp* tuleneb kreekakeelsetest sõnadest *stereos* (ruumiline) ja *typos* (jäljend, jälg). Trükitehnoloogia terminoloogias mõistetakse selle all kõrgtrükivormi koopiat. Sotsiaalteadustesse jõudis antud mõiste ameerika ajakirjaniku Walter Lippmanni vahendusel, kes esmakordselt kasutas terminit *stereotüüp* oma 1922. aastal ilmunud populaarses raamatus “Avalik arvamus”.⁷⁴ W. Lippmann ütleb stereotüüpide kohta, et need on “pildid meie peades” ehk kõigepealt määratleme ja siis alles näeme. Tema põhiväiteks on see, et inimesed ei reageeri mitte objektiivsele reaalsusele, vaid ettekujutustele, mis nad on oma mõistuses loonud. “Tegelik väliskeskkond on lõpptulemusena liiga suur, liiga kompleksne ja liiga põgus (kiiresti mööduv) lähemaks tutvumiseks. Me ei ole piisavalt varustatud, et tegeleda nii peenete detailide, nii suure mitmekesisuse, nii paljude permutatsioonide ja kombinatsioonidega /.../. Et risti-põiki läbida kogu maailm, vajavad inimesed maailmakaarti.”⁷⁵ Ehk teisisõnu “loob igaüks stereotüüpe, keegi ei saa maailmas nendeta hakkama”.⁷⁶

Sotsiaalsühholoog Gordon W. Allport, kes on tegelenud eelarvamuste problemaatikaga põhjalikumalt, väidab, et ehkki W. Lippmanni stereotüübi käsitusviis oli küll suurepärane kirjeldavast aspektist, peab siiski kriitiliselt suhtuma stereotüübi mõistesse, kuna autor kipub stereotüüpi segi ajama kategooriaga. G. W. Allporti terminit täiendav kriitiline väide seisneb selles, et stereotüüp ei ole identne kategooriaga – see on pigem fikseeritud idee, mis käib kaasas kategooriaga. Näiteks võib pidada kategooriat “neeger” lihtsalt neutraalseks, faktiliseks, mittehinnanguliseks kontseptiks, mis puudutab üksnes rassilist päritolu. Stereotüüp tuleb mängu sellisel juhul, kui algne kategooria on lastitud “siltidega” ja hukkamõistuga neegrist kui musikaalsest, laisast, ebausklikust jne. Seega ei ole stereotüüp kategooria. Tsiteerides G. W. Allporti: “Kui ma ütlen, et

⁷³ Vt. näiteks J. Silveti sõnaraamatut, kus sõna all *dark* antakse ka mõiste *the Dark Continent*, mis tähendab Aafrikat või interneti rollimängu *Dark Continent*, mis viib meid tagasi 19. sajandi viimase veerandi Aafrikasse, lubades lõputuid seiklusi maadeavastusreisil, sealhulgas kohtumist Aafrika kannibalidega! Rääkimata lugematutest raamatute ja artiklite pealkirjadest kaasajal, mis tõendavad vaid metafoori elujõulisust. – Vt. J. Silvet. Inglise-eesti sõnaraamat. I. Tallinn: Valgus, 1991. Lk. 326; www.darkcontinentrpg.com (25.09.2005).

⁷⁴ Vt.: W. Lippmann. *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace, 1922.

⁷⁵ W. Lippmann. *Public Opinion*. New York, 1962. Lk. 10–11.

⁷⁶ S. L. Gilman. *Difference and pathology*. Lk. 16.

kõik advokaadid on kelmid, väljendan ma stereotüübitud üldistust kategooriast. Stereotüüp ei ole aga iseenesest kontsepti tuumik.”⁷⁷

Stereotüübi mõistet on hiljem palju edasi arendatud⁷⁸ ning alates 1950. aastast hakati seda aina enam kasutama etniliste ja rassistlike eelarvamuste uurimisel. Nii näiteks on stereotüübid “Kaasaegse sotsioloogia sõnaraamatu” definitsiooni kohaselt teatud inimgrupi kohta kinnistunud eelarvamuslikud üldistused, mis oma olemuselt on halvustavad, liialdatud ja lihtsustatud.⁷⁹ Stereotüübid ei pruugi siiski alati olla oma iseloomult halvustavad. Sotsiaalteadlase Jan Nederveen Pieterse arvates võivad stereotüübid olla kas negatiivsed või positiivsed ning tema definitsiooni järgi baseeruvad stereotüübid lihtsutamisel ja üldistamisel või individuaalsuse eitamisel.⁸⁰ Yale’i Ülikooli ajaloolase Piotr S. Wandyczi arvates on aga stereotüübid laias plaanis jagatavad negatiivseteks, neutraalseteks⁸¹ või positiivseteks.⁸² Kui stereotüüp peaks väljendama eelarvamuslikku üldistust, siis tekib küsimus, kuidas peaks kajastuma eelarvamus neutraalses üldistuses. Antud uurimistöös õigustab ennast pigem negatiivse või positiivse stereotüübi kontsepti kasutus: näiteks negatiivne stereotüüp, et mustanahalised on laisad ja eestlased on ksenofoobid, või positiivne stereotüüp, et mustanahalised on musikaalsed ja eestlased on laulurahvas.

Levinumad ja jõulisemad on oma mõjult paraku negatiivsed stereotüübid. Uuriija Sander L. Gilman iseloomustab vaatleja poolt tajutavaid olemasolevaid negatiivseid stereotüüpe kuristikuna tema ja teisesuse vahel: “Tänu distantsile varustab teisesus ekraaniga, kuhu vaatleja projitseerib oma isiklikud hirmud. Vaatleja manihheistlik perspektiiv on tema varjatud hirmude projektsioon. Need projektsioonid on liigendatud stereotüüpsetesse struktuuridesse, mis ületavad nii spetsiifilist vaatlejat kui ka tema aega. Neile on omane jätkuvus, vaatamata sellele, milliseid personaalseid negatiivseid stereotüüpe iga indiviid struktuuri lisab. Need konfiguratsioonid /.../ eksisteerivad läbi kõikide ajalooperioodide

---

⁷⁷ G. W. Allport. *The Nature of Prejudice*. New York, 1958. Lk. 187.

⁷⁸ Stereotüübi definitsioone on tänaseks väga palju. Võrdluseks võib tuua 1990. aastate definitsiooni, kus öeldakse, et stereotüüp on grupi liikmete seas levinud ühine mentaalne pilt, mis representeerib lihtsustatud arvamust, afektiivset hoiakut või ebakriitilist hukkamõistu. – Vt.: J.-P. Leyens, V. Yzerbyt & G. Schadron. *Stereotypes and Social Cognition*. London: Sage Publications Ltd., 1994. Lk. 11.

⁷⁹ *The Modern Dictionary of Sociology*. New York, 1969. Lk. 420.

⁸⁰ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 11.

⁸¹ Neutraalne stereotüüp on stereotüüp kui eelteadmine, st. teadmine on mul enne, kui mul kogemus tekib. Nimetaksin seda “aktiveerimata stereotüübiks”. Vt. ka: H. G. Gadammer. *Truth and Method*. London: Sheed & Ward, 1979; M. Rothbart. From individual to group impressions: Availability heuristics in stereotype formation. // *Journal of Experimental Social Psychology*. 1978 / 14. Lk. 237–255.

⁸² P. Wandycz. *Western Images and Stereotypes of Central and Eastern Europe. // Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*. Ed. by André Gerrits and Nanci Adler. North-Holland, Amsterdam; Oxford; New York; Tokyo, 1995. Lk. 5.

antud kultuuritraditsiooni piirides. Nad ei kao kunagi, pigem neid muudetakse, et sobitada neid vastavalt iga perioodi vajadustele ja personaalsele fantaasiale.”⁸³

Mida vähem teisest rahvusest või rassist teatakse, seda enam tuginetakse mingitele väljakujunenud stereotüüpidele.⁸⁴ Ilmselt sellepärast on Läänemaa-ilmis stereotüübid aafriklaste kohta olnud 20. sajandil suhteliselt püsivad, nõrgenedes või võimendudes maailmas vastavalt ajaloosündmustele. Stereotüüpide järjepidavus on jälgitav ning nende Läänes levinud algkujusid tuleb otsida ilmselt juba trans-Atlandi orjakaubanduse algusaegadest: aafriklane kui metslane ja kannibal, kelle iseloomulikeks joonteks on brutaalsus, ignorantsus, lapsemeelsus, rumalus, ebausk, laiskus, kavalus, reetlikkus, moraaltus ja kõlvatus.⁸⁵ Need stereotüübid korduvad läbi sajandite. 20. sajandi esimene pool pakub selles osas vähe muutusi, isegi kui heita pilk teisele mandrile. Ameerika uurija Kimball Young esitas 1930. aastatel järgmise reastuse afroameeriklaste kohta käivatest levinud stereotüüpidest: alam vaimulaad, primitiivne moraalsus, emotsionaalne labiilsus, pealetükkivus, laiskus ja ägedus, religioosne fanatism, armastus õnnemängude vastu, sarnasus antropoidsete esivanematega, kalduvus vägivallakuritegudele. Uurijad D. Katz ja K. W. Braly osutasid oma uurimuses järgmistele joontele: ebausklikkus, laiskus, muretus, ignorantsus, musikaalsus.⁸⁶ Uurijad jõudsid seisukohale, et mustanahalistele omistatud tüüpilisi jooni on rohkem kui ükskõik millisele muule grupile omistatud omadusi (siin tuleb loomulikult mängu 1930. aastate Ameerika sotsiaal-poliitiline taust),⁸⁷ kusjuureks kõige levinumaks oli ebausklikkus. D. Katzi ja K. W. Braly uurimusele (1933) järgnesid veel kaks, moodustades eelnimetatuga niinimetatud Princetoni uurimuste triloogia,⁸⁸ mis jõudis sisuliselt samade tulemusteni. 1990. aastatel on

---

⁸³ S. L. Gilman. On Blackness. Lk. 1.

⁸⁴ K. Veere. Eestlaste ja soomlaste stereotüüpide muutused 1990. aastatel. // Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002. Lk. 113.

⁸⁵ Vt. aafriklaste iseloomustusi, näiteks: Edward Long. History of Jamaica. II London, 1774. Lk. 353–356; G. W. F. Hegel. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1949. Lk. 137–140; Kant's Gesammelte Schriften. 2. Berlin: George Reimer, 1905. Lk. 438; Richard Francis Burton. Lake Region of Central Africa. Vol. 2. London, 1860. Lk. 327, 332–333, 335; Frederick Dealtry Lugard. The Rise of our East African Empire. Vol. I. London, 1893. Lk. 73–75, 277.

⁸⁶ D. Katz and K. W. Braly. Racial Stereotypes of One Hundred College Students. // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1933, 28. Lk. 280–290.

⁸⁷ Sotsiaalpsühholoog Gordon Allport rõhutab, et Euroopas, kus üldjuhul praktiliselt puudub arvestatav mustanahaliste vähemus, on juudid selleks grupiks, keda süüdistatakse himuruses, räpasuses ja vägivallas. – G. W. Allport. The Nature. Lk. 194.

⁸⁸ Vt.: G. M. Gilbert. Stereotype Persistence and Change among College Students. // Journal of Personality and Social Psychology. 1951 / 46. Lk. 245–254; M. Karlins, T. L. Coffmann & G. Walters. On the Fading of Social Stereotypes: Studies in Three Generations of College Students. // Journal of Personality and Social Psychology, 1969 / 13. Lk. 1–16.

küll varasemad uurmismeetodid leidnud tõsist kriitikat⁸⁹ ja ehkki hilisemad uurijad on nentinud stereotüüpide järjepidevust ja koherentsust, mis on jälgitav läbi kümnendite, on nad rõhutanud siiski märgatavat stereotüüpide sisu (omaduste) ja konsensuse muutumist ning positiivsete ettekujutuste suurenemist võrreldes varasemaga.

Stereotüüpimisel võivad olla tõsised tagajärjed – selle käigus manööverdatakse stereotüübitavad kindlatesse rollidesse ühiskonnas. Ideoloogiliste representatsioonidena õigustavad ja legitimeerivad stereotüübid eksisteerivat sotsiaalset hierarhiat. Individuaalsus kui selline kaotab oma tähtsuse, loeb vaid grupiline kuuluvus. 1930. aastatel viidi Ameerika Ühendriikides läbi uurimus, mille käigus näidati lastele pilte raamatukogust. Pärast pilguheitu sellele pidid nad vastama mitmetele küsimustele, nagu näiteks: “Mida teeb neeger sellel pildil?” Tegelikult ei olnud pildil ühtegi mustanahalist isikut, kuid vastused olid kiired tulema: ta küürib põrandat, ta pühib raamaturiulitelt tolmu. Mitte keegi ei vastanud, et ta loeb raamatut. Samast perioodist pärineb eksperiment, milles sotsiaalpsühholoog Kenneth B. Clark andis mustanahalistele lastele kaks nukku – valge ja musta – ning küsis neilt, millist nad eelistavad. Suurem enamus neist valis valge nuku. 1989. aastal Atlantas tehti sarnane uurimus, milles mustanahalistele lastele näidati pilti identselt riidesse pandud lastest, kellest üks oli valge, teine mustanahaline. Kui paluti öelda, milline neist kahest on targem, paremini riides ja puhtam, siis suurem osa mustanahalistest lastest osutas valgele lapsele. Need stereotüüpimise näited illustreerivad nii alateadlikest lootustest tulenevaid järeldusi kui ka stereotüüpimise tagajärjel tekkinud mustanahaliste identiteedi probleeme valges ühiskonnas.⁹⁰

Stereotüüpide käsitlese teeb keerulisemaks fakt, et neil võib olla ka oma tõetera. Stereotüübi arhetüüp⁹¹ võib kajastada antud grupile omaseid essentsiaalseid jooni. Näiteks võib positiivne stereotüüp aafriklaste looduslähedusest vastata tõele ja sellel ei tohiks olla iseenesest negatiivset dimensiooni. Siin on aga omad ohud. Nimelt võib soovi korral lastida seda stereotüüpi ka allegooriaga, et

---

⁸⁹ Vt.: J. F. Dovidio, S. L. Gaertner. Prejudice, Discrimination and Racism: Historical Trends and Contemporary Approaches. // Prejudice, Discrimination and Racism. Eds. J. F. Dovidio, S. L. Gaertner. Orlando, FL: Academic Press, 1986. Lk. 1–30; P. G. Devine, Andrew J. Elliot. Are Racial Stereotypes Really Fading? The Princeton Trilogy Revisited. // Personality & Social Psychology Bulletin, 1995 / 11. Lk. 1139–1150; S. Madon, M. Gyll, K. Aboufadel, E. Montiel, A. Smith, P. Palumbo & L. Jussim. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. // Personality & Social Psychology Bulletin, 2001 / 8. Lk. 996–1010.

⁹⁰ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 11.

⁹¹ Uuriija Jan Nederveen Pieterse hoiatab, et stereotüüpide võrdsustamine arhetüüpidega tähendab nende vaatlemist ajalooväliselt. Kuna Aafrikat puudutavad Euroopa ettekujutused on ajaloo käigus läbi teinud märkimisväärse modifitseerumise, jääb selle käigus tekkinud stereotüüpide ja imagote paljususe puhul ometi küsimus: milline neist on arhetüüp (kas Mooramaa kuningas, onu Tom jne.)? Sotsiaalseid konventsioone, hetkeklišeid ei saa võtta põhjendatud tõena. – J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 12.

kui aafriklane on juba looduslähedane, kas ta ei ole siis primitiivne. Ja isegi kui allegooria taak puudub, on tegelikult isegi positiivsete stereotüüpide puhul probleemiks tõsiasi, et nad on siiski üldistused ja tagavad meile vaid piiratud ettekujutuse antud grupist või indiviidist.

Eelnevast lähtudes võib öelda, et etniline või rassiline stereotüüp on ettekujutus teatud rassi või etnilise grupi kohta, mis eksisteerib teise grupi teadvuse väärtusskaalal üldistatud hinnangute kujul.

Müüt. Traditsioonilises mõistes on müüt (kr *mythos* ‘sõna, jutt’) pärimuslik maailmanägemise viis, filosoofiline mõistujutt, mille abil püütakse leida vastused maailma tekkimise ja funktsioneerimise seaduspärasustest.

Müüt väljendab antud kultuuriruumi uskumusi, väärtusi ja tõekspidamisi. Müüt pakub lootust ja põgenemisvõimalust reaalsusest ning sisaldab endas samuti teatud õppetundi, mida ühiskond tahab anda.⁹² Samas võib müüt vähendada “ilmselge tõe” problemaatilisust.⁹³ Käesolevas uurimuses on müüt ratsionaalselt põhjendamata petlik tõekspidamine, mis on suunatud “uue reaalsuse” loomisele.

Müüt on vajaduse korral poliitiline manipuleerimisvahend, mis kujuneb vastavalt ajalooepohhile ja konkreetsele keskkonnale. Briti ajaloolane Norman Cohn iseloomustab poliitilist müüti järgmiselt: see on väärettekujutus, mille abil inimesed püüavad interpreteerida maailma nende ümber, tõekspidamine, mis annab neile missioonitunde ja motiveerib neid tegudele. Näiteks nõudsid suurriikide impeeriumide tekke seletused ja kaitsekõned, eriti üldrahvalikul tasandil, paratamatult imperialismi legitiimsuse müüte, lugusid, mis oleksid seadustanud vallutusi ja koloniseerimist.⁹⁴ Suurbritannia imperialismi mütologiseerimine on üks eredamaid näiteid. Uuriija Robert H. MacDonald on üheks Briti imperialismi mõjuvõimsamaks müüdiks pidanud Sir Charles P. Lucasi poolt 1915. aastal peetud kolledžiloengus välja öeldud mõttekäiku, et impeeriumi juured ulatuvad juba Draytoni, Shakespeare'i ja Miltoni aegadesse ning “inglased on merendusettevõtlusega seotud instinkte juba emapiimaga endasse imenud”. Ja kuna inglased on Charles P. Lucasi sõnul määratud rahvusena kasvama, siis samastas ta inglaste ekspansiooni vabaduse ja humaansuse pakkumisega.⁹⁵

Briti imperialismi “öuelauliku”, inglise kirjaniku Rudyard Kiplingi poeem jäädvustas aga aastakümneteks müüdi “valge mehe koormast”,⁹⁶ mis teisisõnu tähendas Läänemaailma lõputut paternalistlikku vastutust loodusrahvaste pärast. Poeemi alatoon muutis väljendi “valge mehe koorem” imperialismi eufemismiks:

⁹² C. P. Kottak. *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. McGraw-Hill, 1991. Lk. 339.

⁹³ R. Barthes. *Mythologies*. St Albans, 1972. Lk. 129.

⁹⁴ R. H. MacDonald. *The Language of Empire: Myths and Metaphors of Popular Imperialism, 1880–1918*. Manchester and New York: Manchester University Press, 1994. Lk. 5.

⁹⁵ Vt. lähemalt: C. P. Lucas. *The British Empire*. London, 1915. Lk. 39.

⁹⁶ Rudyard Kipling kirjutas poeemi “Valge Mehe koorem” (*The White Man's Burden*) 1899. aastal, et õhutada Ameerika Ühendriike Hispaania-Ameerika sõja järel võtma endale “koormat” ehk Filipiine. Just sellist asumaade “koormat” nagu seda olid endale võtnud britid ja teised Euroopa rahvad.

Sa võta kanda Valge Mehe Koorem
ja oma rahva parim osa teele saada,
Seo pojad paguluse karmi köidikuga,
et nad võiksid vallutatuid valitseda.
Ja turvis turvaks, metsalisi kantseldades
nad hämmastunud loodusrahvaid õpetama vaevuks
ning elaks uusi morne puuripüütuid kasvatades,
kes loodud kuradiks ja süüta lapseks ühteaegu.⁹⁷

Taoliste poliitiliste müütide loomist toetasid mitmed tollal levinud teadusteooriad, mis omakorda võtsid müüdi mõõtmed. Sotsiaalse hierarhia müütideks võib pidada Darwini evolutsiooniteooriast välja kasvanud sotsiaaldarvinismi erinevaid teooriaid, olgu selleks saksa teadlase Ernst Haeckeli (1834–1919) või briti Herbert Spenceri (1820–1903) uurimistööd. Bioloogilist determinismi õigustav rekapitulatsiooniteooria tegi koloniaalperioodil oma võidukäiku, samastades “alamaid inimrühmi” (sealhulgas naised ja mittevalged rassid) valgete poisslastega. Seda teooriat kohaldati ka tsivilisatsioonide arengule. Niinimetatud “primitiivsete” kultuuride ja rahvaste olemasolek oli kui rudimentaarne asitõend Euroopa enda minevikust. Sealt oli loomulikult vaid väike samm Euroopa teadlaste jaoks rassistliku seisukohani: esiteks, et erinevad kultuurid ja inimgrupid arenevad erineva kiirusega, ja teiseks, et Lääs oli loonud inimkonna kõrgeima arenguvormi ja oli tõestanud õigustatult oma ülimuslikkust järkjärgulise kontrolli saavutamiseks maailma üle koloniseerimise abil.⁹⁸ Darvinistlik lähtekoht *the fittest survives* (kohastunum jääb ellu) ja rekapitulatsiooniteooria andsid piisavat põhjendust koloniaalekspansioonile Aafrikasse. Seejuures rõhutati, et on tegemist “rahvastega, kes esindavad sama staadiumi inimtõu ajaloolises arengus, nagu laps esindab indiviidi arengus. Seega ei suuda pärismaalased ise troopiliste alade arengut tagada”.⁹⁹

Õppides tundma müüte, on meil võimalus tungida reaalse elu sügavustesse, mis neid tekitas.¹⁰⁰ Aafrika ja aafriklastega seotud müütidel on pikk ja lohisev ajalooline taak, mis ulatub Atlandi orjakaubanduse aegadesse või isegi veel varasemasse perioodi ning peegeldab eelkõige Lääne ajalugu. Vaatamata sellele, et kaasaeg soosib rassilist ja kultuurilist tolerantsi, on rassistlikud müüdid, mis toetavad ettekujutust Lääne elitaarsusest, siiski hämmastavalt elujõulised.

---

⁹⁷ Luuletuse tõlke autor Juhan Kahk, raamatust: S. J. Gould. Vääriti mõõdetud inimene. (Roheline Raamat). Tallinn: Varrak, 2001. Lk. 160.

⁹⁸ C. Rhodes. Primitivism and Modern Art. London: Thames and Hudson, 1997. Lk. 14–15.

⁹⁹ B. Kidd. The Control of the Topics. New York, 1898. Lk. 51. – Tsiteeritud: S. J. Gould. Vääriti mõõdetud inimene. Lk. 159.

¹⁰⁰ H. A. Ерофеев. Туманный Альбион. Lk. 19.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et rahvuslikke ja rassilisi imagosid, stereotüüpe ja müüte võib kirjeldada kui teisesuse kohta käivaid mentaalseid konstrukte, mis eksisteerivad üldistatud ideede kompleksina, mis on oma loomult lihtsustatud ja moonutatud. Käesolevas väitekirjas on stereotüübid ja müüdid imago koostisosad, selle püsivamad ja radikaalsemad elemendid.

Vaatamata sellele, et stereotüübid ja müüdid sisaldavad mingit tõetera, ei võimalda nad paraku meile objektiivset juurdepääsu sotsiaalsele tegelikkusele. Nende ülesanne on konstrueerida meie identiteeti teisesuse defineerimise kaudu, mis paraku võib olla seotud meie teadmiste deformeerimisega reaalsuse osas. Kusjuures “reaalsuse aspektid võivad olla eelarvamuslikult ja tendentslikult interpreteeritud, pahatahtlikult üldistatud ja valesti kasutatud, kuid nad on siiski olemas.”¹⁰¹

Stereotüübid ja müüdid on ühiskonna baromeetriks, millega saab mõõta ühiskonna tõuse ja langusi. Nad tähtsustuvad keerulistel ja rasketel aegadel, kui ühiskonnas on teravam vajadus lihtsate, moonutatud seletuste saamiseks ning patuoinate leidmiseks. Heaolu perioodidel stereotüübid ja müüdid taanduvad, jäädes latentsel kujul ootama taas oma apogeed. Seega üldjuhul müüdid ja stereotüübid ei kao, ent nad võivad teiseneda ning nende funktsioonid muutuda.

Aafriklastega seotud terminoloogia eesti keeles. Sõnade tähendusväli muutub ajas. Eestlaste kuvandid ja terminoloogia aafriklaste kohta pärinevad peamiselt võõrast kultuurikontekstist. Mustanahaliste aafriklastega seotud terminite etümoloogia ja areng aitab paremini mõista ka nende kohta käivaid imagosid. On tähelepanuväärne, et tänaseks päevaks oleme Eestis antud terminoloogia valdkonnas jõudnud suure ringiga sinna, kust alustasime – nimelt kirjutas juba eesti kirjamees Fr. G. Arvelius (1753–1806) mustadest ja valgetest inimestest. Populaarseks said aga 19. sajandi jooksul hoopiski sellised nimetused nagu “murjan”, “mooramalaane”, “moora(maa)mees”, “moorlane”, “neger”. Enamik neid nimetusi pärineb saksa kultuuriruumist. Saksa keelde on mustanahalisusega seotud terminoloogia jõudnud teistest keeltest. Vanaülem-saksakeelne (750–1050) termin “môr” tuleneb ladinakeelsest sõnast “mauri” – nii nimetasid vanaroomlased Loode-Aafrika berberi päritolu elanikke. Keskajal omandas see termin üldisema kõrvaltähenduse “tumedanahaline”: inglise keeles “moor”, prantsuse keeles “maure”, itaalia keeles “more” ja hispaania keeles “moro”. See termin kandis endas ka mõistet “pagan/paganausku”. Nimelt oli keskajal eurooplaste otseseks kokkupuutepunktiks aafriklastega eelkõige võitlus kristlaste ja moslemite vahel. Aja jooksul muutus termin “mohr” sumadan- ehk *portmanteau* sõnaks mustanahaliste mittekristlaste jaoks. Saksamaal asendati paneuroopalik sõna “mohr” 18. sajandil prantsuse terminiga

¹⁰¹ A. W. M. Gerrits. Introduction. // *Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*. Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo, 1995. Lk. 2.

“nègre” (saksapäraselt “neger”), ladinakeelsest tüvest “niger” (must), mille all mõisteti lõunapool Saharat elavaid aafriklasti.¹⁰²

“Eesti keele sõnaraamat” pakub omal ajal väga levinud nimetusele “moorlane” seletuseks musta- või tõmmunahaline.¹⁰³ Märgatavat negatiivset varjundit sellel sõnal ei ole, pigem võib ütlemises “Mooramaamees on oma töö teinud, mooramaamees võib minna” (see, keda on ära kasutatud, kuid kellest enam ei hoolita)¹⁰⁴ leida konnotatsiooni orjanduse aegadele. Negatiivset allegooriat kannab pigem keskalamaksakeelest tulenev sõna “murjan” (*moriân* ‘neeger’),¹⁰⁵ näiteks kõnekäänus “Must kui murjan”. Termin “maur” on 20. sajandil läbi teinud tsirkulaarse arengutsükli ja jõudnud taas tagasi oma esialgse tähenduse juurde, tähistades Lääne-Saharas nomadiseerivaid berbereid. Siit on tulnud eesti keelde ka tegusõna “maurima”, mis tähendab ringi kolamist.¹⁰⁶ Termin “neeger” (ld *niger* ‘must’) teadaolevalt esmakordne kasutuselevõtt Eestis jääb 1811. aastasse,¹⁰⁷ laiemat kandepinda leidis see mõiste aga alles tänu 19. sajandi keskel ilmunud kooliõpikutele, mis võtsid selle termini aktiivsesse käibesse.¹⁰⁸

Oluline on tööst lähtuvalt vaadelda sõna “must” semantikat. Tänapäeval tekib sõnaga “must” palju assotsiatsioone, sest tal on palju tähendusi. Aafrikaga on see seostunud eelkõige värvi kaudu: Must Manner, mustanahaline, must. Kuna keel on võti meie esivanemate maailmapildile, siis tekib küsimus, milline

---

¹⁰² S. L. Gilman. On Blackness. Lk. xii.

¹⁰³ Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999. Tallinn, 1999. Lk. 473.

¹⁰⁴ Samas. See kõnekäänd pärineb Saksa kultuurikontekstist. Vrd.: Tsiat Friedrich von Schilleri (1759–1805) draamast “Fiesco vandenõu Genuast”: “Der Mohr hat seine Arbeit getan, der Mohr kann gehen.” – Schillers Werke: in fünf Bänden. Zweiter Bänden. Die Räuber. Die Verschwörung des Fiesco zu Genua. Kabale und Liebe. Berlin; Weimar: Aufbau-Verlag, 1984. Lk. 232; Vt. ka: F. Schiller. Fiesco vandenõu Genuas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. Lk. 75.

¹⁰⁵ A. Raun. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Tartu: MAARJAMAA Publications, 2000. Lk. 94; F. J. Wiedemann pakub “murjanile” saksakeelseks vasteks “Mohr” ja “Neger”. – F. J. Wiedemann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1869. Lk. 698. Eesti keele sõnaraamat annab tähenduseks “must, määratud inimene; vanamoeline neeger, mooramaalane”. – Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999. Tallinn, 1999. Lk. 479. Sünonüümisõnastik pakub “neeger”, samuti “must, kasimata laps”, “kriimik”, “tahmanägu” jms. – A. Õim. Sünonüümisõnastik. Tallinn, 1991. Lk. 300.

¹⁰⁶ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. III köide. L–N. 2. vihik. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut, 1993. Lk. 375.

¹⁰⁷ Termin “neeger” esmakasutajaks eesti keeles oli Carl Ernst Berg (1773–1833). Vt.: K. E. Berg. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Perno, 1811. Lk. 98. Esmakordselt kasutati aga trükise pealkirjas sõna “neeger” raamatus “Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad ja ellaw usk Jesusse Kristusse sisse.” Perno, 1834. Vt.: V. Paatsi. Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss... Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I. // Akadeemia. 2001 / 5. Lk. 63.

¹⁰⁸ Vt. lähemalt 2. ja 3. peatükist.

on olnud “musta” sõnum läbi aegade. On sellel olnud eesti kultuuriruumis negatiivne või positiivne tähendus, kuidas on muutunud selle sõna tähendusväli?

Ajalooline keeleteadus kinnitab, et “valge”, “must”, “punane” ja “kollane” on enamikes keeltes vanimad värvisõnad.¹⁰⁹ Sõna “must” on Paul Ariste andmeil arvatav substraatsõna Kunda perioodist ja on noorem sõna kui “valge” – “mustal” puuduvad vasted sugulaskeeltes. Küsimus on, kas musta ja valget ongi üldse esialgu värvidena võetud või on nad hoopiski midagi teisetasandilist.¹¹⁰ Pikka aega on “must” tähendanud siiski eelkõige värvi, kuid värvi kui nähtusesse on kodeeritud ka palju teisi tähendusi. Näiteks “musta” puhul on üks olulisem neist semeem ”räpane”. Uuemad uurimused viitavad asjaolule, et vanemas eesti sõnavaras esineb enam väljendeid “valgega”, kusjuures sama tendents on täheldatav ka teistes keeltes. Seevastu uuemas sõnavaras näib “musta” esinemissagedus olevat ülekaalus.¹¹¹ Samas on eesti rahvalauludes värvid väga dissonantsed, eredad ja neid on vähe (peamiselt sinine, punane, harva roheline, kaudselt ka kollast). Must ja valge, mis on kõige loomulikumad värvid, on aga üliharuldased.¹¹² Võrreldes aga omakorda valge ja musta esinemissagedust rahvalauludes, on valget oluliselt rohkem, sama ajal mustal tavaliselt hinnanguline taust puudub (näiteks viide looma värvile “must härg”) või on pigem positiivne.¹¹³ Eesti talupojakultuuris on must positiivse märgina sümboliseerinud mulda, musta maad, maaharimist, töökust, töömeest. Must on samuti jõukuse värv – näiteks mulkide must kuub.

Must kui leinavärv on eestlaste rahvakultuuris suhteliselt hiline nähtus. Varasemal ajal on leinavärv olnud valge, ilma värvita. Valgesse rõivastati ka surnud, näiteks Lõuna-Eestis oli surirõivaks valge linane rüü. Must sai leinavärvina üldiseks 19. sajandi teisel poolel üleminekul linnamoele.¹¹⁴ Valge värvi seostamine surmaga on üsna tihti esinev nähtus, seda teevad paljud arhailise elustiili säilitanud maailma rahvad. Näiteks on valge värv Troopilises ja Lõuna-Aafrikas üsna levinud kui kurjade jõudude ja surnutemaailma sümbol.¹¹⁵ Valge on olnud ka põline leinavärv Ida-Euroopas.¹¹⁶

¹⁰⁹ A. Viires. Eestlaste värvimaailm. // Keel ja Kirjandus. 1983 / 6. Lk. 291.

¹¹⁰ Värvid, arvud, kujundid: esivanemate maailmapildist. // Looming. 1981 / 11. Lk. 1601, 1603; H. Rätsep. Läänemeresoome värvimaailm. // Keel ja Kirjandus. 1985 / 1. Lk. 58.

¹¹¹ V. Sarapik. Värv kui märk. Magistritöö. Tartu, 1996. Lk. 90.

¹¹² Värvid, arvud, kujundid. Lk. 1602.

¹¹³ V. Sarapik. Värv kui märk. Lk. 94.

¹¹⁴ M. Kaarma, A. Voolmaa. Eesti rahvarõivad. Tallinn, 1981. Lk. 15.

¹¹⁵ Vt. näiteks: History of East Africa. Oxford, 1965. Lk. 199; Siinkohal ei tahaks nõustuda uurija Jeffrey Burton Russell väitega, et musta värvi on peagu alati seostatud kurjusega ning seda “isegi Aafrikas”. Sisuliselt on tegemist kristliku Euroopa konteksti vägivaldse üldistamisega. – Vt.: Jeffrey Burton Russell. The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988. Lk. 10.

¹¹⁶ A. Viires. Eestlaste värvimaailm. Lk. 300.

Enamikel rahvastel, sealhulgas eestlastel, on valge ja must sümboliseerinud valgust ja pimedust, päeva ja ööd. Öö kui hirmutav pimedus, must öö kui eesootav teadmatus – need on musta värvi tavapärased sõnumid läbi ajaloo.

Musta ja valge binaarne vastandlikkus on kristlikus religioonis omandanud headuse ja kurjuse tähenduse ning selle tõttu on kaks värvi võimendunud. Võrreldes saksa rahvakultuuriga, kus kristliku dihhotoomia mõjud on ülitugevad, on eestlaste rahvapärimuses side sellega nõrgem, pahaendelisemalt kõlas hoopis “hall”.¹¹⁷ Näiteks domineerib katku antropomorfse ilmumiskuju nn katkumehe riietuses hall värv.¹¹⁸

Musta ja valge dihhotoomia arhailisi juuri võib otsida pigem Lääne kristlikus kultuurist,¹¹⁹ kus bipolaarne maailmapilt välistas üldjuhul halli tsooni. Kõik halb, olgu selleks surm, patt, räpasus, meeleheide või psühholoogilises plaanis alateadvuse pimedad nurgad, taandus üldjuhul mustale värvile. Must värv kui pimeduse ja kurjuse jõudude ning kuradi sümbol on kristlikust diskursusest üle kandunud ka eestlaste rahvapärimusse.¹²⁰ Kristlikus kultuurikontekstis oli saatan tavaliselt musta värvi, sümboliseerides sellega valguse ja headuse puudumist: tema nahk oli must või kandis ta musti riideid või võttis musta looma kuju. Üheks tüüpilisemaks kuradi esinemisvormiks eesti muistendites on must mees. Seda kajastavad eufemistlikud sünonüümid, mille hulgas esinevad “mustkurat”, “(vana)must”, “moora kurat”. Kõnekäändudena on kasutatud ka “must nagu kurat” ja “must kui moora kurat” – viimane neist viitab kuradi seosele Aafrikaga.

Eelneva põhjal võib oletada, et Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi alguses kasutatav musta-valge värvi manihheistlik käsitlus on pärit kristliku Euroopa kultuuriruumist, kusjuures eesti rahvakultuuris on Euroopa kontekstiga võrreldes mustal värvil rohkem säilinud positiivset varjundit. Näiteks rahvaluules kajastuvas eestlaste arhailises maailmapildis ei omistatud mustale olulist tähtsust, samuti puudus mustal tavaliselt ka hinnanguline taust.¹²¹ Keel

---

¹¹⁷ A. Viires. Eestlaste värvimaailm. Lk. 80.

¹¹⁸ R. Hiimäe. Eesti katkupärimus. *Monumenta Estoniae Antiquae II*. Tartu, 1997. Lk. 51; Lääne pärimuses on traditsiooniliseks katku kujutamise värviks must. – J. B. Russell. *The Prince of Darkness*. Lk. 10.

¹¹⁹ Musta ja valge värvi tähendust kristlikus kultuuriruumis on põhjalikumalt käsitletud 1. peatükis.

¹²⁰ Folklorist Ülo Valk osutab, et eesti folkloori kuradipärimus on osa kristliku Euroopa rahvausust. Samas peab ta tõenäoliseks, et eesti rahvausundi kuradil on üks või isegi mitu paganlikku prototüüpi. – Ü. Valk. Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus. *Eesti Rahva Muuseumi sari 1*. Tartu, 1998. Lk. 15.

¹²¹ Kristlikus kultuurikontekstis võimendunud “musta” negatiivne tähendus on nõukogude perioodil süvenenud. Näiteks on sellest ajalooperioodist (vene keele mõjul) eesti keelde pärandanud halvustava alatooniga substantiiv “must”, mis tähendas lõunamaalast (kaukaaslast). Nagu on märkinud folklorist F. J. Oinas, on üsna tavaline, et just “võõraile heidetakse ette räpasust ja kasimatust”. Vt. selle kohta lähemalt: F. J. Oinas. Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. Lk. 107.

peegeldab ka meie kujutelmi maailmast ja sellega kaasnevaid väärtushinnanguid. Sellest tulenevalt võib Aafrikaga ja aafriklastega seotud kujutelmade osas teha järelduse, ehkki hüpoteetilise, et üldine väärtushinnangute kontekst, mis seostus musta värviga, oli 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Eestis mõnevõrra positiivsem kui seda ülejäänud kristliku Lääne-Euroopa kultuuriruumis.

1. PEATÜKK:

AAFRIKA RETSEPTSIOONI ARENG EUROOPAS

Ettekujutused, stereotüübid ja müüdid Aafrika kohta on aegade jooksul teinud läbi nii palju muutusi, et kõiki erinevaid arenguid oleks raske käesolevas uurimuses esile tuua ja see pole ka töö otsene eesmärk. Eelkõige antakse selles peatükis lühiülevaade Aafrikaga seotud ettekujutuste ajaloolisest kujunemisloost. Sellest lähtudes saab omakorda määratleda eestlaste kujutelmi kontinendist ja selle elanikest laiemas ajaloo kontekstis.

1.1. Vana- ja antiikaeg

Esimesed teated Saharast lõuna poole jääva Aafrika kohta pärinevad egiptlastelt, liibülastelt ja araablastelt. Siit võiks otsida kontinenti ja selle elanikke puudutavate kaasaegsete Euroopa kujutelmade arhetüüpe. Vana-Egiptuse riik pakub selles osas rikkalikku materjali, sest ta asus kolme kontinendi ristmikul, kujunedes erinevate tsivilisatsioonide ja rasside “sulatuskatlaks”.

Vana-Egiptuse ajaloo varaseimal perioodil oli egiptlaste asustusala ka Nuubia põhjaosa (Sudaani kirdealad). Seal toimuski ilmselt esimene kokkupuude negriidsesse rassi kuuluvate rahvastega, kusjuures aja jooksul liikusid nad põhja suunas kuni Niiluse 1. kärestikuni. Sudaani alad meelitasid omakorda egiptlasi loodusrikkustega (kuld, vääriskivid, eebenipuu, vandel jms). Hiljem jõuti juba mereteed pidi sügavamale Troopilisse Aafrikasse – “jumalate maale” ehk Punt, mis asus põhiliselt tänapäeva Somaalia territooriumil ja mida egiptlased pidasid viimaseks maaks idas. Uskumuse kohaselt alustasid sealt liikumist taevatähed, mida samastati jumalatega. Esimene ekspeditsioon “jumalate maale” toimus teadaolevalt juba 3. aastatuhande esimesel poolel eKr.¹²²

Kõige varasemad ettekujutused Troopilise Aafrika elanike kohta pärinevad seega Egiptusest 3. aastatuhandest eKr. Sellel perioodil said mustanahalistest aafriklastest arvestatav ja Vana-Egiptuse riigi ühiskonda hästi integreerunud osa.¹²³ Tuntud on “ajaloo isa” Herodotose (u. 484 – u. 425 eKr) eksitavalt

---

¹²² Ю.М. Кобищанов. На заре цивилизации: Африка в древнейшем мире. Москва: “Мысль”, 1981. Lk. 48; Vanim teadaolev Egiptuse raidkiri, mis mainib ekspeditsiooni Punt, pärineb vaarao Sahu-Re valitsusajast (u. 2673–2661 eKr). – R. Reusch. History of East Africa. Stuttgart: Evang. Missionsverlag G. M. B. H., 1954. Lk. 13.

¹²³ Arheoloogiliste kaevamiste tulemused (perioodist 3000 eKr – umbes 2500 eKr) on näidanud, et negriidsesse rassi kuulunud meeste ja naiste luustikud moodustavad leitud luustikumaterjalist vastavalt 24% ja 19,5%. Andmed põhinevad Arthur Thomsoni ja David Randall-MacIveri uurimisel “Ancient Races in the Thebaid” (London, 1905). – W. E. B. Du Bois. The World and Africa. An inquiry into the part which Africa has played in world history. An enlarged edition, with new writings on Africa by W. E. Du Bois, 1955–1961. New York: International Publishers, 1980. Lk. 107.

üldistav ja palju vaidlusi tekitanud egiptlaste kirjeldus: “mustad ja kähara-juukselised”,¹²⁴ mis ilmselt viitab mustanahaliste suurele osakaalule Egiptuse ühiskonnas, ehkki ei saa välistada, et Herodotos pidas egiptlasi lihtsalt kreeklastest tumedanahalisemateks ja tegemist on kirjandusliku liialdusega.

Igatahes oli must kui ilu märk hinnatud ja must kui värv oli Egiptuse kultuuris väärtustatud positiivselt, kuna see oli viljakuse värv (“must nagu Niiluse muda”). Järk-järgult hakkas taoline positiivne suhtumine muutuma ja ilmselt oli see osaliselt seotud suhetega Egiptuse ja temast lõuna pool asuvate Nuubia kuningriikide vahel. Umbes aastast 2200 eKr hakati aina enam kujutama aafriklaste sõdalastena. XI dünastia (2040–1991 eKr) formeeritud Egiptuse armees moodustasid arvestatava osa Nuubia vibukütid. Pingete kasvuga Egiptuse lõunapiiridel muutusid ka nende representatsioonid – aafriklaste kujutati XVIII dünastia (1552–1308 eKr) ajal alistatud vaenlastena, kes põlvitasid vaarao jalgade juures. Sellesse perioodi jääb nuubialaste kujutamine teenrite ja meelelahutajatena, eriti tantsijatena.¹²⁵

Ikonograafilised lähtekohad muutusid Kushi ehk hilisema Meroe riigi hegemoonia ajastul (u. 10. saj. eKr kuni 4. saj. pKr), kui selle riigi valitsejad olid vallutanud Egiptuse ligikaudu aastal 700 eKr. Nad kuulutasid ennast XXV dünastiaks ehk niinimetatud Etioopia dünastiaks.¹²⁶ Meroe mustanahalised valitsejad olid tuntud väljaspool Aafrikatki, leides äramärkimist nii kreeka-romaa autorite poolt kui ka piiblis.¹²⁷

Vana-Egiptuse näide pakub meile mitme tuhande aasta jooksul terviklikku arengutsüklit mustanahaliste imago kohta: tavaline ühiskonnaliige, sõdalane, siis vaenlane ja lüüasaanu, mis teiseneb teenrite ja meelelahutaja omaks, tipnedes lõpuks mustanahaliste vaaraode kujutamiseks.

Antiikaeg tõi ettekujutustesse Aafrikast ja aafriklastest teatud muutusi. Kreeka kolonistid rajasid Küreene linna Liibüas juba 7. sajandil eKr. Egiptlaste ja liibüalaste kaudu löid kreeklased sidemed ka Troopilise Aafrikaga.¹²⁸ Siitpeale ilmnes antiikmaailma väsimatu huvi Aafrika sisealade vastu, olid selleks

---

¹²⁴ Vt. lähemalt: Problems in African History. Edited by R. O. Collins. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey: 1968. Lk. 10–23.

¹²⁵ J. Nederveen Pieterse. White on Black: Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture. New Haven and London: Yale University Press, 1992. Lk. 23.

¹²⁶ J. Leclant. The Empire of Kush: Napata and Meroe. // General History of Africa. II. Ancient Civilizations of Africa (editor G. Mokhtar). Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 278–280.

¹²⁷ Nimelt mainitakse Uues Testamendis (Apostlite teod, 8–27) naisvalitsejannat Kandaket. Meroiidikeelsest sõnast *ktke* või *kdke* tulenev naisvalitsejanna tiitel *kandake* on piiblis ekslikult äratoodud kui Meroe kuninganna nimi. Vt. lähemalt: A. Hakem. La civilisation de Napata et de Meroé. // Histoire générale de l’Afrique. II. Afrique ancienne (directeur de volume G. Mokhtar). Jeune Afrique, Stock, Unesco: 1980. Lk. 322.

¹²⁸ J. Kobištšanov, A. Drizdo, V. Mirimanov. Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Tallinn: Valgus, 1973. Lk. 69.

siis kas kaubandushuvid või Niiluse lätete otsimine või hoopiski Aafrika inim-geograafia (marginaalide) tundmaõppimine.

Kreeklased pidasid mustanahalisi aafriklasti veel umbes 1000 aastat eKr ja isegi Periklese ajajärgul (u. 495–429 eKr) küll endast erinevateks, samas siiski võrdseteks ja kindlasti Euroopa või Aasia barbaritest kõrgemalseisvateks. Kreeka mütoloogias võib kohata mitmeid musta nahavärviga kangelasi: näiteks Andromeda, Etioopia kuninga Kepheuse ja Kassiopeia tütar või jumal Zeusi ja kreeka neitsi Io poeg Epaphos, kes sündis Egiptuses ja oli mulatt. Mustanahalisteks on peetud kreeka valmikirjanikku Aisopost (6. saj. eKr) ja antiikaja silmapaistvamat naislührikut Sapphot (sündis arvatavasti pärast 650. aastat eKr).¹²⁹ Tähelepanuväärne oli kreeklaste suhtumine Aafrikasse – see oli täiuslik maa. Legendide järgi oli see jumalate puhkepaik ja varase kreeka kirjanduse tähtseses “Ilias” kirjeldatakse jumalate pidutsemist “täiuslike etiooplaste” hulgas.¹³⁰

Suhtumine mustanahalistesse oli antiikmaailmas tolerantne nii Kreekas kui ka hiljem Roomas. Mustanahalisi aafriklasti võis kohata Kartaago, Aleksandria ja Rooma tänavatel, rääkimata sellest, et Rooma vägedes ei olnud mustanahalised sõdurid midagi enneolematut. Ikonograafiliselt kujutati musta nahavärviga inimesi pigem positiivses valguses nii stereotüübina kui ka individuaalselt ja see temaatika kajastus üsna tihti antiikaja kunstis. Orjanduslik süsteem ei baseerunud sel perioodil rassilisel või nahavärvist tuleneval eelarvamusel¹³¹ nagu seda oli 15. sajandil alguse saanud trans-Atlandi orjakaubandus.

Antiikmaailma hilisemates kuvandites süvenesid ettekujutused maailmast kui paigast, mis oli koletiste ja tavatute nähtuste piiramisrõngas. Kui otsida ajas seda murdepunkti, mille mõjul kujutelmad teisesusest hakkasid antiikmaailmas muutuma, siis võiks selleks olla Peloponnesose sõda (431–404 eKr), kust algas Kreeka poliste langus. Ajaloolane Arnold Toynbee on vaadelnud sellele järgnenud sajandit, mis oli täis sõdimist kui “vaimse kokkuvarisemise”¹³² ajajärku. Sõja tagajärjeks olid sotsiaalsed muutused kreeka ühiskonnas, sealhulgas “...kasvava pidetu rahvastiku, riikliku kuuluvuseta pagulaste tekkimine – nähtus, mida helleeniline tsivilisatsioon on alati kartnud, aga mida tema kasvamise ajal eriti ette ei tulnud. Neljanda sajandi keskel eKr kihas helleeniline maailm neist juurteta ekslejatest. /.../ Nende üleküllus andis uut hoogu sõdadele, mis tekitas uusi pagendatuid – ja seeläbi uusi palgasõdureid. /.../ Pole kahtlustki, et selles jõhkras kodupinnast “väljajuurimise” protsessis on võimalik jälgida helleenilise siseproletariaadi sündi. /.../ Proletaarlaste proovitemplik pole mitte

---

¹²⁹ W. E. Du Bois. The World and Africa. Lk. 119–120; J. A. Rogers. Sex and Race. New York, 1942–44. Vol. I. Lk. 84.

¹³⁰ W. E. Du Bois. The World and Africa. Lk. 119.

¹³¹ Vt. lähemalt: Frank M. Snowden, Jr. Black in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press, 1970.

¹³² A. Toynbee. Uurimus ajaloost. Tartu: Ilmamaa, 2003. Lk. 349.

vaesus ega madal päritolu, vaid teadlikkus – koos sellest johtuva vimмага – asjaolust, et ta on ilma jäetud oma traditsioonilisest kohast ühiskondlikus hierarhias ning teda ei sallita kogukonnas, mis on ta õiguspärane kodu.”¹³³ Vabade kodanike ja isegi aristokraatia hulgast kujunenud “siseproletariaat” oli aga arvestatav inimhulk, kelle jaoks ebakindel reaalsus tekitas pidevat ohutunnet. Kui juba teadaolev maailma varises kokku, siis mida võis oodata eesootavalt tundmatuselt? “Äng nähtuste ees kannustab inimhõimust alati ja kõikjal nähtusi “korrastama” ja otsima mingit mustrit, mille nad moodustavad /.../.”¹³⁴ Kriisiperioodid ajaloo on olnud (ilmselt ka antud juhul) soodustavaks teguriks oma seisukohtade revideerimisel ettekujutustes *võõrast, teisesusest* – on selleks siis konkreetne kontinent, maa, rahvas, inimgrupp või indiviid. Mis puudutab Aafrika kontinenti, siis jagas hellenistlik maailm Aafrika kaheks – tuntud ja teatud “kultuurne” Aafrika (Egiptus, Meroe, Nuubia riigid, Aksum) ja tundmatu ning “metsik” Aafrika, milleks oli ülejäänud kontinent.

See tundmatu ja “metsik” Aafrika oli koht, mis kreeka filosoofi Aristotelese (384–322 eKr) sõnul oli kodumaaks koletistele ja rooma kirjaniku ning loodusteadlase Plinius Vanema (23–79 pKr) arvates paik, kus elutsevad küll-loobid, amatsoonid ja *cynocephalid*.¹³⁵ Aafrika kontinenti dihhotoomia jäi kestma sajanditeks, aeg-ajalt elustudes ja siis taas varjusurma langedes, et jõuda oma apogeeni keskajal, kui klassikalised teadmised ja koos sellega ka müüdid taas elustusid. Või nagu ütles tabavalt Jan Nederveen Pieterse, viidates Euroopa keskaja kristlikus mütoloogias tuntud kangelaslikule lohetapjale Püha Jürile, et “vaatamata kristliku maailma õilsate rüütlite pingutustele, ei olnud kõik kolestised veel hävitatud”.¹³⁶ Tuttaval reaalsel maailmal olid väga kindlad piirid¹³⁷ ja kõik, mis jäi väljapoole seda, oli viljakaks pinnaseks inimeste alateadvuse hirmudele, mis sünnitasid koletisi, mille asukoht alateadvuse piirialadelt kolis reaalses maailmas samuti piirialadele, sedakorda küll tuntud maailma tuttavaid piiritähiseid kasutades – näiteks oli Aafrikas selleks Etioopia.¹³⁸

¹³³ A. Toynbee. Uurimus ajaloost. Tartu: Ilmamaa, 2003. Lk. 350–351.

¹³⁴ Samas. Lk. 59.

¹³⁵ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 24.

¹³⁶ Samas. Lk. 113.

¹³⁷ Vahemere tsivilisatsioonil olid piirid igas ilmakaares enam-vähem defineeritud: läänes Heraklese sambad, põhjas piir Rooma impeeriumi ja germaani hõimude asuala ehk *Germania* vahel, idas geograafiliselt segane, kuid mentaalselt selge piir Oriendiga ning lõunas Sahara kõrb. – P. Stadius. Southern Perspectives on the North: Legends, Stereotypes, Images and Models. (The Baltic Sea Area studies: Northern Dimension of Europe. Vol. 3). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin: Gdańsk-Berlin, 2001. Lk. 7–8.

¹³⁸ Rooma ajast aktsepteeritud nimetus “Aafrika” asendas algupärast kreeka päritolu sõna “Liibüa” (kr. *Liby.e*), millega kreeklased algselt tähistasid Aafrikat. Märkides alguses Kartaago ala, laiienes “Aafrika” nimetus hiljem kogu Vahemere lõunarannikule. Kogu kontinenti kohta hakkas nimetus kehtima alates I saj. lõpust eKr. Sõna “Aafrika” etümoloogilise päritolu üle on teadlased eriarvamustel. Kõige tõetruumana paljudest

1.2. Kesk- ja uusaeg

Keskajal mõjutas imagote kujunemist kaugetest maadest ja rahvastest oluliselt religioosne maailmapilt. Ääremaades või kaugetes ja tundmatutes maades elavaid inimesi seostati tihtipeale koletusliku välimuse ja eriskummalise eluviisiga. Niisugustel olenditel usuti eksisteerivat ka omaette ühiskond, mis funktsioneeris üsna sarnaselt inimeste ühiskonnale.¹³⁹ Euroopa keskaegsed geograafilised teadmised ei olnud mitte ainult väga piiratud, vaid toetusid kogemuse asemel eelkõige antiigist pärit kirjanduslikule traditsioonile.¹⁴⁰

Juba varane kristlus tõi kujutelmadesse Aafrikast ja aafriklastest dünaamilised muutused. Kirikuringkondade seisukohaks hakkas kujunema (välja arvatud Bütsants) suhtumine musta värvi kui pimeduse jõudude ja patu sümbolisse. Aleksandria kateheetilise kooli juhataja Origenes tõi 3. sajandil käibesse allegooria Egiptuse pimedusest kui vaimse valgustatuse antipoodist. Valguse ja pimeduse sümbolism tulenes arvatavasti astroloogiast, alkeemiast, gnostitsismist ja manihheismist; algselt polnud siin mingit seost nahavärvusega, kuid aja jooksul omandas see üha enam negatiivset konnotatsiooni.¹⁴¹ Samuti mõjutas hilisem keskaegne piibli eksegees ettekujutisi mustanahalisusest. Saalomoni ülemlaulu alguses olev passaaž “Nigra sum, sed formosa” (“Ma olen must, kuid ilus”)¹⁴² kerkis keskajal esile keskse teemana¹⁴³ arutelus mustanahalisuse üle. Üks varasem eksegeet ja rooma kiriku teoloog Püha Hippolytus (u.170 – u. 236), kes käsitles seda mõttekäiku oma piiblikommentaaris, võrdsustab mustanahalisust inimese pattu langemisega. Musta naise tegelaskuju muutub allegooriaks inimhingele, mis oli langenud pattu, kuid millel on siiski lootust lunastusele. Taoline, suhteliselt lihtsustatud interpretatsioon varustas allegoorilise vundamendiga palju keerukama esituse, mille kohaselt hing on pärast pattu langemist mustaks muutunud – füüsiline võttis võimust vaimse üle.¹⁴⁴

---

hüpoteetilistest tõlgendustest näib olevat versioon, et roomlased nimetasid Kartaago ala Aafrikaks seal elava ühe berberi hõimu *aafrite* (lad. *afri*) järgi. – J. Ki-Zerbo. General introduction. // General History of Africa. I. Methodology and African Prehistory. Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 1.

Samas on mustanahalise elanikkonnaga Aafrikat (Egiptusest lõunapool asuv piirkond alates Nuubiast kuni Etioopiiani) nimetatud juba nii kreeklaste ajal kui ka hilisemas keskaegses Euroopas Etioopiaks (kr. *Aithiops*), mis tähendab “päikesest põlenud”, “päikesepruun”. Etioopia nimetus laienes mingil perioodil isegi kogu kontinendile.

¹³⁹ A. Leete. Põhjarahvad antiigist tänapäevani. Lk. 35.

¹⁴⁰ A. Gurevitš. Keskaja inimese maailmapilt. Tallinn: Kunst, 1992. Lk. 62.

¹⁴¹ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 24.

¹⁴² Piiblis: *Mina olen tõmmu, ometi nägus*. Piibel. Ül. 1, 5. – Piibel. Vana ja Uus Testament. Soome Piibliselts, 1989.

¹⁴³ Keskajal oli nimetatud diskursis isegi olulisem kui hilisem diskussioon teemal “Noa pojad ja rasside pärinemine”.

¹⁴⁴ S. L. Gilman. On Blackness without. Lk. 14.

Mustanahalisust seostati keskajal ka hullumeelsusega või melanhooliaga. Nende kontseptide sulandumine ulatub klassikalisse meditsiini – juba Aristoteles (384–322 eKr) kirjeldas melanhooliat mustana.¹⁴⁵

Aja jooksul sai must deemonite ja kuradite värviks ning kuradit kujutati sagedasti neegrina. Egiptlasest eremiidile Pühale Antoniusele (u. 251–356), kes elas askeetlikku elu kõrbes, olevat põrguvürst kord ilmunud musta hiiuna, kelle pea puudutas pilvi, teisel korral väikese alasti neegrilapsena.¹⁴⁶ Tumedanahalisena kirjeldas kuradit ka skolastik Aquino Thomas (1225–1274). Mitmeid sedasorti juhtumeid esineb keskaegses eksemplarikirjanduses: kurat ilmub väikese musta poisina, kena musta prostituudina, etiooplasena.¹⁴⁷

Vastandlikkuse nähtus on inimteadvuse jaoks küllalt oluline, kõikvõimalikele opositsioonipaaridele tuginevad maailmataju mudelid. Need on teisiti öeldes lihtsateks abivahenditeks keerukama adumisel.¹⁴⁸ Keskaja inimese reaalsus oli ülesehitatud sarnaselt – see oli must-valge, ilma vahepealsete toonideta.¹⁴⁹ Kristlaseks olemine oli keskaegse eurooplase üheks olulisemaks mõõdupuuks. Nii kujunes välja inimeste jagamine kahte peamisse kategooriasse: kristlased ja mittekristlased. See usuline dihhotoomia ei kandunud aga ilmingimata üle küsimusele inimese nahavärvist, nagu see juhtus hiljem uusajal.

Ka keskaegne ruumikontseptsioon põhines paljuski usulistel printsiipidel. Sellest tulenevalt oli piir kristliku ja mittekristliku maailma vahel liikuv¹⁵⁰ ning mustanahaline oli igati väärikas liitlane lääne-eurooplasele, kui ta oli kristlane. Seda kinnitab ka preester Johannese legendi laialdane levik ja populaarsus Lääne-Euroopas. Preester Johannest on peetud islamimaailmas kristliku enklaavina eksisteerinud Etioopia kuningriigi valitsejaks. Legendi kohaselt oli ta paradiisivärvate valvur, kuid usuti, et ta oli ka reaalselt eksisteerinud prints. Preester Johannese apokrüüfiline kiri, mis tuli käibesse 1165. aastal, oli keskajal üks enim levitatud falsifikaate.¹⁵¹ Kristliku Etioopia esiletõus antud kontekstis oli otseseks tõukeks ka teatud positiivseteks niheteks suhtumises Aafrikasse ja selle kontinendi mustanahalisesse elanikkonda. Euroopas jäi aastateks püsima unistus luua sidemed ja liit preester Johannese ning teiste kristlastega Aafrikas.

Kui tekkis konfrontatsioon islamiga, sai moslemite (araablased, berberid, maurid) kujutamisel lahutamatuks osaks vaenlase imago, kellele transformeeriti kohe kurjuse sümbolism. Sel perioodil kaotas Euroopa islami võidukäigu tõttu otseste kontakti Aafrikaga – isegi Vahemeri oli muutunud “moslemite

¹⁴⁵ S. L. Gilman. *On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany*. Boston, 1982. Lk. 15.

¹⁴⁶ M. Heimbucher. *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. I. Paderborn, 1896. Lk. 33; Ü. Valk. Allilma isand: kuradi ilmutuskujud eesti rahvausus. (Eesti Rahva Muuseumi sari 1). Tartu, 1998. Lk. 50.

¹⁴⁷ Ü. Valk. Allilma isand. Lk. 50.

¹⁴⁸ V. Sarapik. Valge ja must. // *Loomine. Pro Folkloristica* II. Tartu, 1994. Lk. 37.

¹⁴⁹ J. Le Goff. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tallinn: Kupar, 2000. Lk. 224.

¹⁵⁰ A. Gurevitš. *Keskaja inimese*. Lk. 63–64.

¹⁵¹ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 25.

järveks”¹⁵² ja islamiusulised kontrollisid ala Bütsantsist Püreneedeni. Piltlikult öeldes oli islamimaailm ennast kiilunud Euroopa ja *Bilad as-Sudani* ehk “mustade maa”¹⁵³ vahele. Tegelike, kogemustel põhinevate teadmiste puudumine mõjutas sel perioodil ka negatiivsete kujutelmade domineerimist Aafrikast ja aafriklastest.

Keskaegseid ettekujutusi Aafrikast mõjutasid kindlasti ka otsesed kontaktid aafriklastega. Peamisteks kokkupuutealadeks olid Hispaania (Maroko ja Sudaani kaudu), Itaalia (Sitsiilia, Tuneesia, Kürenaika kaudu) ning Jeruusalemm ja Egiptus (Etioopia kaudu).¹⁵⁴ Need kokkupuuted tõid rüütlikirjandusse kaasa uue tegelaskuju – mustanahalise mehe, kes oli ohtlik ja ettearvamatu. Aafriklane muutus ühtäkki keskaegse bestiaariumi tegelaseks, rikastades kummaliste loomade ja olendite ridu.

Etioopia temaatika ja sellega kaasas käivad positiivsed kujutelmad tõusid märkimisväärselt esile Ristisõdade ajal, kui Jeruusalemm oli eurooplaste valduses (aastatel 1099–1189 ja 1229–1244). Sellel pühalt pinnal kohtusid eurooplased Süüria, Egiptuse kui ka Etioopia munkade ja palveränduritega. Etioopia kui potentsiaalne liitlane moslemite vastu muutus veel olulisemaks, kui ristisõdijad kaotasid Jeruusalemma aastal 1244 ning tugipunktid Palestiinas ja Süürias aastal 1291.¹⁵⁵ Aastal 1289 tegi paavst Nicolaus IV (1288–1292) kirja teel ettepaneku Etioopia neegusele¹⁵⁶ ühises usus jõudude ühendamiseks. Sestap plaaniti aastal 1300 lausa ühist ristikäiku mustanahaliste kristlastega Nuubiast ja Ülem-Egiptusest. Oli ju kristlasest Nuubia valitseja David I olnud aastal 1271 edukas oma sõjakäikudel moslemite vastu Egiptuse lõunaaladele. Kristlaste ühisrinne oleks veelgi suurendanud võidu võimalust.¹⁵⁷

Etioopia valitseja David I (1382–1411) ajast alates said alguse tihedamad diplomaatilised sidemed Euroopa ja Etioopia vahel. Etiooplased olid esindatud Konstanzi kirikukogus 1418. aastal, Etioopia käskjalgu võeti vastu Aragoni õukonnas Barcelonas 1407. ja Valencias 1427. aastal. Hertsog Jean de Berry saatis oma emissarid Etioopiasse 1430. Püüdes vältida niiöelda rünnakut kahelt rindelt, üritasid Kairo sultanid takistada neid suhteid Etioopiasse või sealt Euroopasse teel olevate rändurite kinnipidamisega ja kopte taga kiusates.¹⁵⁸

Eurooplaste katsed leida islami piiramisrõngas liitlasi peegeldusid preester Johannese legendi elujõulisuses. Euroopa oli islamimaailmaga võrreldes nõrk ja pealegi tõrjuti ristisõdijad pühalt maalt tagasi. Selles kontekstis kõlas preester Johannese legend justkui Euroopa vabastamise müüt, inspireeritud ühelt poolt

¹⁵² J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 24.

¹⁵³ *Bilad as Sudani* nime all tuntakse Sahara kõrbe ja ekvatoriaalsete vihmametsade vahelist ala, mis ulatub Senegalist Etioopiani läbi kogu Aafrika mandri.

¹⁵⁴ Vt. lähemalt: H.W. Debrunner. *Presence and Prestige*. Lk. 17–32.

¹⁵⁵ Samas. Lk. 24.

¹⁵⁶ Täheandab amhaara keeles kuningat. *Negusa nagast* (kuningate kuningas) oli Etioopia keisri tiitlik.

¹⁵⁷ H.W. Debrunner. *Presence and Prestige*. Lk. 24.

¹⁵⁸ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 25.

tegelikest kontaktidest ja üles puhutud frustratsioonist ning lootusest.¹⁵⁹ Marco Polo, kel õnnestus läbi murda ida suunas, otsis preester Johannese jälgi isegi Sise-Aasiast.¹⁶⁰ On tähelepanuväärne, et see hiliskeskajane fantaasiarikas, kuid siiski reaalsussugemetega motiiv kristlikust Aafrikast, mis oli otseselt mõjutatud Euroopa ja Etioopia suhetest, oli igati heatahtlik ja andis võimaluse uute positiivsete mustanahaliste tegelaste ilmutamiseks Euroopa kunsti¹⁶¹ ja kirjandusse. Laiemas kontekstis oli taoline suur muutus suhtumises Aafrikasse ja aafriklastesse seotud Vahemere piirkonna tagasivõitmisega ja katsetega läbi murda islami piiramisrõngast. Nii kerkisid 12.–15. sajandil kõrvuti preester Johannese ga esile veel mitmed positiivsed mustanahalised tegelased, kes mõjutasid oluliselt perioodi arusaamu: Seeba kuninganna,¹⁶² mauride kuningas Kaspar, kuninganna Belacâne ja tema poeg Feirefiz jt. Kindlasti kandsid need tegelaskujud endas sõnumit keskaegse läänekristliku kiriku potentsiaalsest universaalsusest, kus nahavärv ega muud erinevused ei ole segavaks faktoriks konver-tiitidele.

Teadaolevalt kujutati Seeba kuningannat esimest korda mustanahalise naisena aastal 1181 Klosterneuburgi kloostri. 1245. aastal püstitati Magdeburgi kirikus mustanahalise pühaku Mauritiuse (Maurice, Mortiz) kuju. Mauritius oli legendaarne Rooma Teeba leegioni aafriklasest ristiusuline ohvitser, kellest sai keskajal slaavlaste vastu sõdinud ristirüütlite patroon. Baltimaades, sealhulgas Eestis, kasutas neegrist kaitsepühaku Mauritiuse pead oma embleemina näiteks Mustpeade Vennaskond.¹⁶³ Sitsiilias ja mujal Vahemere-äärsetes Euroopa piirkondades omandasid mustanahalised pühakud aina suuremat tähendust: näiteks Palermo San Benedetto (vabastatud orjade poeg ja pühak, hiljem väga populaarne Brasiilias) või mustlaste mustanahaline Sarah Prantsuse Camargue'is.

15. sajand tõi endaga kaasa mauride kuningas Kaspari suure populaarsuse. Juba aastatel 1295 ja 1329 mainisid mõned allikad, et üks kolmest hommikumaal targest, kes läksid Petlemma Jeesust kummardama, oli aafriklane. Viimistletud kuju sai see legend Johannes von Hildesheimi raamatus kolmest kuningast (u.1364–1375),¹⁶⁴ aga nende tegelaskujude populaarsuse kõrghetk saabus 100

---

¹⁵⁹ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 25.

¹⁶⁰ H.W. Debrunner. *Presence and Prestige*. Lk. 29.

¹⁶¹ Ka gooti stiil tõi endaga kaasa perioodil 1360–1420 musta värvi stilistilist ümberhindamist – must ei olnud enam deemonlik värv. – J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 25–26.

¹⁶² Etioopia pärimuse kohaselt põlvnes Etioopiat sajandeid valitsenud Saalomoni dünastia Seeba kuninganna ja kuningas Saalomoni abielust. Seeba kuninganna tegelaskuju populaarsus oli kindlasti mõjutatud mitte ainult piiblist, aga ka Euroopa ja Etioopia vahelistest tärvavatest sidemetest.

¹⁶³ Mustpead olid Baltimaade vallaliste kaupmeeste ja kaupmehesellide gilditaoliste vennaskondade liikmed. Tallinnas olid mustpead aastast 1399.

¹⁶⁴ J. von Hildesheim. *Die Legende von den Heiligen Drei Königen*. München: Deutscher Taschenbuchverlag (DTV 164), 1963.

aastat hiljem – aastatel 1470–1510.¹⁶⁵ Aegamööda kujunes kuningas Kasparist tegelane, keda iseloomustasid järgmised karakterised jooned: elegantne, noor, innukas, eksootiline ja hästiriidetatud. See tegelaskuju sai kiiresti populaarseks ja tema peen riietus sai põhjuseks, miks ta valiti rätsepate gildi kaitsepühakuks. Ka eksootiline stereotüüp, mida ta esindas, sai religioosses draamas rahva lemmikuks. Nii oli 14. sajandi lõpul ja kogu 15. sajandi vältel näitlejatel kombeks värvida oma nägu mustaks, nagu see oli Kasparil. Tema oli ka eestkõnelejaks kolme kuninga etenduses. Sel perioodil kasutasid isegi kõrtsid oma kaubamärgina mauridest kuningate või saratseenide peakujutisi.¹⁶⁶

Keskaegse Euroopa kujutelmad Aafrikast ja aafriklastest tegid sarnaselt vana- ja antiikajale läbi silmnähtavad muutused ühest äärmusest teise. Siinkohal on oluline meenutada, et imago kujunemine teisesuse kohta on paljuski seotud selle ühiskonna sisemise dünaamikaga, kus need ettekujutused formeeruvad. Ei muutu teisesus, mis on vaid meie tegelikkuse refleksioon, vaid meie ise. Ajaloosündmuste saatulik progressioon annab alati oma tulemi mentaalses maailmas. Kui varakeskajal domineerisid keskaja kristlikus maailmapildis negatiivsed ettekujutused (must kui deemonlik värv, aafriklaseks kehastunud kurat jne.), siis olid need paljuski seotud nii võitlusega ristiusu kiriku positsiooni kinnistumise ja tugevnemise eest, islami pealetungiga kui ka riikide kujunemisprotsessiga Euroopas. Kõrg- ja hiliskeskajal toimub Aafrika ja aafriklaste ettekujutuste osas märkimisväärne transformatsioon: põrgust saab paradisi ja saatanast lunastaja. Rekonkista, 15. sajandi diplomaatilised ja religioossed kontaktid Euroopa ja Etioopia vahel, renessansiajastuga kaasnenud ilmalikkus, humanism ja antiikkuultuuri juurde naasmine toob ringiga tagasi ka vana- ja antiikaja ettekujutuste positiivsed lähtekohad. See on justkui lühike hingetõmbeaeg enne järjekordset transformatsiooni. Võib öelda, et positiivsete ettekujutuste taassünnis oli peidus paraku juba loodud kujutelmade hukk. Tõepoolest, portugallaste 15. sajandi merereisid, mis kulgesid Aafrika läänerannikut pidi, hoidsid ühelt poolt tähelepanu Aafrika kontinendil kui kummalisel imedemaal (imago, mis kuidagi kaduda ei tahtnud) ja samas löid aluse täiesti uuteks suheteks Euroopa ja Aafrika vahel. Maadeavastustega boonuseks kaasnenud eksotism oli alguses üliheahtliku alatooniga. Nendelt reisidelt kaasa toodud aafriklased olid mõeldud esialgu vaid eurooplaste eksootikahuvi rahuldamiseks,¹⁶⁷ kuid siit sai paraku

¹⁶⁵ Vt.: H. Kehrler. Die Heiligen Drei Könige in Literatur und Kunst. 2 Vol. Leipzig, 1908–1909.

¹⁶⁶ H. W. Debrunner. Presence and Prestige. Lk. 28.

¹⁶⁷ Oluliselt mõjutas Euroopa ja Aafrika suhteid 1441. aasta Portugali ekspeditsioon, mis tõi prints Henrique Meresõitjale (port. *Dom Enrique el Navegador*, 1394–1460) kingituseks kümme neegrit Guinea põhjaaladelt. Siitpeale kaasatoodud mustanahaliste arv vaid kasvas, omandades aina olulisemat tähtsust kaubandusartiklina. Afrikanist Philip Curtin on pakkunud, et 15. sajandi teisel poolel veeti Aafrika rannikult Euroopasse juba keskmiselt 500 orja aastas, Ameerika avastamisega hakkas see arv järkjärgult kasvama. Uuriija Ivana Elbl on aga oma uurimuses väitnud, et orjakaubanduse algusaastatel (1450–1521) ekspordisid eurooplased ligikaudu 156 000 orja. See teeb

alguse ka uus kaubandusliik, mis kaugemas perspektiivis mõjutas oluliselt mitme kontinendi edasist saatust – orjakaubandus. Sellega kaasnenud ajaloo-sündmused (trans-Atlandi orjakaubandus¹⁶⁸ ning selle mõju Euroopale ja Ameerikale) tõid endaga kaasa murrangulised muutused järgnevate sajandite Lääne mentaliteedis. Kristlik moraal ja eetika ei laienenud enam “metslas-rahvastele” sel lihtsal põhjusel, et see ei olnud majanduslikult tulutoov. Ikka enam hakati rõhutama nende erinevust ja alaväärsust, nende tavade ja kommete metsikust ning teinekord lausa loomalikkust. Mustanahaliste imago degradeerumine Euroopas oli aga edaspidi korrelatsioonis orjakaubanduse tulususega.

15. sajand on omamoodi murdejooneks muutustele, mis ei toimunud hüppeliselt, vaid ikkagi aegamööda, lubades veel paari sajandi jooksul kõrvuti eksisteerida nii positiivsetel kui ka negatiivsetel kujutelmadel Aafrikast ja aafriklastest. Alates 1415. aastast, kui portugallased vallutasid Ceuta Põhja-Aafrikas,¹⁶⁹ millest kujunes oluline tugipunkt edasisteks merereisideks lõuna suunas, avanesid eurooplastele täiesti uued horisonid. Ceutast saadi araablaltelt andmeid nii Aafrika sisealade kui ka kontinendi rannikukontuuri kohta. Jõudnud Aafrika läänerrannikuni, jätkati siit omakorda mereteed otsinguid Indiasse. Portugali infant Henrique Meresõitja üheks eesmärgiks oli aga ka sidemete loomine Etioopias asuva preesterkuninga Johannese kristliku riigiga, et liituda võitluses islamiga. Teatud emotsionaalsuse ja irratsionaalsete motiividega sajanditevanune idee hakkas lõpuks vilja kandma: diplomaatilised missioonid Etioopia ja Euroopa vahel tihenesid just nimelt 15. sajandi jooksul ning kulmineerusid 16. sajandi algul, kui Etioopia leskkeisrinna Yelen saatis umbes 1509. või 1510. aastal¹⁷⁰ oma saadiku Portugali kuninga Manuel I (1495–1521) juurde ettepanekuga ühineda võitluses moslemite vastu, kelle ülemvõim Punasel merel ja maismaal takistas nii riigi kaubandust kui ka väliskontakte ülejäänud kristliku maailmaga. Portugali saatkond tegi vastukülaskäigu 1520. aastal. 1543. aastal

---

15. sajandi teisel poolel umbes 900–2200 orja aastast, 16. sajandi esimestel kümnenditel see arv kahekordistus. – Vt. lähemalt: Ч. Р. Бизли. Генрих Мореплавателъ, 1394–1460. Москва, 1979. Lk. 146–152 (originaal: C. R. Beazley. Prince Henry The Navigator: The Hero of Portugal and Modern Discovery 1394–1460. London, 1968); P. D. Curtin. The Atlantic Slave Trade: A Census. Madison, Milwaukee, and London: The University of Wisconsin Press, 1969. Lk. 18; I. Elbl. The Volume of the Early Atlantic Slave trade, 1450–1521. // Journal of African History. 1997. Vol. 38. Lk. 75.

¹⁶⁸ Afrikanist J. D. Fage on pakkunud trans-Atlandi orjakaubanduse vahendusel perioodil 1451–1870 Ameerikasse ja Kariibi mere saartele jõudnud aafriklastest orjade arvaks 11 479 000. – J. D. Fage. A History of Africa. (Series: The History of Human Society. General Editor J. H. Plumb). London, 1978. Lk. 255.

¹⁶⁹ Vt. lähemalt: Heinrich der Seefahrer oder Die Suche nach Indien. Verlag Neues Leben Berlin, 1989. Lk. 14–19.

¹⁷⁰ А. Бартницкий, И. Мантель-Нечко. История Эфиопии. Москва, 1976. Lk. 119 (originaal: A. Bartnicki, J. Mantel-Nečko. Historia Etiopii. Wrocław, Warszawa, 1971).

osalesid Portugali sõjasalgad Etioopiaga ühises sõjakäigus riigi idapiiridel asunud Adali sultanaadi vastu.¹⁷¹

Sidemed Etioopiaga olid sel perioodil sedavõrd arvestatavad, et Roomas asutati isegi hospiits *St. Stefano degli Abissini*,¹⁷² mis oli mõeldud peatuskohaks Etioopia rännumeestele ja palveränduritele. 1634. aastal rajati aga selle juurde etioopia ja orientaalkeelte kool, mille arvukate õpetlaste hulgas oli ka kuulus jesuiit Anthanasius Kircher (1602–1680). Etioopia keelt peeti väga lähedaseks “paradiisi originaalkeelele”, mille sõnaraamatuid ja grammatikaid trükiti 17. sajandil Saksamaal. Etioopia kirikut peeti aga üheks algkirikutest, millel oli tohutu tähtsus kirikute oikumeenilises taasühinemises.¹⁷³

Lisaks Etioopiale arenesid suhted korrelatsioonis merereiside edenemisega ka teiste Aafrika piirkondadega. Ajavahemikus 1480–1608 külastasid mitmed Aafrika valitsejate saadikud Portugali, kus neisse suhtuti kui arvestatavatesse partneritesse. H. W. Debrunner on oma uurimuses välja toonud selle perioodi kohta seitse konkreetset juhtumit (sealhulgas saadikud Kongost, Beninist, Ghannast ja Wolofite maalt Senegalist).¹⁷⁴

Aafrika jätkuv kohalolek eurooplaste maailmapildis oli muuhulgas seotud aafriklaste kogukonna kasvamisega Euroopas. Peamisteks piirkondadeks Euroopas, kus aafriklasi sel perioodil arvukalt elas (nii orjadena kuid vähesel määral ka vabade ühiskonnaliikmetena), olid Portugal ja Hispaania. Näiteks 1620. aastal loendati ainuüksi Lissabonis 10 470 aafriklasest orja, keda kasutati nii koduses majapidamises kui ka tööliste või oskustöölisena. Portugali lõunaosas moodustasid aafriklased 17. sajandi algul arvestatava osa elanikkonnast.¹⁷⁵ Mis puudutab Euroopa teisi piirkondi, siis Hispaania Madalmaade valdustes võis aafriklasi üsna tihti kohata, vähesel arvul oli aafriklasi samuti Prantsusmaal ja Inglismaal; aeg-ajalt jõudsid aafriklased isegi Šotimaale.¹⁷⁶ Need kokkupuuted kajastusid Euroopa kunstis – mitmeid kunstnikke paelus mustanahaliste temaatika: Antwerpenis kohatud aafriklaste näol leidsid endale tänuväärset inspiratsiooni nii Albrecht Dürer (1471–1528) kui ka Peter Paul Rubens (1577–1640). Nende maalides kajastusid mitte ainult võõrapärane ilu, vaid ka ajaloo käigus pingestunud suhted erinevate kultuuride vahel, aafriklaste kodumaast eemalolekuga kaasnev resignatsioon ja üksindusetunne nagu näiteks Gerard Dou (1613–1675) “Aafrika printsessis”.¹⁷⁷

¹⁷¹ K. Shillington. *History of Africa*. London and Basingstoke: Macmillan, 1995. Lk. 114.

¹⁷² 1528. aastal elas seal näiteks 28 palverändurit. Hospiitsi kutsuti vahel ka “kloostriks”, kuna enamus selle külastajaid olid Etioopia päritolu mungad. – H.W. Debrunner. *Presence and Prestige*. Lk. 49.

¹⁷³ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 28.

¹⁷⁴ H.W. Debrunner. *Presence and Prestige*. Lk. 40–41.

¹⁷⁵ Samas. Lk. 38–39.

¹⁷⁶ K. L. Little. *Negroes in Britain*. London, 1947. Lk. 165.

¹⁷⁷ H. J. Kunst. *L’Africain dans l’art européen*. Bad Godesberg, Inter Nationes, 1967. Lk. 26.

Infant Henrique Meresõitja algatunud merereisid, millega kaanesid ajaloolised maadeavastused, muutsid edaspidi revolutsiooniliselt mitte ainult Euroopa kaubandusartikleid, vaid tegelikult ka eurooplaste maailmapilti teisesuse osas. Etiopism, diplomaatilised kontaktid, aafriklased Euroopas, orjakaubandus – kõik need faktorid mõjutasid oluliselt hiliskeskaja ja varauusaja kujutelmade arenguid Aafrika kohta. Aja jooksul hakkas Euroopa merkantiilne suhtumine prevaleerima üldises ajastu mentaliteedis, mis nihutas positiivsed kujutelmad ja stereotüübid tahaplaanile. 16. ja 17. sajand on omamoodi üleminekuperiood, kus positiivsed imagod eksisteerisid paralleelselt negatiivsetega.

Kui 15. sajandit on peetud Aafrika sajandiks, siis 16. sajandil keskendus tähelepanu Ameerikale. Kokkupuude Uue Maailma ja selle põliselanikega tõstis päevakorda küsimuse “metslusest”, mis kummalisel moel esialgu Aafrikaga nii teravalt ei seostunud. Vastus on siin jällegi Euroopa ajaloos. Uuriija Winthrop Jordan on interpreteerinud seda kui emantsipeerumisprotsessi keskajast ja selle koletiste ning imeloomade lugudest, astudes sellega “tõeliste metslaste” maailma – see oli justkui siirdumine taevast maa peale või teisisõnu sekulariseerumine.¹⁷⁸ Jan Nederveen Pieterse on tähelepanu pööranud asjaolule, et 16. sajandi alguseks ei olnud Euroopasse eriti jäänud metslasrahvaid,¹⁷⁹ mistõttu euroopalikud kujutelmad metslusest eksporditi koos sellega kaasnenud ambivalentusega ja transformeeriti nüüd juba mitteeurooplastele. Koloniseerimistsenaarium meretagusele imperialistlikule poliitikale saadi ju rahvusriikide tekkimisel – need olid esimesed impeeriumid. Euroopa ajalugu peitis endas seega palju seoseid ja pretsedente, mis hiljem tõusid päevakorda seoses mitteeurooplastega.¹⁸⁰ Kolooniade majanduslik ekspuuteerimine nõudis seletust. Vaenlase stereotüübi ehk süüdlase otsimine kandus nüüd Euroopast üle meretaguste impeeriumite põliselanikele. Eemalolev teisesus andis võimaluse binaarseks opositsiooniks ja selle ambivalentsemaks interpretatsiooniks. Meretagusele metslasele projitseeriti oma viha ja hirm ning talle personifitseeriti ka oma vead ja pahed. Seega on mitteeurooplaste imago kujunemine tingitud eelkõige eurooplaste enda sisemistest probleemidest. Rahvusriikide tekkeaeg oli aga kõike muud kui rahu ja selguse aeg.

Oluliselt mõjutas edasisi ettekujutusi mitteeurooplaste kohta 16. sajandil alanud diskussioon metslase üle, kusjuures mitmed euroopa humanistidest filosoofid püüdsid seda teha Euroopa kultuurilise eneskriitika kaudu. Üheks esimeseks, kes andis väga olulise panuse sellesse debatti, oli Michel de Montaigne (1533–1592) oma 1580. aastal kirjutatud esseega “Kannibalidest”

¹⁷⁸ W. D. Jordan. *White over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550–1812*. Williamsburg, 1968. Lk. 25.

¹⁷⁹ Õigupoolest pärineb metslase imago algselt Euroopast enesest. Kreeklastele olid põhjapool elavad rahvad barbarid. Roomlastele olid barbariteks väljaspool impeeriumit elavad rahvad. Keskajal peeti metslasteks ungarlasi, inglased aga rääkisid 12. sajandist peale metsikutest iirlastest ja Abraham Ortelius, 16. sajandi kartograaf, nimetas näiteks šotlasi metslasteks.

¹⁸⁰ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 31.

(*Des Cannibals*).¹⁸¹ See valmis mitmete Lõuna-Ameerika kohta ilmunud tööde ja Brasiiliast Roueni toodud tupinambá indiaanlastelt võetud intervjuude põhjal. Tema suhtumine indiaanlastesse oli heatahtlik ja idealiseeriv, kui ta võrdles nende tavaid Euroopa omadega. Montaigne süüdistas eurooplasi suutmatuses mõista teist kultuuri. Ja kuna inimene soovib mõõta teist kultuuri oma kultuuri standarditega, siis kipub kõik teistsugune olema pahatihti barbaarne. Tema esse oli üheks esimeseks kultuuri relativismi väljenduseks eurooplaste seas. Indiaanlaste idealiseerimine Montaigne'i poolt tõi käibesse *bon sauvage*'i ehk "õilsa metslase" mõiste, mis hiljem, 18. sajandil, valgustusfilosoofide diskussioonides palju käsitlust leidis. Montaigne'i esseest kumab läbi ühiskonnakriitika ja soov tagasi pöörduda antiikaja ja renessansi väärtuste ning ideaalide juurde, ta näeb "loodusriigi" eeliseid kaasaegse euroopaliku riigikorralduse ees.

Täiesti erineva perspektiivi tõi Uue Maailma käsitlusse inglise filosoof Thomas Hobbes (1588–1679) oma teosega "Leviathan" (1651), kus ta kirjeldas looduslaste riiki kui sõja, kaose ja anarhia paradiisi, järeldades sellest tugeva autoritaarse riigi hädavajalikkust.¹⁸² Tema arvates oli metslane pigem alamast soost olend kui keegi, keda kadestada. Hobbesi vaated olid mõõdukaks reaktsiooniks utopistlikele humanistidele.

Hobbesist erinevatel seisukohtadel oli inglise filosoof John Locke (1632–1704). Locke'i on peetud kujuneva kodanluse eesträakijaks ja teoreetikuks ning tema mõtteavaldusi liberaaldemokraatliku filosoofia kvintessentsiks. Tema tegevus Kaubanduse ja Asumaade Nõukogus ning osalus orjakaubandusega tegelevas Kuninglikus Aafrika Kompaniis ei välistanud samas tema vastuseisu orjandusele. Tegelikult klassifitseeris ta indiaanlasi kategooriasse, kuhu kuulusid lapsed, idioodid ja kirjaoskamatud ning seda põhimõttel, et viimased ei suuda abstraktselt mõelda. Samas ei pidanud ta seda permanentseks alaväärtuslikkuseks, võimaluse korral saada haridust võib pärismaalasestki kujuneda hea õpetlane nagu ka igast hea haridusega inglasest.¹⁸³

1.3. Prantsuse valgustusajastu

John Locke'i ja Michel de Montaigne'i vaated inspireerisid aga Charles de Montesquieud (1689–1755), Jean-Jacques Rousseaud (1712–78) ja teisi valgustusajastu filosoofe, kes töid laiemasse kasutusse "hea metslase" ehk *bon sauvage*'i mõiste. Selle abil idealiseeriti loodusrahvaste moraalselt palet ja nende rikkumatust, rõhutati nende tervemat ja õnnelikumat seisundit võrreldes eurooplastega. Loodusrahvaste voorusi vastandati eurooplaste pahedele, loodusriik oli

---

¹⁸¹ Essais de Montaigne. Edition nouvelle, où se trouvent ses Lettres et le Discours de la Boetie sur la servitude volontaire, ou le Contr'un. T. IV. Paris, 1801. Lk. 26–73.

¹⁸² Vt.: T. Hobbes. Leviathan: An Authoritative Text: Backgrounds Interpretations. New York, London: W. W. Norton and Company, 1997. Lk. 70–71.

¹⁸³ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 32–33.

aga kui poliitiline *tabula rasa*. Taoline idealiseerimine oli sügavalt ühiskonna-kriitiline Euroopa tegelikkuse suhtes. Õigupoolest kajastas see tollaseid inimühiskonna ideaale. Looduse rüppe tagasipöördumise üleskutse oli valgustusfilosoofide meelest lahendus kriisis oleva ühiskonna jaoks ning tagasipöördumine puhta mõistuse ja elutõe juurde. Kusagil teises ajas ja ruumis (minevikus, tulevikus või hoopiski kusagil kaugel maal) eksisteeris ihaldatav kuldajastu, mis oli kindlasti parem kui olemasolev maailm. Ka üllas metslane kui kirjanduslik kangelane oli reaalsusega võrreldes omamoodi aja- või ruuminihkes. Ta oli abstraktsioon, mille ülesandeks oli edastada kõlbelisi õppetunde.

Kuigi kõige enam kujutati “õilsa metslasena” Ameerika indiaanlast, laienes see tegelaskuju ka aafriklastele. Näiteks inglise kirjanduses ilmus esimest korda taoline kangelane 1688. aastal ilmunud Aphra Behni raamatus “Oroonoko” (*Oroonoko, or the Royal Slave*). Meile tuntud traditsiooniline tegelaskuju “õilsa metslase” näol kujunes siiski välja alles 18. sajandi teisel poolel koos nn looduse kultusega. Rousseau poolt ülistatud “loodusriik” oli küll tegelikult laiemas avalikkuses (jättes kahe silma vahele allegooria) täiesti valesti mõistetud, kuid see andis värvi juurde metslaste ühiskonna arvatavatele voorustele. Tegelikult võib näiteks inglise kirjanduses jälgida sel perioodil kirjanduskangelaste vaheldumist: kuni 1760. aastateni oli tähelepanu Ameerika indiaanlastel, J. Cooki merereisidega lisandusid polüneeslased ja aafrikased astusid kirjanduslavale suuresti 1770. aastatel seoses abolitsionismi levikuga.¹⁸⁴ Tolleaegne prantsuse *belles-lettres* oli mõjutatud oluliselt Antoine de Laplace’i poolt 1754. aastal tõlgitud A. Behni “Oroonokost”, mis ülipopulaarse teosena oli 1769. aastaks saanud neli kordustrükki. Nimetatud teose mõju oli ilmne sellistes *littérature négrophile*’i teostes nagu Mailholi “Philosophe nègre” (1764), Saint-Lamberts’i “Ziméo” (1769) ja Butini “Lettres africaines, ou Histoire de Phédima et d’Abensar” (1771).¹⁸⁵ Metslasest kangelase imago lõi soodsa emotsionaalse pinnase aafriklastesse suhtumisele

Kuigi “õilsa metslase” kirjanduslik kuvand mahendas arvamusi aafriklastest, oli üldine retseptioon 18. sajandi intellektuaalsetes distsipliinides siiski negatiivne. Üsna levinud oli orjakaupmeeste seisukoht, et mustanahaliste füüsiline eripära, mis oli nende meelest korrelatsioonis vaimsete võimetega, on võimalikuks õigustuseks orjakaubandusele. Montesquieu ironiseeris orjakauplejate halvustava hinnangu üle 1748. aastal: “Kõnealused (aafrikalased – autori märkus) on pealaest jalatallani mustad ja nende ninad on sedavõrd lamenenud, et neile on peaaegu võimatu kaasa tunda.”¹⁸⁶

Euroopa humanitaarteadustes sai aja jooksul prevaleerivaks suunaks arvamus, et mitte-Euroopa ühiskondadel puudub ajalugu, mida uurida. Kindlasti mõjutas taolisi seisukohti nii jõudsalt arenev Lääne koloniaalpoliitika kui ka uusaja teadusrevolutsioon Euroopa riikides. Selle tulemusena hakkas Euroopa

¹⁸⁴ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 49.

¹⁸⁵ S. L. Gilman. *On Blackness without Blacks*. Lk. 36.

¹⁸⁶ *De L’Esprit des Lois* par Montesquieu. Paris: Garnier, 1871. Lk. 223.

intellektuaalide seas aina rohkem levima väärettekujutus Euroopa arengu ainulaadsusest ja väljavalitusest. Sellelt pinnaselt kasvas välja ka eurotsentristlik maailmapilt, milles näiteks Aafrika kontinenti tunti üldjuhul vaid jõudsalt edeneva orjakaubanduse kontekstis.

1.4. Rassi mõiste 18. sajandi Euroopa filosoofilistes aruteludes ja teaduskontseptsioonides

Ettekujutuste kujunemine Aafrikast ning aafriklastest Euroopas ja Eestis on protsess, millele 18. sajandil avaldasid mõju mitmed uudsed faktorid. Saksamaaga ühist kultuuriruumi jagav Eesti oli oluliselt mõjutatud sealsetest vaadetest. Nii jõudsid Prantsusmaa valgustusideed Eestisse Saksamaa kaudu. Mis puudutab käsitletavat temaatikat, siis jõudis mustanahaline tegelaskuju kinnistuda saksa kunstis ja kirjanduses 18. sajandi jooksul, tõstatades küsimuse aafriklaste kujutamisest ning nende retseptsiooni olemusest Saksamaal. Milliste mõjutuste kaudu kujunes aafriklaste retseptsioon saksa kirjanduses? Kui 18. sajandi I poole Saksamaa kirjanduses kujutati mustanahalist mitte ülla metslasena, vaid pigem eksootilise olendina,¹⁸⁷ siis 18. sajandi teisel poolel muutus Prantsusmaa kirjanduse mõjul ka mustanahaliste kujutamine – *littérature négrophile*'i mõju oli tugevalt tuntav. Mustanahaline tegelaskuju Euroopa 18. sajandi kirjanduses oli vaatamata *bon sauvage*'i olemasolule pigem seotud siiski orjanduse¹⁸⁸ kui vabaduse imago.

Paratamatult mõjutasid saksa kirjandust filosoofilised arutelud. Näiteks oli 18. sajandi filosoofilistes aruteludes olulisel kohal esteetiline aspekt – kuidas eurooplane reageerib mustanahalistele kui esteetilise taju objektile või kas mustanahaline tunnetab reaalsust samal moel kui eurooplane. Neid küsimusi käsitlesid erinevatelt lähtekohtadelt saksa filosoofid Johann Gottfried Herder (1744–1803) ja Immanuel Kant (1724–1804). J. G. Herderi jaoks ei olnud mustanahalisus eriline kategooria, vaid pigem üks paljudest erinevustest, mis eksisteeris looduses. Kuid mustanahalisusel oli valgete ühiskonnas paraku kõrvaltähendus: see oli märk, mis eurooplastele sümboliseeris alaväärsust ja andis õigustuse orjastamiseks. Herder taunis orjakaubanduse mõjul toimunud mustade ühiskonna destruktsiooni ja tema arvates oli heledanahaline eurooplane muutunud valgeks saatanaks (nahavärv sümboliseeris hävingut ja eksploateerimist) – esteetika relativism kandus siin üle poliitika valdkonda.¹⁸⁹ I. Kant, kelle vaated jäid teise äärmusse, ei piirdunud oma diskussioonis lihtsalt rassi bioloogiliste erinevustega, vaid postuleeris sideme rassi ja inimeste omaduste

¹⁸⁷ Vt. näiteks: Daniel Stoppe. *Neue Fabeln*. Breslau: Korn, 1745.

¹⁸⁸ Vt. näiteks: Ernst Lorenz Michael Rathelf. *Die Mohrrin zu Hamburg (1775)* või Carl Franz Guolfinger, Ritter von Steinsberg. *Die Negersklaven: Ein Lustspiel in einem Aufzuge (1779)*. Vt. lähemalt: S. L. Gilman. *On Blackness without Blacks*. Lk. 36–48.

¹⁸⁹ S. L. Gilman. *On Blackness without Blacks*. Lk. 31.

vahel. Ta toetus oma seisukohtades inglise filosoofi David Hume'i aruteludele teoses "Rahvuslikest iseloomudest" ("Of National Characters", 1753/1754). Hume kirjutas: "Ma kaldun arvama, et neegrid on oma loomult valgetest erinevad. Seal ei ole peaaegu ialgi olnud tsiviliseeritud rahvast sellisel kujul ega isegi ühtegi väljapaistvat indiviidi, kes oleks paistnud silma oma tegude või vaimuannetega. Neil ei ole ei oma tööstust, kunsti ega teadust... Taoline uniformsus ja konstantne erinevus ei oleks võimalik nii paljudes maades ja erinevatel ajastutel, kui loodus ei oleks algselt teinud eristust erinevate inimtõugude näol."¹⁹⁰ Kant teeb siit tulenevalt omad järeldused, sidudes Aafrika kliima elanike nahavärvi ja isikuomadustega: "faul, weichlich und tändel" (laisk, lodev ja looderdav).¹⁹¹

Arvatavasti mõjutas Kanti seisukohti sel perioodil etnoloogide hulgas levinud seisukoht, et mustanahalisus on märk vaimsest insufitsientsusest, aga ka 18. sajandi anatoomide arvamus, et aafriklased on "madalaim inimvorm".¹⁹² 18. sajandi võrdlevad anatoomid püüsid järjekindlalt leida ahvide, aafriklaste ja eurooplaste vahelisi sidemeid ning otsisid selleks eristavaid morfoloogilisi karakteristikuid, mis oleks looduslikeks piirideks rassidele. Kranioloogia rajaja, hollandi teadlane Petrus (Pieter) Camper (1722–1789) püüdis seda teha kolju mõõtmise teel. Petrus Camper oli esimene, kes oletas, et kolju mõõtmised võiksid valgust heita sidemetele ahvide, neegrite ja eurooplaste vahel. Ta jagas inimesed ja ahvid tema poolt nimetatud *linea facialis* (fatsiaal- ehk näokalde) järgi. Enda leiutatud mõõtmisriistaga võttis ta mõõdnud erinevatelt koljudelt, et teha kindlaks prognaatsuse¹⁹³ nurk ehk mõõta esileulatuvat alalõualuud. Ta kinnitas, et nõndanimetatud ideaalne lõualuunurk, mis peaks olema 100 kraadi ning mida on kasutatud kreeka jumalate ja jumalannade skulptuuride kujutamisel, ei eksisteeri realsuses. Sellest lähtudes mõõttis P. Camper ahvide fatsiaalkaldeks 42–50 kraadi, neegritel ja kalmõkkidel (mongoli rahvas Loode-Hiinas) 70 kraadi ja eurooplastel kõige suursugusema – 80 kraadi. Nende mõõtmiste põhjal tegi ta järeldused rasside erinevuse kohta. Selle teooria järgi oli aafriklastel väikseim näokalle, mistõttu nad paigutati inimkonna madalamale arenguastmele. Kranioloogia rajajana on hilisemad teadlased pidanud P. Camperit rassistik, mida ta tegelikult ei olnud. Camper oli veendunud monogenist (ta on näiteks väitnud, et Aadam võis olla must, pruun, punakaspruun või valge) ja tuntud orjakaubanduse vastasena.¹⁹⁴

¹⁹⁰ /David Hume/ The Philosophical Works of David Hume. III. London, 1898. Lk. 252.

¹⁹¹ Kant's Gesammelte Schriften. 2. Berlin: George Reimer, 1905. Lk. 438.

¹⁹² Taolist seisukohta mõjutasid muuhulgas ka Euroopa rännumeeste kirjeldused Aafrika põliselanikest, keda nii mõnigi kord peeti väga sarnaseks samas piirkonnas elutsevate ahvidega. Mõned eurooplased läksid oma oletustega üsna kaugele, väites, et must rass on tekkinud valge inimese ja ahvi kopulatsioonist. – L. Schiebibger. Nature's Body. Lk. 145.

¹⁹³ Prognaatia ehk prognaatsus – näokolju kuju, mille puhul lõualuude eesosad ja lõikehambad ulatuvad tugevasti ette.

¹⁹⁴ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 54.

Vaatamata sellele mõjutasid P. Camperi teaduslikud seisukohad oluliselt rassiteooria arengut ja sealtkaudu ka suhtumist Aafrikasse ja aafriklastesse. Rassiteooria oli oma olemuselt kaine ja arvestuslik vastukaaluks valgustusajastu filantroopide arvamusele “õilsast metslasest”. 18. sajandil oli alanud elav debatt teemal “Kas orjakaubandus lisaks rikastamisele ikka õilistab eurooplast?”. Samal ajal üritasid paljud teadlased ja ilmikud vastust saada küsimustele inimeste erinevate arengutasemete kohta, sidudes seda rassitüübiga. Tõepoolest, füüsiliselt lahknesid erinevate maailmajagude inimesed üksteisest oluliselt, miks siis mitte ka mõistuselt. Rassiteooria algeid on püütud leida isegi Vanast Testamendist, kus maailma rahvad jagati ära kolmeks: Noa poegade Hami (Aafrika), Semi (Aasia) ja Jaaveti (Euroopa) järgi.¹⁹⁵ Noa üle naernud Hami järeltulijatele langes aga Noa needus: neist pidid saama Semi ja Jaaveti järglastele orjad. Piiblitõlge tõlgendati erinevalt, muuhulgas nähti selles aafriklaste saatuse determineeritust. Süütule piiblitõlge toetudes oli kerge põhjendada nii nende kuulumist inimhierarhia madalaimale astmele kui ka trans-Atlandi orjakaubandust. Läänemaailma determinismile andsid omakorda jõudu loodusteaduste murrangulised avastused (nii paradoksaalselt kui see ka ei kõla), mis kinnistasid ja pakkusid teadusliku põhjenduse rassilistele eelarvamustele ja siit tulenevatele negatiivsetele stereotüüpidele.

Inimkonna klassifikatsiooniga rassilisel printsibil on tegelenud paljud uus-aegse Lääne mõtlejad ja teadlased: selle kontseptsiooni algeid võib leida juba Thomas Hobbesil, Charles de Montesquieul ja John Locke'il. Rassi kategooriat (tähendades otseselt nahavärvi) kasutas 1684. aastal esimest korda inimeste klassifitseerimisel prantsuse arst ja rännumees Francois Bernier (1625–1688). Ta klassifitseeris inimkonna europiidideks, mongoliidideks, negriidideks ja laponiidideks.¹⁹⁶ Esimene autoritatiivne inimkonna rassiline jaotus kuulub väljapaistvale rootsi loodusteadlasele ja arstile Karl Linnéle¹⁹⁷ (1707–1778), kelle uurimuses “Systema Naturae” (I tr. 1735. a.)¹⁹⁸ eristati aasia, ameerika, aafrika ja euroopa rassid. Linné klassifikatsiooni on 20. sajandil nimetatud isegi “avalikult rassistlikuks”,¹⁹⁹ kuna ta lisas neljale inimliigile ka arvatava käitumismalli, mis neid valitsevad: ameeriklased ja harjumused, eurooplased ja tavad, aasialased ja uskumused ning aafriklased ja kapriisid. Samuti karakteriseeris ta igat kategooriat kolme terminiga, mis iseloomustasid nahavärvi, temperamenti ja rühti. Näiteks kirjutas Linné aafriklaste kohta “niger, phlegmaticus, lusus” (mustad, flegmaatilised, lõdvad). Eurooplased moodustasid siin teise polaarsuse omadustega “albus, sanguineus, torosus” (valged, sangviinikud, musklilised). Nii või teisiti kõlas eurooplaste iseloomustus Linné käsitluses oluliselt

---

¹⁹⁵ Piibel. 1 Ms, 9:18–27.

¹⁹⁶ A. C. Haddon. History of Anthropology. London, 1934. Lk. 70; В.П. Алексеев. Историческая антропология. Москва, 1979. Lk. 6.

¹⁹⁷ Aastani 1762 Carolus Linnaeus.

¹⁹⁸ Vt.: C. Linnaeus. Systema naturae. Stockholm, 1758.

¹⁹⁹ S. J. Gould. Väärilt mõõdetud inimene. Varrak, 2001. Lk. 449.

sümpaatsemana ja tõstis justkui kogemata eurooplased inimarengu kõrgeimale astemele, jättes viimase astme, aasialaste ja ameeriklaste järel, aafriklastele. Vaadates aga antud ajalooajalooperioodi, millal Linné elas ja töötas – see oli trans-Atlandi orjakaubanduse kõrgeaeg –, oli taoline suhtumine oma eurotsentristlikus olemuses universaalne Lääne ühiskonnale. Lisaks euroopaliku elulaadi kultuurilise üleoleku seisukohale valitses ajastule omane arusaam üldisest maailmakorraldusest ehk “olemise suurest ahelast”, kus kõik elusorganismid on hierarhiliselt järjestatud alates mikrokoopistest ainuraksetest kuni Jumalani välja.²⁰⁰ Samas andsid need esimesed klassifikatsioonid (Bernier ja Linné) siiski vaid “summaarse ettekujutuse inimkonna rassilisest mitmekesisusest”.²⁰¹ Need ei baseerunud mingitel mõõtmistel, vaid ainult visuaalsetel vaatlustel.

Inimrasside problemaatikaga (sealhulgas kliimaatiliste tingimuste mõjuga rassidele) tegelesid ka 18. sajandi prantsuse väljapaistvam loodusteadlane George Louis Buffon (1707–1788)²⁰² ja Göttingeni ülikooli professor, saksa loodusteadlane Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840). Rassi termini (pr *race* tõug) kasutusele võtnud G. L. Buffon, kes oli ise veendunud abolitsionist, ei kahelnud samas kunagi valge rassi paremuses, seostades rassilisi erinevusi kliimaga: ”Kliima on kõige mõõdukam 40. ja 50. laiuskraadi vahel ning seal sirguvad ka kõige tublimad ja ilusamad inimesed. Inimeste eheda ja õige nahavärvi ning erinevate ilu astmete määratlemisel tuleks silmas pidada nimelt seda kliimavööndit”²⁰³ Mees, kes muutis ajalugu, oli aga hoopiski “antropoloogia isaks” kutsutud²⁰⁴ J. Fr. Blumenbach, kelle panus rassiteadusesse rasside klassifikatsiooni loomisega on vaieldamatult tähelepanuväärne. Tema põhiteos valmis 1775. aastal ja kandis nimetust “De genere humani varietate nativa” (“Inimkonna sünnipärasest mitmekesisusest”). Uurimus võitis kiiresti populaarsust²⁰⁵ ja tõlgiti mitmesse keelde. Paraku oli sel inimesena tagasihoidlikul ja kõikidesse rassidesse kui mitte just võrdselt, siis positiivselt suhtunud teadlasel, keda tunti

---

²⁰⁰ Vt. lähemalt: A. O. Lovejoy. *The Great Chain of Being*. Cambridge, Mass., 1936.

²⁰¹ В.П. Алексеев. *Историческая*. Lk. 6.

²⁰² Georges Louis Buffon eristas järgmisi inimkonna rasse: lapi ehk polaarrassi, tatari ehk mongoli rassi, lõuna-aasia rassi, euroopa rassi, etioopia rassi ja ameerika rassi. Tema inimkonna klassifikatsioon ilmus “Loodusloos” (*Histoire naturelle générale et particulière, avec la description du cabinet du Roi*. Paris, 1749). Buffon oli rohkem huvitatud siiski liikide mitmekesisusest kui klassifitseerimisest.

²⁰³ Tsiteeritud teostest: S. J. Gould. Väärity mõõdetud inimene. Lk. 74.

²⁰⁴ T. Pölsche. *Die Arier*. Ein Beitrag zur historischen Anthropologie. Jena, 1878. Lk. 13.

²⁰⁵ Kahjuks ei ole teada selle uurimise kasutamisest Tartu ülikooli õppetöös. J. Fr. Blumenbachi rassiteooriat mitte vähem olulised on tema loodusteaduslikud käsiraamatud. Tema “Handbuch der Naturgeschichte” (“Loodusloo käsiraamat”), mis ilmus Göttingenis 1803. aastal, oli põhialuseks ka Tartu ülikooli õppejõududele nende õpetamistöös. Nii kasutasid teost näiteks Gottfried Albrecht Germann, kes luges 1802–1811 loenguid mineraloogiast ja zooloogiast ning Carl Friedrich Ledebour, kes oli botaanikaproffessor aastatel 1811–1825. – H. Rahkema. *Tartu ülikool ja Aafrika (1802–1940)*. Magistritöö. Tartu, 2003. Lk. 67.

tema abolitsionistlike vaadete poolest, paradoksaalne mõju oma ideedega rassismi kujunemisele ning sellega ka inimajaloo edasisele käekäigule. Ta pakkus välja (sarnaselt piibli määratlusele) kolm põhirassi: kaukaasia, mongoolia, etioopia ja lisas segarassidena ameerika ja malai ning lõi oma liigituse järgi ilu kriteeriumi, mis oma olemuselt oli juba problemaatiline – Kaukaasia piirkonna inimeste tähelepanuväärne ja ületamatu ilu.²⁰⁶ Aafrikalased jäid esteetilises mõttes ilu mõõdupuu teise otsa. Ning vaatamata sellele, et Blumenbach ei alavääristanud teisi rasse ei intellekti ega iseloomu poolest, sai tema poolt rõhutatud esteetiline kriteerium väga oluliseks aluseks hilisematele teaduslikele järeldustele ja siit tulenevalt ka Lääne ühiskonnas üldlevinud ettekujutuste formeerumisele stereotüüpideks. Ometi on raske teaduslikku ideed kuritarvitada, kui selleks puudub sotsiaalne tellimus. Koloniaalimpeeriumite laienemine üle maakera vajas teoreetilist kinnitust Läänemaailma ekspansioonile. Siitpeale sai rassiteooria sisse oma väsimatu hoo: Joseph Arthur de Gobineau (1816–1822) esseest inimrasside ebavõrdsuse teemal kuni Saksamaa natsionaalsotsialistide rassiteooria tekkeni. Kõrgema rassi (valge) vastandamisega madalamale (värvilised) õigustati edaspidi edukalt Euroopa koloniaalvallutusi ning põlisrahvaste ekspuuteerimist ja hävitamist. Või nagu põhjendas rassimõiste kasutuselevõttu Arnold Toynbee: ”Ühiskonna ekspansioon viib selle kandjad mõnikord kokkupuutesse rahvastega, kes erinevad neist füüsilise ja kultuuri poolest. Need erinevused kujutavad endast probleemi, mille tänapäeva Lääne inimesed on lahendanud enestele meeldival moel, luues rassimõiste.”²⁰⁷ Rass oli äärmiselt mugav eristumärk oma “bioloogilise lõplikkuse pitsoriga”.²⁰⁸ Areneval rassiteoorial oli kriitiline roll selles, kuidas nähti ennast ja teisi, kuidas määratleti teistsugusust. Bioloogilisest determinismist sai aga sotsiaalne relv, millega sai edukalt võidelda “oma õiguste” eest ühiskonnas, säilitades ja kaitstes kehtivat hierarhiat.

---

²⁰⁶ See “Kaukaasia müsteerium” (inglise loodusteadlase Thomas Huxley määratlus) on segadust tekitanud tänaseni: paljud kasutavad siiani terminit ”kaukaasia” epiteedina (teinekord ka teadmatult), mis sümboliseerib niiõelda privilegeeritud algrassi, võrdsustades “kaukaasia rassi” “valge rassiga” ehk euroopiidse põhirassiga. Termin “kaukaasia” kasutuselevõttu põhjendas J. F. Blumenbach asjaoluga, et Kaukasuse mäestiku regiooni pärinesid tema meelest kõige kaunimad inimesed – grusiinlased. Ta pidas kaukaaslaste esimesteks inimesteks, niiõelda arhetüübiks, millest arenesid kõik teised rassid. Oma seisukohti püüdis ta tõestada P. Camperi poolt kasutusel võetud kolju mõõtmise võtetega (proгнаatsuse mõõtmine). Lisaks taolisele esteetilise aspekti emotsionaalselt ja subjektiivselt võimendatud põhjendusele pidas ta seda piirkonda, põhinedes olemasoleval faktoloogial, inimkonna hälliks, kust *homo sapiens* levis üle kogu maakera. Euroopa teadusringkondades oli see antud perioodil üsna levinud seisukoht, et inimkonna häll asus kusažil Kesk-Aasia mägismaal, mitte Niiluse või Eufrati jõe orus nagu seda olid oletanud antiikaja teadlased. Rassiline mitmekesisus oli J. F. Blumenbachi meelest omakorda tingitud kliimavõõnditist ja piirkonna geograafilistest iseärasustest ning sellest tulenenud eluviisidest.

²⁰⁷ A. Toynbee. Uurimus. Lk. 137.

²⁰⁸ G. W. Allport. The Nature of Prejudice. Lk. XI.

Sellise paradigma foonil eristusid saksa kultuuriruumis diskussioonid teistsugususe teemadel, kus püüti, vaatamata üldisele negatiivsele retseptioonile, siiski mõista mustanahalisuse olemust ja mitte kategoriseerida seda kui märki patoloogilisusest. Olgu selleks siis kirjaniku ja filosoofi Gotthold Ephraim Lessingi (1729–1781) antisemitismi käsitus draamas “Nathan der Weise” (“Naatan Tark”, 1779), mis mõjutas laiemalt ka suhtumist orjanduse küsimusse või filosoof Georg Cristoph Lichtenbergi (1742–1799) seisukoht, et iga rassi inimesed on võimelised produtseerima Newtoneid.

1.5. Progressi, evolutsiooni ja rassi kontseptid 19.–20. sajandi alguse Euroopas

19. sajandi Euroopa koloniaalpoliitika loosungiteks olid: kristlus, tsivilisatsioon ja kaubandus.²⁰⁹ Samal sajandil kujunenud inimkonna arengut seletavad teooriad varustasid edaspidiseks aga Euroopa suurriike õigustusega esialgseks sissetungiks ja hilisemaks domineerimiseks Aafrikas.

Eurotsentrism oli oma apogeas – euroopalikud väärtused ja elustiil olid eurooplaste arvates universaalsed ning eurooplaste moraalseks kohuseks peeti tsivilisatsiooni tõrviku ulatamist “metslasrahvastele”. Areng võrdsustus Euroopa kontekstis tehnoloogia arenguga. Taoliselt pinnaselt võrsusid mitmed mõjukad kontseptsioonid, millel oli otsustav mõju ka edasistele Euroopa ja Aafrika suhete arengutele.

Progressi eurotsentristlik kontseptsioon raskendas ja takistas eurooplasi mõistmast teisi rahvaid ja kultuure, nende mõtteviisi, majanduslikke, sotsiaalseid ning poliitilisi intuitsioone, tavasid ja kombeid. Lähtudes sellest ideest tuli kõiki rahvaid mõõta Euroopa arengu mõõdupuuga – kultuuri, majanduse ja tehnoloogiaga, et määrata nende koht progressi hierarhia redelil.²¹⁰ Mida võõram kultuur Euroopale, seda madalama koha omandas ta selles arengutasemetes hierarhias. Sellises kontekstis mõjusid Aafrika rahvad oma arengus mahajäänuna ja vajasid Euroopa arvates abi, et taolisest seisukohast arengustaadiumist väljuda.

Progressi ideest tulenes ka 19. sajandil Euroopas levinud müüt, et Troopiliselt ja Lõuna-Aafrikal ei ole ajalugu. Selle seisukoha üheks mõjukamaks sõnastajaks oli saksa filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), kes esitas oma põhiväited töös “Loenguid ajaloo filosoofiast”.²¹¹ Hegel uskus, et aafriklased ei ole andnud mingit erilist panust inimühiskonna arengusse. See oli

---

²⁰⁹ I. J. S. Mbaekwe. The Images of Africa. Lk. 20.

²¹⁰ Н. А. Ерофеев. Английский колониализм и стереотип африканца в конце XIX века. Lk. 74–75.

²¹¹ Vt.: G. W. F. Hegel. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1949. Vt. ka: J. D. Fage. The Development of African Historiography. // General History of Africa. I. Methodology and African Prehistory. Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 30–31.

seisukoht, mille postuleeris juba D. Hume ning mis ikka ja jälle leidis taas-kordamist veel 20. sajandi algulgi.²¹² Ta pidas kõige tähtsamaks teguriks iga rahva arengus absoluutse vaimu ehk maailmavaimu taset, mis erinevates maailmapiirkondades oli erinev. Iga üksiku rahva vaim olevat teatav aste maailmavaimu arengus. Täitnud oma ajaloolise missiooni, loovutavat rahvas oma koha teisele rahvale, kes kannab kõrgemat printsiipi. Maailmavaimu tegevuse sfäär olevat piiratud teatud territooriumiga: Ees-Aasia, Põhja-Aafrika, Lääne-Euroopa. Ülejäänud rahvad on mitteaajaloolised. Aafrika jagas ta kolmeks:

- 1) Aafrika, mis asub lõuna pool Sahara kõrbe, n.ö. tegelik Aafrika;
- 2) Saharast põhja pool olev nn. euroopalik Aafrika;
- 3) Niiluse basseini, mis kuulub pigem Aasia juurde.

Hegeli arvates oli Põhja-Aafrika regioon, mis tuleks ühendada Euroopaga. Tegelikult Aafrikaks pidas ta Troopilist ja Lõuna-Aafrikat. Ajaloo puudumist Aafrika selles regioonis seletab Hegel maailmavaimu madala tasemega ja looduslik-geograafiliste ning psühholoogiliste põhjustega. Sajandiks jäi mõjuvõimsalt kõlama tema põhiväide: “Aafrika pole ajalooline kontinent, seal pole näha muutusi ega arenguid.”²¹³

Hegeli arvamus aafriklastest ei olnud arengu aspektist samuti kuigi lootustandev: “Neeger /.../ esindab oma metsiku ja taltsutamatu loomusega loodusinimest. Kui te tahate teda kohelda ja mõista õieti, siis peate te kõrvaldama kõik elemendid moraalist ja tundlikkusest – neegri iseloomus pole midagi vähimatki inimlikku /.../. Miski ei kinnita seda arvamust rohkem kui misjonäride teated. Inimelu peetakse Aafrikas väärtusetuks meile kujuteldamatul moel. Süüa inimolendeid kui liha on väga tavaline, kannibalism kuulub aafrikaliku olemuse juurde...”²¹⁴

Hegeli kui autoriteedi arvamus (ta oli Balti eliidi jaoks väga oluline eeskuju)²¹⁵ mõjutas ja kujundas paljudeks aastateks suhtumist teisesusse, sealhulgas ei tulnud see loomulikult kasuks Aafrika ajaloo uurimisele. Hegeli seisukohast polnud Aafrika osa ajaloolisest maailmast, sest areng pole talle omane. Siit tulenevalt kujunes Euroopas hiljem üldlevinud mõttekäik, et Aafrika on ideaalne kontinent eurooplastele, kellele avaneb võimalus seal ajalugu teha. Sellega käis kaasas negatiivne võrdlemine, mille ainsaks eesmärgiks oli rõhutada Euroopa saavutusi ja üleolekut.

Samas oli Hegel oma vaadetes ajastule truu. Tema ekslikud ja eksitavad sõnavõttud Aafrika ja selle põliselanike teemal on seletatavad esiteks pigem

²¹² Vrd.: D. Hume. Of National Character. Lk. 252; M. W. Towsend. Asia and Europe. London, 1903. Lk. 92.

²¹³ Tsiteeritud C. M. Fyle'i teosest “Introduction to the History of African Civilization. Volume I: Precolonial Africa.” Lanham, New York, Oxford: University Press of America, Inc., 1999. Lk. 2.

²¹⁴ G. W. F. Hegel. Vorlesungen. Lk. 137–140.

²¹⁵ Vt. lähemalt: E. Jansen. Rahvuseks saamise raske tee. // Akadeemia. 2000 / 6. Lk. 1163.

üldise teadmatuse ning suhteliselt puuduliku informatsiooniga Aafrika ajaloost ja kultuurist tollases Euroopas. Nimelt ei tuntud siis veel selliste Troopilise Aafrika omaaegsete suurriikide nagu Ghana, Mali, Songhay, Ashanti jt. ajalugu. Teiseks ei teatud siis veel midagi Aafrika suulise ajaloo traditsiooni kohta. Levinud oli arvamus, et kui ajalugu pole kirjalikult üles tähendatud, siis seda lihtsalt ei ole.

Ometi ei pakkunud progressi idee paljudele riigimeestele ja teadlastele piisavat põhjendust eurooplaste arengu ainulaadsuse kinnitamisel. Siin tuli appi nii rassi mõiste kui ka rassiteooria areng 19. sajandil. 1810. aasta paiku tutvustas saksa ajaloolane Barthold Niebuhr (1776–1831) rassi “kui ühte ajaloo tähtsat elementi”. Pärast 1815. aastat oli “rass” juba üldlevinud termin²¹⁶ ja 1840. aastatest hakkas tähtsustuma aina enam ka rassiteooria. Seega hakati 19. sajandil rassi aina enam nägema kui ajaloo võtmeküsimust ja olulist ajaloo mõjutegurit.²¹⁷ 1850. aastal kirjutas briti anatoom dr Robert Knox, keda on peetud rassistlikuks teadlaseks ja üheks esimeseks rassiteooria arendajaks Suurbritannias,²¹⁸ järgmist: ”Rass on kõik: kirjandus, teadus, kunst – ühe sõnaga, tsivilisatsioon sõltub sellest.”²¹⁹

Tänapäeva “teadusliku rassismi esiisaks” on siiski peetud²²⁰ prantsuse aristokraati ja diplomaati Joseph Arthur de Gobineaud (1816–1882). Ta kirjutas mitu ajalooalast teaduslikku uurimust, kuid kõige enam saavutas ta tähelepanu oma tööga “Essee inimrasside ebavõrdsusest” (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853–1855). Rassilises koosseisus nägi ta võtit tsivilisatsioonide arengule. Valge ülemrassi (eriti aarialaste) segunematus teiste rassidega kindlustab tema meelest valge rassi ülemvõimu. Puhta vere hoidmist seostas ta isolatsiooni kontseptsiooniga, millest võib järeldada, et igasugune kompleksne sotsiaalne elu oli tema meelest needuseks.²²¹

J. A. De Gobineau ja teised rassismi teoreetikud põhjendasid oma erinevat suhtumist rassidesse loodusteaduste poolt saadud mõõtmiste tulemustega: määravaks olid nii kolju kuju kui ka suurus, samuti muude kehaosade mõõdud, sest vaimse arengutaseme testid polnud selleks ajaks veel välja töötatud. Sellest tulenevalt postuleeris Gobineau, et mustanahalised on alamrass, tuletades seda nende välistest anatoomilistest tunnustest: “Tumedad rassid asuvad skaalal kõige madalamal. Nende vaagna kujul on loomadele iseloomulikud tunnused, mis on sellest rassist indiviididele sünnipäraseks omaduseks ja näib ära määravat nende saatuse... Neeгри kitsas ja taanduv laup näib olevat märgiks

---

²¹⁶ L. Poliakov. Racism in Europe. // Caste and Race: Comparative Approaches. Eds. A. de Reuck and J. Knight. London, 1967. Lk. 223.

²¹⁷ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 49.

²¹⁸ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 377.

²¹⁹ Robert Knox. Races of Man: a Fragment. London, 1862. Lk. v.

²²⁰ S. J. Gould. Vääriti mõõdetud. Lk. 420.

²²¹ M. D. Biddiss. Father of Racist Ideology: The Social and Political Thought of Count Gobineau. New York: Weybright and Talley, 1970. Lk. 128.

tema alaarenenud mõtlemisvõimest.”²²² Gobineau rassilise determineerituse ideel oli suur poliitiline mõju ja tema mõtted olid eriti elujõulised 20. sajandil, mõjutades muuhulgas saksa natsismi ideoloogiat kujunemist.

1859. aastast hakkas võidukäiku tegema evolutsionism. Charles Darwini loodusliku selektsiooni teooria sobis sotsiaaldarvinistide meelest üsna hästi ka inimühiskonda. Elu on pidev võitlus inimühiskonnas ja mis teha, väitsid sotsiaaldarvinistid, enamkohastunum ehk niiõelda tugevam jääb ellu (*the fittest survives*). Sotsiaaldarvinistide meelest ei olnud seega midagi imelikku nõrgemate alistamises. On tähelepanuväärne, et oma põhiolemuselt bioloogiliste transformatsioonide printsiibid transleerusid kiiresti filosoofiliseks tõendiks keskaegsetele ideedele,²²³ mille kaasaegsemates versioonides oli tõusvas järjekorras inimkonna “olemise suure ahela” redelile asetatud inimrassid. See andis sotsiaaldarvinistide jaoks n.ö. loogilise aluse heaks kiita kolonialismi ja rassismi.

Sotsiaaldarvinistid kuulutasid koloniseeritud rahvad rekapitulatsiooniteooriast lähtudes “madalamaks evolutsioonivormiks”. Taoline käsitlus muutus nii humanitaar- kui ka sotsiaalteadustes üsna levinuks. Nii näiteks seostas üks sotsiaalpsühholoogia rajajatest, prantsuse teadlane Gustave Le Bon (1841–1931) indiviididele iseloomulikke negatiivseid tunnuseid evolutsioonilise arenguga, kirjutades oma hulkade teorias järgmist: “Paljud hulkade erilised iseloomulikud tunnused, nagu impulsiivsus, ärritatavus, mõtlemise võimetus, otsustusvõime ja kriitika puudumine, tunnetes liialdamine ja palju teisi veel, tulevad esile olendite juures, kes kuuluvad evolutsiooni alamatele vormidele, nagu metslane ja laps.”²²⁴ Prantsuse etnoloog Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939) väitis aga, et tribaalsed rahvad elavad “primitiivsuse” riigis ja on vaimses mõttes algelised, nende psüühika on eelloogiline ning mõjutatud müstitsismist, vastandades sel moel taolist mõtlemisviisi tsiviliseeritud inimese abstraktsele mõtlemisele.²²⁵ 20. sajandi alguseks oli visioon primitiivsest ja lapsikust metslasest kinnistunud ka rahvahulkades ning kajastus rohkelt kirjanduses ja ajakirjanduses.

---

²²² Tsiteeritud S. J. Gouldi teosest “Vääriti mõõdetud inimene”. Lk. 425. Vt. samuti: lk. 421, 424.

²²³ C. Rhodes. Primitivism and Modern Art. Lk. 14.

²²⁴ G. Le Bon. Hulkade psühholoogia. // Loomingu Raamatukogu. 1991, 11–13. Tallinn, 1991. Lk. 19.

²²⁵ Vt. näiteks: L. Levi-Bruhl. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris, 1910; L. Levi-Bruhl. La Mentalité primitive. Paris: Alcan, 1922.

Kokkuvõte

Kujutelmade arengule Aafrikast ja aafriklastest sai vanaajast kuni prantsuse valgustusajani osaks mitmeid tähelepanuväärseid transformatsioone. Vana-Egiptuse ettekujutused tegid pika ajalooperioodi jooksul läbi tervikliku arengutsükli, kusjuures domineerisid, nii nagu antiikajalgi, positiivsed ettekujutused. Hellenismiaegsed muutused kujutelmades mõjutasid ka varakristlikku perioodi, kus must värv ja mustanahalisus omandas negatiivse konnotatsiooni. Seda üllatuslikum on positiivsete kujutelmade domineerimine (sealhulgas preester Johannese legendi laialdane levik) Aafrikast ja aafriklastest Euroopas 12. ja 15. sajandi vahel, mis oli seotud Euroopa ja islamimaailma konfrontatsiooniga. Ameerika kontinendi ja selle põliselanike avastamine tõi endaga kaasa arutelu “õilsast metslasest”, mis aja jooksul laienes ka mustanahalistele. Ometi ei suutnud see diskussioon võistelda järgnevate kiirete muutustega ajaloos: orjakaubandus, Lääne arenev koloniaalpoliitika, uusaja teadus- ja tööstusrevolutsioon Euroopas. 18. sajandisse jäi prantsuse valgustusfilosoofide pigem positiivne retseptsioon ja pead tõstev abolitsionistlik liikumine, mis teisalt langeb aga ajaliselts kokku orjakaubanduse apogeega. 18. sajand on samuti rassiteaduse tekkeajaks, siin peituvad 19. ja 20. sajandi Euroopa rassismi mitmed olulised lähtekohad.

Alates 15. sajandi lõpust võib jälgida kujutelmade arenguid, mis on korrelatsioonis ajaloosündmustega Euroopas ja mille tulemusena kujuneb mustanahalisusest sajanditeks stigma, mis sümboliseerib alaväärsust nii füüsilises kui ka vaimses mõttes. Sel perioodil formeerunud mütologiseeritud väärettekujutused tegid oma võidukäiku kuni 20. sajandi keskpaigani.

2. PEATÜKK: EESTLASTE TEADMISTE JA IMAGOTE KUJUNEMINE AAFRIKAST

2.1. Imagod Aafrikast vanemas eestikeelses kirjanduses

Aafrika on piirkond, mis enamikele eurooplastele jäi nii antiik-, kesk- kui ka uusajal (ning tegelikult tänapäevalgi) suhteliselt kättesaamatult kaugeks regiooniks, omamoodi tabamatuks reaalsuseks. Olukorras, kus inimese liikumine on piiratud mingite väliste tegurite tõttu, võib trükisõna muutuda oluliseks tege-
likkuse vahendajaks.

Euroopa kristliku kultuuriruumiga ühines Eesti pärast ristsõdijate vallutusretki. Hiljem mängis tähtsat rolli kultuurikontaktides Hansa Liit. Uusaegse Euroopa teadmised ja selle baasil kujunenud ettekujutused ülejäänud maailmast põhinesid enamasti raamatutel. Eesti ei erinenud selles osas oluliselt Euroopast ja kui, siis pigem selle poolest, et teadmised levisid siin, Eesti pärisorjuslikus talupojakogukonnas, aeglasemalt ja fragmentaalsemalt.²²⁶ Euroopa kultuuri-
mõjud hakkasid Maarjamaal üha enam domineerima ja oma osa oli selles luterlikul reformatsioonil, mille mõju eestlaste maailmapildile ja haridusele oli märkimisväärne. Linnades hakati looma eestlaste kogudusi ja kasvas eesti keelt oskavate kirikuõpetajate arv, eestikeelsed jutlused vajasisid omakorda vastavat kirikuliteratuuri. Omakeelne kirjasõna lõi eestlastele võimalused omandada lugemisoskus ning selle kaudu koguda teadmisi võõrastest maadest ja rahvas-
test. Eestikeelse trükisõna levik oli üheks olulisemaks faktoriks eestlaste maailmapildi avardamisel. Hindamatu osa oli siin religioosel kirjandusel, mis kuni 18. sajandi lõpuni moodustas valdava osa eestikeelsetest trükistest.

---

²²⁶ Ehkki antud uurimuses on põhitähelepanu siiski kirjalikel allikatel, mille põhjal peamiselt kujunesid stereotüübid aafriklastest, siis ei saa jätta märkimata siiski üksikute isiklike kontaktide olemasolu uusajal ja nende mõju ettekujutuste kujunemisel. Nimelt on 18. sajandist teada ka ühe aafriklase viibimine Eestis. Selleks oli A. S. Puškini vaarisa Abram Hannibal (1696–1781), kes tegi oma esimesed visiidid Eestisse 1714. ja 1715. aastal tsaar Peeter I kammerteenrina. Alates 1731. aastast jäi ta Eestisse, elades püsivalt siin 21 aastat. Tema elukohaks sai alates 1733. aastast Karjaküla mõis Tallinna lähedal. Mälestus temast jäi kohalike talupoegade hulgas visalt püsima. Kui 1835. aastal toimus Põhja-Eestis talupoegadele perekonnanimede panek, siis said mitmed perekonnad Rapla ja Jüri kihelkonnas endale Hannibali nime. – Vt. lähemalt: Г. Леец. Абрам Петрович Ганнибал. Биографическое исследование. Таллинн: Ээсти раамат, 1980; O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika kujunemisloost. Tartu, 1988. Lk. 27–28.

Kuigi eestikeelse raamatu ajalugu algab aastast 1525, jõudis trükitud raamat Eestisse juba 1470. aastatel.²²⁷ 1535. aastast pärineb esimene fragmentaalselt säilinud raamat – Wanradt-Koelli katekismus.²²⁸ Usualane kirjandus jäi nüüd mitmeks sajandiks eestlase põhiliseks allikaks, kus 16. ja 17. sajandil ammutati teadmisi Aasia ja Aafrika kohta.²²⁹ Alles 17. sajandi lõpul ilmusid esimesed maateaduslikud ülevaated ja järgmise sajandi algul alustati geograafiaõpetusega koolis.²³⁰

Vaimulike raamatute kõrval oli oluline osa luteri kiriku jutlustel eestlase maailmapildi avardajana. Mis puudutab kirikukantslist jagatud teadmisi võõrastest maadest, sealhulgas Aafrikast, siis esialgu võis see kauge kontinent seostuda eestlaste jaoks nii mõnigi kord lihtsalt võõrapäraste nimede jadaga, mille puhul jääb vaid loota, et kirikuõpetajad maakeelses jutluses ei unustanud ka geograafiatundi andmast. Seega võib rääkida paari sajandi jooksul pigem algeliste teadmiste omandamisest Aafrika kohta ja häguse imago, kuivõrd stereotüüpide kujunemisest. Siinkohal on oluline religioossetest käsikirjalistest tekstidest nimetada Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse diakoni Georg Mülleri (ka Muller, Moller) eestikeelset käsikirja 39 jutlusega aastaist 1600–1606,²³¹ kus on mainitud mitmeid kordi Egiptust (Aegypti, Egypty Maa).

1632. aastal ilmus Lõuna-Eestis tegutsenud Saksamaalt pärit Joachim Rossihniuselt (u. 1600–1645) lõunaeestikeelne katekismus ja evangeeliumid-epistlid (“Catechismus Herrn D. Martini Lutheri”, “Evangelia und Episteln”).²³² Viimasest leiame lisaks juba G. Mülleri poolt mainitud Egiptusele ka nimetuse Liibüa (“Lybie”). Põhja-Eestis sai eestikeelse kirikukirjanduse rajajaks Tallinnast pärit Heinrich Stahl (u. 1600–1657). Ta võttis Etioopia nimena kasutusele

---

²²⁷ Puitplaatidelt trükkimist tunti Hiinas juba umbes 7. sajandil. Euroopas leiutas trükikunsti 1440. aastail Mainzis J. Gutenberg. Teadaolevalt esimeseks inkunaabliks, mis Tallinnasse (Revalisse) jõudis, oli 1473. aastal trükitud Bernhard von Clairvaux “Sermones”. – Vt. lähemalt: L. Aarma. Buchaustausch zwischen Deutschland und Reval/Estland im 15.–17. Jahrhundert. // Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Herausgegeben von K. Garber und M. Klöcker. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk. 41.

²²⁸ Vt. lähemalt: T. Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu: Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 72). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1999. Lk. 157–160.

²²⁹ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. Lk. 110.

²³⁰ V. Paatsi. Eestlase geograafiline silmaring ja geograafiaõpetuse algus (kuni 1850. aastani). Lk. 34.

²³¹ Vt.: G. Müller. Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band. Dorpat, 1891. Vt. selle kohta lähemalt: Toomas Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. Lk. 208–215.

²³² Tartumurdelisele kirjandusele panid aluse jesuiidid 16. sajandil. Perioodil 1525–1629 ilmus teadaolevalt 67 tartukeelset trükist, millest säilinud on 6. – K. Ross. Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? // Vikerkaar. 2005 / 7–8. Lk. 133.

“Moriija mah”. Hageri pastor Christoph Blume (1625–1669) ütleb oma 1662. aastal ilmunud lastele määratud usuõpikus²³³ lisaks varasematele Aafrikaga seotud nimetustele neegrite kohta “Must-Mah-Rawa”. Aafrika kohanimed leivad äranimetamist ka 1686. aastal ilmunud tartumurdelises pühakirjas „Wastne Testament“.²³⁴

Põhjasõja ja katkuaastate järgne elavnev eestikeelne trükisõna mõjutas oluliselt eestlaste maailmapildi laienemist. Olulise tähisena seisab Aasia ja Aafrika tundmaõppimisel piibel. See afroaasiaatika üheks tähtseks nimetatud trükis²³⁵ ilmus eesti keeles esmakordselt 1739. aastal. Tegelikult saab maa-rahva teadmiste algust Aafrikast veel natukene ajas tagasi nihutada. Endel Annuse andmetel võisid piiblllood Vanast Testamendist ilmuda juba 1720. aastal, mida ta peab esimese eestikeelse kalendrisarja algusaastaks (paraku ei ole kalendrist säilinud aastakäigud 1720–1731).²³⁶

Mida pakkus piibel Aafrikast nendele vähestele eestlastele, kes 18. sajandi esimesel poolel lugeda oskasid ja kellel jätkus ka raha selle muretsemiseks? Ehkki piibel avaldas vaieldamatult sügavat mõju eesti talupoja mõttemaailmale, suutis see Aafrika osas anda vaid alginformatsiooni nagu varasemgi religioosne kirjandus ja seda peamiselt ebamääraste geograafiliste nimede näol, mis ei pruukinud eestlastele sugugi seostuda kauge kontinendiga. Kõige tuntum oli ilmselt Egiptuse nimi, mis on asukohaliselt Vanas Testamendis kõige kergemini määratletav ja millest on palju juttu seoses juutide rännakuga. Lisaks sellele teati ka Etioopiat (esines eestikeelses Piiblis Mooramaa nime all) ja müütilist Ofiri (Ophir), mille asukohta on seostatud nii Lõuna-Araabia²³⁷ kui ka Ida-Aafrika rannikuga.²³⁸ Samuti teati Lõuna-Aafrikas asunud Suur-Zimbabwe riiki ja mitmeid teisi piirkondi.²³⁹ Ofiri nimetatakse seoses kuningas Saalomoni poolt teele saadetud ekspeditsiooniga, mis pidi sealt kulda, kalliskive ja sandlipuud hankima. Ilmselt jäi nii Etioopia, aga päris kindlasti ka Ofiri asukohast eesti talupojale ajal, mil geograafiaõpetus oli koolides alles lapsekingades, siiski üsna segane ettekujutus.

Raamatu olemasolu ei pruugi olla korrelatiivses suhtes lugemusega. Siinkohal tekib küsimus, milline oli eestlaste lugemisoskus eestikeelse trükisõna algusaegadel. Juba 17. sajandi lõpul oli pärisoriste eestlaste hulgas tänu kodu-, kooli- ja leeriõpetusele lugemisoskus üsna levinud.²⁴⁰ 18. sajand oli Eesti

²³³ C. Blume. *Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae*. Reval, 1662.

²³⁴ V. Paatsi. Eestlase geograafiline silmaring ja geograafiaõpetuse algus (kuni 1850. aastani). Lk. 36–39.

²³⁵ O. Klaassen. *Loenguid*. Lk. 33.

²³⁶ E. Annus. *Eesti kalendrikirjandus 1720–1900*. Tallinn, 2000. Lk. 13.

²³⁷ H. Guthe. *Kurzes Bibelwörterbuch*. Tübingen, Leipzig, 1903. Lk. 488.

²³⁸ A. Heraklides. *Teadusline Piibli sõnaraamat*. Tallinn, 1911. Lk. 235.

²³⁹ C. F. Keil. *Ueber die Hiram-Salomonische Schiffahrt nach Ophir und Tarsis. Eine biblisch-archäologische Untersuchung*. Dorpat, 1834.

²⁴⁰ V. Paatsi. Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss... Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I // *Akadeemia*. 2001 / 5. Lk. 876.

talurahvariduse arengus vastuoluline aeg – ühelt poolt mõjutas rahvakooli arengut Rootsi aja fundamentaalsed positiivsed muutused (koolide majanduslik kindlustumine, kooliõpetajate märkimisväärne juurdekasv), teisalt Põhjasõja (1700–1721), nälja ja katku (1710–1711) laastavad mõjud²⁴¹ haridusõrgule ning kirjaoskuse levikule. Sõja ja sellele järgnenud keeruliste aegade tõttu polnud laste koolitamine võimalik ning vaid tänu varem juurdunud kooliõpetusele püsis lugemisoskus edasi sõjast ja katkust vähem puudutatud aladel.²⁴² Üldisemat koolikohustust tähendav korraldus pärineb 1739. aastast,²⁴³ mil Liivimaa ülemkonsistorium kehtestas nõude, et kõik 7–12aastased talulapsed peavad käima koolis või õppima kodus lugema.²⁴⁴ 1765. aasta määrusega hakati kujundama talurahvakoolide võrku. Edukamalt kulges see Lõuna-Eestis.²⁴⁵ Juba 1776. aastal oskas näiteks Kambja kihelkonnas lugeda 60% elanikest, Rõngu kihelkonnas 50% ja 1786. aastal Tarvastu kihelkonnas 72% elanikest.²⁴⁶ Seega ulatus 18. sajandi lõpul lugemisoskus eestlaste hulgas ligikaudu 60%-ni, mida on hinnatud ligilähedaseks teistele protestantlikele maadele sel perioodil.²⁴⁷ Samas ei näita see protsent tegelikku aktiivset lugemisoskust. Siinkohal tuleb nõustuda seisukohaga, et lugemisoskus piirdus sel ajal pahatihti vaid päheõpitud katekismuseteksti püüdliku etteütlemisega – ekstensiivne, uusi tekste haarava ja teabekogumisele suunatud lugemisoskus jäi eesti talupoegade hulgas suhteliselt haruldaseks.²⁴⁸ Sellest tulenevalt ei saa olla ka mitte liiga optimistlik tolleaegsete eestlaste laiematest teadmistest erinevate maailmapiirkondade kohta. Oluliselt mõjutas edaspidi lugemisoskust siiski veidi hilisema perioodi sündmused, sealhulgas pärisorjuse kaotamine Eesti- ja Liivimaal (1816, 1819).

²⁴¹ Kogu maal jäi ellu ligikaudu 150 000 inimest. – L. Andresen. Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Tallinn, 1991. Lk. 43.

²⁴² L. Andresen. Eesti rahvakooli. Lk. 43.

²⁴³ Vastavad varasemad korraldused, mis talurahvakoolide rajamise kohustulikuks muutsid, võeti vastu Liivimaal 1687. aastal, Eestimaal 1690. aastal ja Saaremaal 1695. aastal. – P. Põld. Eesti kooli ajalugu. Tartu 1933. Lk. 40; A. Põldvee. Rahvaharidusest Harjumaal Rootsi ajal (1561–1710). // Harju Muuseum 1989–1993: Artikleid ja aruandeid. Keila: Harju Muuseum, 1994. Lk. 34.

²⁴⁴ Vt. lähemalt: M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000. Lk. 93.

²⁴⁵ E. Annus, L. Epner, A. Järv S. Olesk, E. Süvalep, M. Velsker jt. Eesti kirjanduslugu. Koolibri, 2001. Lk. 39.

²⁴⁶ L. Andresen. Eesti aabits. Tallinn, 1993. Lk. 43, 47.

²⁴⁷ M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Eesti ajalugu. IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu, 2003. Lk. 262; Jaak Naber. Volksbildung und Schulen der Esten in Est- und Livland im Zeitalter der Aufklärung. // Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit. Herausgegeben von Otto-Heinrich Elias in Verbindung mit Indrek Jürjo, Sirje Kivimäe und Gert von Pistohlkors. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996. Lk. 92.

²⁴⁸ M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Eesti ajalugu. IV. Lk. 262.

Alates 1730. aastatest oli tähtis osa rahvahariduse parandamises pietistlikul liikumisel,²⁴⁹ mis levis Eesti- ja Liivimaal üsna kiiresti ning mõjutas hiljem oma raamatute kaudu ka eestikeelse jutukirjanduse arengut. Aja jooksul hakkas aina enam levima populaarteadusliku ja ilukirjandusliku sisuga raamatud. Väga populaarseks tarbekirjanduseks kujunes esimene eestikeelne kalender “Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat”, millest vanim säilinud osa on 1731. aastast ja mida viieteistkümne aasta pärast trükiti ainuüksi Tallinnas 20 000 eksemplari aastas.²⁵⁰ Kalendritest saadi teateid päeva pikkuse, aastaaegade alguse, kuu- ja päikesevarjutuse kohta, kuid kalender hakkas täitma ka ajalehe funktsiooni: saadi teateid erinevatest maailmanurkadest. Ka esimene eestikeelne kaart jõudis eestlasteni kalendrilisana (1795). 18. sajandi lõpukümnenditel hakkasid eestlased oma kodudesse aina rohkem muretsema igasuguseid tarberaamatuid, mistõttu kujunes välja uus lugemise vorm – ettelugemine. Selles osales tihti-peale kogu pere.²⁵¹

2.2. Aafrika ja aafriklaste representatsioonid eestikeelses trükisõnas 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi keskpaigani

Eestlaste tempot maailma tundmaõppimisel 18. sajandi lõpul võiks nimetada pigem *andanteks* kui *allegroks* (pärisorjuse tõttu oli maailmas ringiliikumine piiratud ja pea ainukeseks aknaks maailma oli raamat, kui sedagi). Eelpool käsitletud Euroopa teadusteooriatest ning seisukohtadest imbus baltisaksa kultuuriruumi kaudu paratamatult nii mõndagi kaasaegsesse eestikeelsesesse rahvaraamatusse – seda küll oluliselt lihtsustatud ja moraliseerival kujul. Saksa- maa kaudu Eestisse jõudnud valgustusajastu mõjud leidsid oma väljundi teoloogilise ratsionalismi vormis, mis omakorda oli mõjutatud pietismist. Saksa valgustuse üheks olulisemaks erijooneks on peetud just selle moraliseerivat külge.²⁵²

Millised teosed leidsid Eestis valgustusajastul tõlkimist ja kuidas neid kohandati maarahvale? Tähelepanuväärne on selles osas aasta 1782, mil ilmus kaks populaarset juturaamatut, millel oli oluline roll maakera erinevate piirkondade tutvustamisel ja samas löid ning tsementeerisid need esimesed rahvaraamatud eestlaste jaoks nii mõnegi ettekujutuse teistsuguse kohta. Nendeks on baltisaksa pedagoogi ja kirjamehe Friedrich Gustav Arveliuse (1753–1806) ja Saaremaa Karja kirikuõpetaja Friedrich Wilhelm Willmanni (1746–1819)

---

²⁴⁹ Pietism – 17. sajandil tekkinud saksa protestantlik liikumine, mis taotles sisemist vagadust ja ilmalike lõbude hülgamist.

²⁵⁰ L. Andresen. Eesti rahvakooli. Lk. 58.

²⁵¹ Samas.

²⁵² M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Eesti ajalugu. IV. Lk. 238–239.

raamatud.²⁵³ Tegemist oli suhteliselt populaarsete raamatutega, eriti Willmanni teos “Juttud ja Teggud...”. Aarne Vinkeli arvates kujunes see raamat kõige menukamaks juturaamatuks 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. Raamatu populaarsust kinnitab fakt, et järgneva 60 aasta jooksul ilmus teos neljas trükis (1782, 1787, 1804, 1838).²⁵⁴

Ajaloolane N. Aus on mõlemat raamatut pidanud Aafrika ja neegritemaatika osas teedrajavaks eesti ilmalikus kirjanduses.²⁵⁵ Siiski vajaks osaliselt revideerimist seisukoht, mis puudutab Fr. W. Willmanni raamatut (mis ilmus pool aastat enne Arveliuse raamatut) kui selles osas teedrajavat. Nimelt kirjutab N. Aus oma uurimuses, viidates Willmanni raamatus ilmunud palale “Inkle ja Jariko”: ”Muidugi ei olnud jutul “Inkle ja Jariko” teadmiste andmise eesmärki Aafrikast, “neegriteema” oli sisse toodud vaid põnevuse ja erakordsuse saavutamiseks”/.../ Ilmselt algab sellest jutust stereotüüpide kujunemine neegritest, kuna varasemat teavet neegritest ei olnud.”²⁵⁶

Mis puudutab Fr. W. Willmanni raamatu ilmumist, siis oli see Arveliuse omast populaarsem, pealegi oli tegemist puhtalt ilukirjandusliku teosega. Raamat koosnes 89 loost ning üheks menukamaks neist oli olnud eelpool nimetatud “Inkle ja Jariko” hale-kurb lugu.²⁵⁷ Loo sisu lühidalt on järgmine. Noor kaupmees Inkle reisib kaubalaevaga maale, kus kõik inimesed on paganad ja “mustad”. Laevaõnnetuse tulemusena enamus reisijatest hukkub. Keda meri ei võta, need tapetakse ja süüakse mustade inimeste poolt ära. Imekombel pääseb vaid Inkle, keda aitab põliselanikust tüdruk Jariko. Noortel tekivad vastastikused romantilised tunded ja koos põgenetakse mingisse sadamalinna, kus Inkle müüb last ootava Jariko rahumeeli orjakaupmehele. Loo moraal: ristiinimesed ei pruugi olla paremad kui paganad, kelles võib peidus olla õilsus ja üllus.

Tõepoolest, raamatu tekstis esineb mitmeid kordi vaid “mustad innimesed”, aga siiski mitte kordagi sõna “neeger”, samuti ei räägita selles lühikeses loos Aafrikast. Kas on sel juhul põhjendatud väide, et tegemist on aafriklaste kirjeldusega?²⁵⁸ Mustanahaline võis tollases keelepruugis ilmselt tähendada ka lihtsalt tõmmut ehk tumedanahalist inimest, ja isegi kui on tegemist

---

²⁵³ Friedrich Gustav Arwelius. Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat. Sõbra polest, meie maalaste heaks, ja nendele rõõmsaks ajaviiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppivad luggema. Tallinn, 1782; Friedrich Wilhelm Willmann. Juttud ja Teggud, kui ka Monningad Õppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad. Tallinn, 1782.

²⁵⁴ A. Vinkel. Eesti rahvaraamat: Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn, 1966. Lk. 33, 35.

²⁵⁵ Vt.: N. Aus. Aafrika ja aafriklased Eesti varasemas kirjasõnas. Lk. 25, 27.

²⁵⁶ Samas. Lk. 25.

²⁵⁷ M. Kampmann. Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Tallinn, 1912. Lk. 239.

²⁵⁸ Sellisel ekslikul seisukohal, et Jariko näol oli tegemist “neegritüdrukuga”, oli ka G. Suits. Vt.: G. Suits. Eesti kirjanduslugu. I. Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund, 1953. Lk. 70.

mustanahalise tegelaskujuga, kas me saame kindlalt väita, et tegevus toimub Aafrikas. Vaatleme lähemalt selle tõkeloo varasemat päriolu ja kujunemislugu.

Fr. W. Willmanni juttude puhul oli tegemist tõlkekirjandusega, tema raamatu 90 lugemispalast on 86 kas täpselt või ümberkohandatult tõlgitud läti ilukirjanduse rajaja kirikuõpetaja Gotthard Friedrich Stenderi (1714–1796) raamatust “Jaukas Pasakkas un Stahsti” (1766, “Kenad valmid ja jutud”)²⁵⁹. Tema on omakorda laenanud oma palad välisautoritelt.²⁶⁰ “Inkle ja Jariko” täpseks algupäraseks looks on peetud ajakirjas “The Spectator” (13. märts 1711) ilmunud inglise kirjaniku ja moralisti Richard Steele’i lugu südametust inglasest Thomas Inklest.²⁶¹ Kusjuures nii esialgses variandis kui ka paljudes hilisemates on Jariko (Yarico) hoopiski indiaani päritolu.²⁶² Kuna ka paljudes hilisemates tõlgetes-ümbertöötlustes saksa ja prantsuse keelde²⁶³ mainitakse siiski indiaani päritolu,²⁶⁴ siis ilmselt muutus ka naistegelase nahavärv mustaks alles läti- või eestikeelses tõlkevariandis. Teada on, et selle loo algeid leidub juba prantslase Jean Mocqueti reisikirjelduses (1617), koos Yarico nimega aga inglase Richard Ligoni teoses “Tõeline ning täpne lugu Barbadosse saarest” (1657), kus inimsööjate saare kaunitar päästab suguharu poolt vangivõetud inglasest meremehe, kes oma heategija hiljem orjaks müüb.²⁶⁵ Richard Steele’i variandis on Yarico elukoht kuskil Ameerika kontinendi rannikul, samuti täpsustab Steele ka meespeategelase nime – Londonist pärit Thomas Inkle.²⁶⁶ Seega on tegevuskoht arvatavasti hoopiski Lõuna-Ameerika põhjarannik (kus Jarico kohtus Inkle’iga) ja Barbadosse saar Väikestes Antillides (kus Inkle müüs Jarico Barbadosse kaupmehele). Enne hispaania kolonisaatorite saabumist 16. sajandi algul ja inglise asunduste tekkimist Barbadosel 1627. aastal²⁶⁷ asustasid seda Lõuna-Ameerika põhjaaladelt pärit indiaani hõimurühmad aravakid ja kariibid, kellest viimased olid muide kuulsad ka kui sõjakad inimsööjad. Seega oli “Inkle ja Jariko” loos Aafrika ja neegrite asemel juttu hoopiski Barbadosest ja ilmselt Lõuna-Ameerika põhjarannikut asustanud kariibi indiaanlastest.

---

²⁵⁹ Vt.: G. F. Stender. Pasakkas un Stahsti, tem Latweescheem par islusteschanu un gudru mahzibu sarakstiti. Jelgawa, 1789.

²⁶⁰ W. Anderson. Läti mõjust Eesti vanemas ilukirjanduses. // Eesti Kirjandus. 1925 / 9. Lk. 387–388.

²⁶¹ G. Suits. Eesti kirjanduslugu. Lk. 71.

²⁶² S. L. Gilman. On Blackness without Blacks. Lk. 35.

²⁶³ Samas. Lk. 35.

²⁶⁴ Ka 1787. aastal Londonis lavastatud George Colman the Younger ja Dr. Samuel Arnoldi ooperis “Inkle and Yarico” (ning ka hilisemates lavastustes) on peategelane Yarico indiaanipäritolu.

²⁶⁵ A. Vinkel. Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil. // Keel ja Kirjandus. 1960 / 12. Lk. 725.

²⁶⁶ The Spectator. No 11. Tuesday, March 13, 1711.

<http://harvest.rutgers.edu/projects/spectator/text/march1711/no11.html>. 21.06.2004.

²⁶⁷ Inglise asunduste tekkega Barbadosel kaasnes ka neegerorjade sissevedu.

18. sajandi Euroopa kirjanduses kummitanud õilsa metslase tegelaskuju – idealiseeritud olend täiuslikus riigis –, kelleks oli tavaliselt Ameerika indiaanlane, laienes paratamatult hiljem ka teistele põlisrahvastele. Tähtis oli valgustusajastu sõnum, mitte konkreetse tegelase nahavärv.²⁶⁸ Seega ei ole laiemas plaanis iseenesest oluline, kas Yarico oli mustanahaline või indiaanlane. Tema tegelaskuju ülesandeks oli kanda valgustusajastu *bon sauvage*'i imagot, edastades sellega kindlat sõnumit. Kuigi me ei saa rääkida siinkohal otseselt neegri stereotüübi kujunemisest, nagu seda on püütud rõhutada, siis Fr. W. Willmanni teosest võib siiski leida vastuolulist suhtumist teisesusse ja siit tulenevalt võime rääkida sellesse temaatikasse puutuvate stereotüüpide arhetüüpidest. Nimelt kasutatakse loos niinimetatud mustanahaliste inimeste kohta nii positiivset kui ka negatiivset lähenemisprintsipi. Üldjuhul on negatiivne stereotüüp alati elujõulisem kui positiivne. Vaatamata asjaolule, et “Inkle ja Jaricos” on rõhuasetus “heal metslasel”, jääb üllatavalt tugevalt püsima ka “halva metslase” stereotüüp. Ehkki loo eesmärk on rääkida *bon sauvage*'ist, kinnistub tekstist eredalt mälu-pilti ka “halb metslane”, kes tapab ja eelistab oma menüüs ilmselt valgeid inimesi. Iseenesest ei ole informatsioon inimesesöömise kohta lausvale – kannibalism oli ju sel perioodil nii mõneski kauges maailmanurgas vägagi levinud, olles paljuski seotud teatud uskumuste ja usuliste riitustega (nt vaenlase jõu omandamine tema teatud kehaosade ärasöömise abil). Samas ei olnud ka Maarjamaa näljaaja koledused jäänud nii kaugesse minevikku – kannibalismi juhtumid olid sel raskel ajal siingi tuntud, olles küll otseselt seotud näljaga. Aga inimmälu on lühike. Mõlemad stereotüübid – nii positiivne (üllas ja ennastohverdav hea metslane) kui ka negatiivne (hirmuäratav inimsööja) – jäid jõuliselt püsima, mõjutades hilisemaid ettekujutusi aafriklastest.

Seega on Aafrika ja “neegritemaatika” osas siiski esimeseks teedrajavaks ilmalikuks teoseks Fr. G. Arveliuuse raamat “Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat”, mille menu ja levik oli Fr. G. Willmanni teosega võrreldes siiski väiksem, põhjuseks väidetavalt kirjutiste ühekülgsus ja tuimus.²⁶⁹ Gustav Suits nimetab Arveliuuse kirjalpalasid “preisimoelisteks juttudeks”.²⁷⁰ Ometi ilmus sel raamatukesel juba 1791. aastal uus väljaanne. Raamat polnud iseenesest algupärane, vaid tõlketeos, mis baseerus saksa populaarsel rahvakoolilugemikul “Laste söber” (“Kinderfreund” 1776–1779), mille autoriks oli saksa pedagoog

²⁶⁸ Uuriija Hoxie Neal Fairchild on selle kohta märkinud järgmist: “Minu arvates on termini “õilis metslane” üldine piiratud kasutamine vaid ameerika indiaanlaste puhul ilma igasugusest loogilisest alusest. Neegreid, lõunamere saarte elanikke ja muid sedasorti metslasi on tihtipeale vaadeldud samas valguses kui punanahku. Minu jaoks on “õilsaks metslaseks” iga vaba ja metsik olend, kes oma loodusest tulenevate voorustega tekitab kahtlusi tsivilisatsiooni väärtustes”. – H. N. Fairchild. *The Noble Savage: A Study in Romantic Naturalism*. New York: Columbia University Press, 1928. Lk. 1–2.

²⁶⁹ A. Vinkel. Eesti rahvaraamat. Lk. 48.

²⁷⁰ G. Suits. Eesti kirjanduslugu. I köide. Lund, 1953. Lk. 69.

Friedrich Eberhard von Rochow.²⁷¹ Seda lugemikku anti enne 1800. aastat Saksamaal välja enam kui kolmekümnes trükis, selle ülesandeks oli täita lünka “aabitsa ja piibli vahel” (zwischen Fibel und Bibel).²⁷²

Arveliuse raamat pani aluse populaarteaduslikule suunale eesti kirjanduses. Lugeja saab algelised teadmised geograafiast ja maakerast, tutvustatakse erinevaid maailmajagusid. Arveliuse teoses nimetati Aafrikat (“Awrika”) ja ise-loomustati maailma põhirasse, sealhulgas negriide.²⁷³ “Maa peal ellawad walged innimessed, mustad innimessed, ja nisuggosed, kel wasekarwane näggo on. Neil innimestel, kes mustad; on ennamiste lühhikessed, mustad, kähharad juuksed, nenda kui meie lammaste willad.”²⁷⁴

Peatükis “Issa ja poeg” on tegemist isa ja poja vestlusel põhineva maailma tutvustusega, mis jääb tasakaalukaks ning käivitub põhimõttel “teadmine on valgus, teadmatuse põhjuseks on hirm ja harimatus”. Kui poeg kohkub negriidse rassi kirjelduse peale ära ja teatab hirmunult, et “nisuggoste innimeste eest minna lähheksin paggo”, siis isa vastab, et nende seas on ka häid inimesi ja Jumal ei tee vahet inimeste vahel.²⁷⁵ Arveliuse puhul on hinnatav resoluutsete hinnangute puudumine. Samas on iga lugu didaktiline õppetund lugejale, kusjuures tuttavate asjade võrdluse kaudu üritatakse seletada võõrast ja tundmatut, asetades selle kohaliku kultuuri konteksti: näiteks võrreldakse erinevate rasside olemasolu mõisaaias kasvavate punaste ja valgete sõstardega või aafriklaste juukseid lammaste villaga.

Nimetatud peatüki kõrval on Arveliusel raamatus veel üks lugu “Needmine on pahha asi”, kus üheks jutukese tegelaseks on mooramaames ehk murjan. Lugu ise on õpetliku sisuga ja naeruvääristab laiska ja looderdavat Juhani, kes selle asemel, et õppida nagu tubli külapoiss Magnus, hoopiski kõrtsis aega veetis. Tee peal musta meest näinud Juhan kohkus surmani ära ja pidas teda vanakurjaks, koolitarkusega Magnus aga sai aru, et tegemist on lihtsalt tumedanahalise inimesega, kes sugugi pahatahtlik pole. Loo moraal: õpi ja kogu tarkust maailma kohta. Raamatukese avatud suhtumine maailma asjadesse seostub valgustusajastu ratsionalistliku ja positiivse suhtumisega ning see ei ole sugugi kõige halvem algus muu maailmaga tutvumiseks.

18. sajandi lõpuks olid teadmised Aafrika kohta Euroopas arvestatavalt laienenud. Koos sellega kujunes välja teatud ettekujutus kontinendist, kusjuures suurriikide tähelepanu oli sel perioodil keskendunud peamiselt siiski Lääne-Aafrikale. Pilt Aafrikast moodustus paljudel uutel andmetel, mis pärinesid peamiselt rannikut külastanud rännumeestelt või kaupmeestelt, hiljem sisemaa

---

²⁷¹ G. Suits. Eesti kirjanduslugu. I köide. Lund, 1953. Lk. 66.

²⁷² A. Vinkel. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule mineviku teel. Tallinn, 1958. Lk. 20.

²⁷³ O. Klaassen. Loenguid. Lk. 34.

²⁷⁴ Fr. G. Arwelius. Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat. Lk. 119–120.

²⁷⁵ Samas. Lk. 120.

uurijatelt ning lõpuks “tugitooliurijate”²⁷⁶ poolt läbitöödeldud ja kompileeritud materjalist. Ajaloolane Philip Curtin on väitnud, et 18. sajandi eurooplased olid palju teadlikumad ja hoolivamad Aafrikast, kui seda oldi ükskõik millisel hili-semal ajalooperioodil kuni 1950. aastateni.²⁷⁷ Selle väitega võib nõustuda ja samas nii mõnegi argumentiga edukalt vastu vaielda, kuid alates 1780. aastatest hakkasid eurooplased tõepoolest Aafrikat vaatama teise pilguga. Huvi muutus oli seotud teravdatud tähelepanu alla sattunud orjakaubandusega, mille keelustamine tõi päevakorda uue perspektiivi Lääne ja Aafrika vahelistele suhetele – “legitiimne kaubandus”. Või nagu rõhutas P. Curtin: “Tähelepanu alla võeti Aafrika koht tulevases imperialistlikus plaanis.”²⁷⁸ Vaatamata sellele oli 19. sajandi algul, Napoleoni sõdade järgsel perioodil, märgata teatud huvi langust Aafrika temaatika vastu.²⁷⁹ Orjakaubanduse keelustamine (Suurbritannias 1807. aastal ja teistes Euroopa riikides järgnevatel aastatel) mõjutas oluliselt Euroopa kaupmeeste huvisid, vähendades kasumit ja raskendades nn. musta kulla hankimist. Samas oli see omalaadne hingetõmbeperiood, millele tegi lõpu Euroopa suurriikide industriaalne areng, mis vajas Troopilist Aafrikat kui kaubanduslikku alternatiivi Hiinale, Kagu-Aasiale või Indiale. 19. sajandi esimesse poolde kuuluvad Aafrika sisealade geograafilised avastused,²⁸⁰ mis nii mõnigi kord olid seotud otseselt Euroopa merkantiilsete eesmärkidega, elavdasid omakorda huvi Aafrika ja selle elanike vastu.

18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul jääb põhirõhk ettekujutuste kujunemisel maailma kaugematest geograafilistest piirkondadest lisaks piiblile ka kalendri-kirjandusele. Esimeseks eestikeelseks kalendrisarjaks oli “Eesti-Ma rahwa Kalender ehk Täht-Ramat”.²⁸¹ Hiljem lisandusid veel kaks uut kalendriseeriat:

---

²⁷⁶ Üheks selliseks “tugitooliurijate” klassikaliseks näiteks on Olfert Dapper (1636–1689), kelle uurimus “Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten” (Amsterdam, 1668) sai lugejaskonna hulgas küllaltki populaarseks.

²⁷⁷ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 68.

²⁷⁸ Samas. Lk. vi.

²⁷⁹ I. J. S. Mbaekwe. *The Images of Africa*. Lk. 13.

²⁸⁰ Olulisel kohal oli Aafrika sisealadele juurdepääsu võimaldavate suuremate jõgede uurimine. Aastatel 1769–1771 viibis Etioopias šotlane James Bruce (1730–1794), kes avastas Sinise Niiluse allika (1770), milleks oli Tana järv. Nigeri jõge uuris šotlane Mungo Park (1771–1806) oma kahel ekspeditsioonil (1795, 1805–06). 1830. aastal toimunud vendade Richard (1804–1834) ja John Landeri (1807–1839) ekspeditsioonil Nigerile jõuti lõpuks jõe deltani. Inglesed Huge Clapperton (1788–1827), Dixon Denham (1786–1828) ja Walter Oudney läbisid 1822–24 Kesk-Sahara ja jõudsid Tšaadi järveni. 1827. aastal õnnestus esimesel eurooplasel külastada (1827–1828) keskaja kuulsat Lääne-Aafrika islami hariduse ja kaubanduse keskust Timbuktud – selleks oli prantslane René Caillié (1799–1838). Vt. lähemalt: K. Hassert. *Die Erforschung Afrikas*. Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943; C. Hibbert. *Africa Explored: Europeans in the Dark Continent, 1769–1889*. London, 1982.

²⁸¹ Praegu vanim säilinud kalender on aastast 1732. Kalendri väljaandja oli Tallinna trükkal Johann Köhler (ka Köler, 1662–1736). Hiljem ilmus nimetatud kalendrisari

aastatel 1796–1818 Michael Gerhard Grenziuse (1759–1822) trükikoja väljaandel Tartus ja 1805–1818 Johann Hermann Gresseli (1796–1845) trükikoja publitseerimisel Tallinnas. Need väikesed, peopesasuured rahvaraamatud kujunesid väga populaarseteks ja tegelikult olid, arvestades ilmaliku kirjanduse vähesust, sel perioodil ka peamisteks allikateks muu maailma tundmaõppimisel. Kuna Eestis puudus perioodiline kirjandus ning ilukirjandust ilmus vähe, siis asendasid tähtraamatud nii ajalehti, kooliõpikuid kui ka erialaseid käsiraamatuid, sisaldades muuhulgas põllumajanduse ja tervishoiualased nõuandeid.

Kalendriamatutes oli võimalik Aafrikaga tutvuda (küll väga põgusalt) nii piiblitlugude kui ka maailma geograafiliste kirjelduste abil. Maateaduslike ülevaadete osas on tähelepanuväärne 1794. aasta kalender, kus tuuakse kümnel leheküljel ära maailma geograafiline kirjeldus.

Tähtraamatute puhul ei saa rääkida mingist süstemaatiliseist või põhjalikust käsitlusest, mis oleks oluliselt kujundanud Aafrika imagot, rääkimata võimalikest stereotüüpidest. Eelkõige jääb antud temaatika käsitlus sel perioodil väga juhuslikuks ja põgusaks.

Süstemaatilisemat ja pikemat käsitlust Aafrika kohta kui kalendrites võib leida esimestest kooliõpikutest. Mõjutusi, mida saadakse varases lapsepõlves, on peetud väga olulisteks ettekujutuste kujunemisel. Seejuures on kooliõpikutele vaieldamatult tähtis roll imagote kujunemisel masside²⁸² hulgas. Kenneth Boulding on märkinud, et imagode baasstruktuurid, mis indiviidil formeeruvad, on pärit tema lapsepõlvest. Seega on kooliõpikud määrava tähtsusega allikad, millele tuleb olulist tähelepanu pöörata. Just nende baasil kujunevad ettekujutused, mis säilivad kogu täiskasvanu elu jooksul.²⁸³ Esimeste eestikeelsete õpikute roll õpilase ettekujutuste ja väärtushinnangute kujundamisel oli oluliselt suurem kui 20. sajandi massimeediajastu õpikutele. Siinkohal tekib igavene küsimus: mis on siiski pikemas perspektiivis olulisem, kas faktoloogia süsteemipärane edastamine või hoopiski dikteeritud sotsiaalsed väärtushinnangud, mida edastatakse loodavate ettekujutuste kaudu? Vaatame sellest seisukohast esimesi eestikeelseid kooliõpikuid, mis lisaks teadmiste kujundasid ka imagosid (sh stereotüüpe ja müüte) Aafrikast.

Õppekirjanduse arenemisele andis tuge koolisüsteemi ümberkorraldamine 19. sajandi alguses, sealhulgas Tartu ülikooli koolikomisjoni tegevus rahvahariduse alal. 1805. aastal Tartus ilmus Vastseliina pastori Georg Gottfried Marpurgi (1755–1835) lõunaestikeelne õpik “Weikenne opetusse nink luggemisse

---

erinevate väljaandjate nimetuse all (muuhulgas A. H. Lindfors, C. J. G. Minuth). – E. Annus. Eesti kalendrikirjandus. Lk. 11–12.

²⁸² Siinkohal eristatakse eliidi ja masside hulgas valitsevaid imagosid. Varasemal perioodil olid ühiskonnas prevaleerivad peamiselt kultuurilise eliidi imagod. Viimaste mõju on oluliselt vähenenud 20. sajandil ehk nn. masside ajastul. – Vt.: R. Dawson. The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilisation. London, 1967. Lk. 161.

²⁸³ K. Boulding. The Image. Lk. 56, 68.

Ramat²⁸⁴, mille tähtsust ettekujutuste formeerumisel ei saa alahinnata. Õpik, mis leidis kasutamist nii küla- kui ka kihelkonnakoolides ja mille käsikiri sai auhinna Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi võistlusel ning soovitusel koolides kasutamiseks ülikooli koolikomisjonilt, andis esimesena eestikeelses trükisõnas didaktiliselt valitud ja süstematiseeritud ülevaate Aasiast ja Aafrikast.²⁸⁵ G. G. Marpurgi õpik on leidnud kiitvat äramärkimist eesti kooliraamatute ajaloos nii pedagoogilisest kui ka ilukirjanduslikust aspektist.²⁸⁶ Lähenedes Marpurgi õpikule dogmaatiliselt (n.ö. esimese fenomen väikese rahva ajaloos) tuleks kasutada ilmselt kõiki kohustuslikke ülivõrdeid. Ometi pärinevad just sellest kooliõpikust praktiliselt ühed esimesed suhteliselt laia kandepinnaga ja noorele lugejaskonnale orienteeritud negatiivsed ettekujutused teiste rasside ja rahvaste kohta. Bioloogilisest determinismist mõjutatud ajastule omased rassilised eelarvamused ja sellest tulenev sotsiaalne hierarhia joonistuvad siin selgelt välja. Eurooplased on vastavalt G. G. Marpurgile²⁸⁷ selle hierarhia tipus: ”Europa maal ellawa ne kigetarkemba innimisse, nink nemma omma ennämbest kikiristi ussust.” Ameerika põliselanike kohta öeldakse, et need olid enne valge inimese tulekut “rummala nink moistmatta”. Aafriklaste (“musta innimesse ehk Mora-rahwas”) iseloomustus on “rummala nink tuima, ennambeste kikkaggana”.²⁸⁸ Euroopas pead tõstva kultuurilise šovinismi märgiks oli lisaks euroopaliku hariduse ja kasvatusel rõhutamisele kristlaste ja paganate järjekindel eristamine. See oli teema, mis misjonitöö arenedes maailma eri nurkades hakkas edaspidi muutuma aina olulisemaks ja kordus ikka enam ka erinevates trükistes. Misjonikirjandus sai omakorda 19. sajandil peamiseks allikaks ettekujutuste formeerumisel Aafrikast saksa keskklassi hulgas – tekkisid imagod, mis baltisaksa kultuuriruumi kaudu mõjutasid otseselt ka eestlaste ettekujutusi sellest kontinendist.

1811. aastal nägi Pärnus trükivalgust Halliste õpetaja Carl Ernst Bergi (1773–1833) põhjaeestikeelne aabits-lugemik,²⁸⁹ mida on peetud parimaks ja põhjalikumaks õpikuks²⁹⁰ ja mis jäi koolidesse kasutusele ligi 40 aastaks.²⁹¹ Eriti oluliseks on peetud õpikut eestlastele geograafiaalaste teadmiste

²⁸⁴ G. G. Marpurg. Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat. Tarto linas, 1805.

²⁸⁵ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. Lk. 111.

²⁸⁶ R. Alas. Pildike eesti pedagoogilise kirjanduse vanavarast. // Eesti Kool. 1938 / 10. Lk. 731; J. Roos. Eesti raamatu rariiteetus. // Eesti Kirjandus. 1935 / 9. Lk. 399.

²⁸⁷ Siinkohal tekib siiski küsimus, kui palju on G. G. Marpurgi õpikus originaalset. On oletatud, et kuna Marpurgi raamat sarnaneb teatud määral Fr. G. Arweliuse raamatule, siis on eeskujul võetud võib-olla Fr. E. von Rochowi rahvakoolilugemik “Kinderfreund”. – Vt.: N. Aus. Aafrika ja aafriklasted Eesti varasemas kirjasõnas. Lk. 32.

²⁸⁸ G. G. Marpurg. Weikenne. Lk. 36, 37.

²⁸⁹ K. E. Berg. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Perno, 1811.

²⁹⁰ L. Andresen. Eesti rahvakooli. Lk. 65; O. Klaassen. Loenguid. Lk. 97.

²⁹¹ O. Klaassen. Loenguid. Lk. 97

edastajana,²⁹² sealhulgas märkimisväärsed tähelepanu oli aabits-lugemikus pööratud Aasia ja Aafrika temaatikale. See õpik tõi teadaolevalt esmakordselt käibesse nimetuse “neeger”. Berg jääb neegrite iseloomustamisel Marpurgist neutraalsemaks, vältides rassi sidumist indiviidi omadustega ja piirdudes vaid kirjeldusega: “Awrika-maal ellawad ennamiste Negrid ehk mora-rahwas. Need on werre polest mustad, nende hambad on walged ni kui walge-lu, silmad on selged ja terrawad ja juuksed willa arrolised, mustad, kahharad ja lühhi-kessed.”²⁹³

Fr. G. Arveliuse, G. G. Marpurgi ja K. E. Bergi tööd olid aluseks tulevastele geograafiaõpikutele, mis hakkasid ilmuma 19. sajandi keskpaigast,²⁹⁴ kuid mitte ainult. Need raamatud oma ettekujutustega Aafrikast olid aluseks ka hilisematele ettekujutustele ja stereotüüpidele.

Ilmalike didaktiliste juturaamatute traditsiooni jätkas estofiilist saksa päritolu kultuuritegelane ja kirjamees Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1750 või 1756–1842). Tema peateos “Sarema Jutto ramat” (1807–1812) eristub tollases kirjanduses oma pikkade ja algupäraste juttude poolest. Raamatu teises osas²⁹⁵ ilmunud reisiromaani sugemetega jutt “Leppiko Jani Juhhan”²⁹⁶ (mis ilmselt ainukesena ei ole täiesti algupärane)²⁹⁷ sisaldab teadaolevalt esimest kirjeldust (kusjuures üsna realistlikku) trans-Atlandi orjakaubandusest, mis eestikeelses trükisõnas ilmunud.

“Se Kipper olli, Jummalä parrago! 300 musta inimestega omma laewa täitnud, keddä temma Kinea maal²⁹⁸ nende pealikkudest ehk nende waenlastest, kes neid ollid wangi wötnud, olli ostnud, ehk weel pealegi wäggisi ennesega wötnud. Nedsammad waesed inimesed ollid keik keskel laewa lae all maas, ja piddid lia pallawa pärrast pea aranörkuma. Nemmad ullused, soigused ja hallisesed, ning ei wöinud mittegi omma janno kustutada, sest wet ep olnud peäle palju ennem, ja segi olli mäddaks sanud.”²⁹⁹

Valgustusmeelse J. W. Luce lähtepunktiks oli idealism – maailm võib ja peab olema õiglasem koht ning oluline on sallivus kõigi inimeste ja kultuuride vastu. Göttingeni ja Helmstedti ülikoolides õppinud J. W. Luce pidi olema tuttav ja ilmselt ka mõjutatud selliste saksa valgustajate nagu G. E. Lessingi või J. G. von Herderi kirjutistest. Ka oma aja abolitsionistlikud ideed ei olnud talle võõrad. Orjakaubanduse vastane liikumine Suurbritannias ja Prantsusmaal sai

²⁹² L. Andresen. Eesti rahvakoolid 19. sajandil kuni 1880-ndate aastate koolireformini. Tallinn, 1974. Lk. 177; Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Tallinn, 1965. Lk. 261; O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud. Lk. 111–112.

²⁹³ K. E. Berg. Uus ABD. Lk. 98.

²⁹⁴ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud. Lk. 112.

²⁹⁵ J. W. Ludse. Sarema Jutto ramat. Teine jaggo. Perno, 1812.

²⁹⁶ J. W. Ludse. Sarema Jutto ramat. Lk. 42–52.

²⁹⁷ A. Vinkel. Eesti rahvaraamat. Lk. 78.

²⁹⁸ Kinea all on mõeldud Guinea rannikupiirkonda Lääne-Aafrikas, mis oli üheks peamiseks orjade väljaveo paigaks.

²⁹⁹ J. W. Ludse. Sarema Jutto ramat. Lk. 48–49.

teatud vastukaja ka Saksamaal: K. von Reitzenstein pühendas oma tragöödia “Neegerorjad” (“Die Negersklaven”, 1794)³⁰⁰ ühele tuntumale abolitsionistile W. Wilberforce’ile (1759–1833). Ajastu üks kuulsamaid omaaegseid saksa dramaturge A. F. F. von Kotzebue kirjutas aga orjanduseteemalise näitemängu “Die Negersklaven”³⁰¹ kolmes vaatuses.³⁰² Võimalik, et just need orjandusest pajatavad teosed sundisid J. W. Luce sisse põimima “Leppiko Jani Juhhani” loosse orjakaubanduse teemat. Sellele viitab ka teatud ühtelangevus: Luce kirjeldab neegerorjade teekonda Jamaica saarele, mis on ka Kotzebue näidendi tegevuspaik.

Peab märkima, et J. W. Luce pole pealetükkivalt moraliseeriv, nagu seda on näiteks Fr. W. Willmann. Teatud sentimentaalsus on talle küll omane, aga ka see ei kaldu lausa härdameelsusse. Oli see raamat siis ka sama populaarne kui Fr. W. Willmanni oma? Või piirdus J. W. Luce raamatu tuntus vaid Saaremaaga (kus seda kasutati koolilugemikuna), nagu seda on väitnud A. Vinkel?³⁰³ G. Suits on hoopiski arvanud, et raamatu levik ulatus ka mandrile ja selle menukust tõestab kordustrukk.³⁰⁴ Siinkohal tahaks nõustuda pigem viimase arvamusega, et raamat oli laiemalt levinud, ja 1843. aasta kordustrukk on sellele vaid kinnituseks.

Eriline koht Afroaasia maailma tutvustajana ja talurahva silmaringi laiendajana on Otto Wilhelm Masingul (1763–1832). O. W. Masingu 1818. aastal ilmunud raamatut “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”³⁰⁵ on piiblit kõrvale jättes nimetatud eesti afroaasiaatika esikteoseks.³⁰⁶ Kui Peeter I väidetavasti “raius akna Euroopasse”, siis võib tundud sulemehe kohta parafrasina öelda, et tema raius akna Afroaasia maailma. Nii kirjutab Papperi küla pime koolmeister Mälletu Jaan oma tänukirjas O. W. Masingule: ”... minna pannen sedda wägga immeks, et teie ni rasked waewa ennesele ollete wõtnud, nisugusist asjust meile kirjutada, mis meil tännini teadmata ollid, ja mis meile ei olle teada annud. Üks kord olli Tallina tähtramato sees sesuggune tõutus kirjutud, et nemmad tahtsid meile kirjutada, neist ma-ilma jaggudest Asia, Europa, Awrika, Amerika ja Lõuna-India-ma saardest, ja ütlesid ehk se võib tullewal aastal hakkata; agga olli ka öeldud, ehk ei sa rahwas sedda ramatud ostma, sepärrast et nemmad arwawad tedda wägga kalli makswad. Se olli se aasta kui kirjutadi 1794, ja siis ei pannud nemmad sannagi se teise aasta ramatu sisse.”³⁰⁷ Kirja autor viitab siin juba eelpool nimetatud kalendrile, mis sisaldas maailma geograafilist kirjeldust,

³⁰⁰ “Die Negersklaven” ilmus väljaandes *Die deutsche Schaubühn, Augsburg, Vol. 61. 1794.*

³⁰¹ Vt. lähemalt: Kotzebue. Schauspiele. Vol. 5. Leipzig, 1897.

³⁰² H. W. Debrunner. Presence and Prestige. Lk. 294.

³⁰³ A. Vinkel. J. W. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus. // Keel ja Kirjandus. 1958 / 4–5. Lk 230.

³⁰⁴ G. Suits. Kirjanduslugu. Lk. 79.

³⁰⁵ O. W. Masing. Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. I. Tartu, 1818.

³⁰⁶ O. Klaassen. Loenguid. Lk. 91.

³⁰⁷ Beiträge. XVI. Pernau, 1822. Lk. 70.

kus Aafrikat (Ahwrika) küll vaid korra mainitakse. Koolmeistri kiri kinnitab veelkord, kui napid olid sel ajal teadmised maailma kaugemate piirkondade kohta ja kui väga oodati (1818. aastal mäletati veel 1794. aasta tähtsaamatu täitmata tulevikulubadusi!) harituma ja ostuvõimelisema eestlastest elanikkonna hulgas taolist kirjandust.

O.W. Masingu “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” täitis neid ootusi – raamatus ei piiratud vaid üldfaktide tutvustamisega, vaid sealt võis leida pikemaid kirjeldusi nii Troopilise Aafrika elanikkonna kui ka looduse (kõrbed, oasid) ja loomamaailma (jaanalinnud, kaamelid) kohta. Aafrika elanikke nimetab Masing küll üsna vanamoeliselt murjaniks ehk moriks: “Ahwrika ma om Mori- ehk Murjani-rahwa pärris ma.”³⁰⁸ Talurahvale olid need nahavärvile viitavad nimetused ilmselt arusaadavamad kui uuenduslik “neeger”. Saanud mõjutusi muuhulgas ilmselt ka prantsuse valgustusaja filosoofidelt, lähtus O. W. Masing võõraste maade ja rahvaste tutvustamisel paljuski tolerantsusest ning inimkonna mitmekesisuse esiletoomisest pigem selle egaalsusest: “... mongo innimenne põhja ma põhja, ehk südda lõuna male, ikka leiab rahwast, et kül teist karwa ja wisi, kes senne pärrast õmetigi temmal mitte wõerad, sest et keik temma suggulased, temma wennaksed ja õeksed, keik taewa Issast tunnetud ja temma armo toidetawad lapsed.”³⁰⁹

Murjanite tumedat nahavärvi põhjendab ta kliimaoludega, “mis kõige tullisemad pallawad, mis innimest süssimustaks põlletawad”.³¹⁰ Murjanid ei ole aga O. W. Masingul küll kõik Aafrika elanikud, ta eristab eestikeelses trükisõnas teadaolevalt esimesena aafrika rahvaid nahavärvi järgi: “...egga polle ka keik sealatsed innimessed murjanid, wait agga need, kelle maad otse kohhe päwa alla heidawad. Teised, kes üllemal ehk aalamal ellamas, ei ole mitte nenda süssimustad, wait sedda kaugemale parraja soja ma pole, sedda walwakamaks karw hakkab minnema, nenda, et wimaks põhja pool aina walged, ehk walge werega rahwast leitakse.”³¹¹

Aafriklaste kirjeldus peaks ilmselt edasi andma negriidse rassi esindajate välimust: “Nende juuksed on kähharad, kui puudli karwad; nende nak nenda pehme wasto kat tunda, kui keige pehmem sammet. Hambad ja silma munnad on walged kui lummi, ja kehha kondikas ja lihvakas.”³¹² Tekstist on näha, et autor püüdis kaasaegsele eestlasest lugejale selgitada aafriklaste võõrapärasust välimust tuttavlike võrdluste kaudu. Ta iseloomustab ka aafriklaste riietust, mis eurooplase omast on väga erinev: “Nedsinnatsed käiwad pallawa pärrast muist hallasti, egga polle neil muud katted, kui sedda, mis häbbemete ümber peawad. Suresuggu innimessed ja nõukamad kannavad penikesti poomwilla ehk sidi särkisid, mis põlwest sadik ulatawad: agga kää warred on neil paljad, sest et

³⁰⁸ O. W. Masing. Pühhapäwa. Lk. 3.

³⁰⁹ Samas. Lk. 12.

³¹⁰ Samas. Lk. 10.

³¹¹ Samas. Lk. 11.

³¹² Samas. Lk. 2.

nende ümber perli-ehk elme-kõrrad, kuld-ehk hõbbe-kangad ehk võrrud, kui ehtid, armastawad piddada.”³¹³

O. W. Masing ei puuduta küll otseselt Aafrika erinevate rahvaste arengutaset, aga tekstis on seoses jaanalinnu kirjeldusega mainitud ka “metsinimesi” (“metsinimessed”). Võimalik, et ta mõtleb selle nimetuse all Lõuna-Aafrikas elavaid rändeluvviisiga kütte ja korilasi sanisid (bušmaneid) ja rändkarjakasvatusest elatuvad khoikhoisid (hotentotte). Nende rahvaste kirjeldused esinesid tihti tollases Euroopa kirjanduses, sest juba alates 1652. aastast asustasid Aafrika lõunatippu eurooplastest kolonistid. Pealegi tõstsid 18. sajandi loodusteadlased hotentotid tähelepanu keskmesse kui puuduva lüli ahvide ja inimeste vahel. Hotentottide, bušmanite ja pügmeede osaks sai esindada ettekujutust metsikust ja vähemarenenud Aafrikast.

“Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” on kompilatiivne teos ja paraku on selle algallikaid raske tuvastada. Raamatu materjal pärineb ilmselt väga erinevatest teatmeallikatest, sealhulgas populaarsest koguteosest “Allgemeine Historie der Reisen”.³¹⁴

“Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” leidis küll positiivse vastuvõtu,³¹⁵ kuid paraku ilmus see ajal, mil hernhuutlik liikumine oli elavnenud.³¹⁶ Hernhuutlaste arvates juhatas aga O. W. Masingu raamat inimesi jumaladõna juurest kõrvale, mistõttu raamatut boikoteeriti. Avalik vastuseis mõjutas omakorda raamatu läbimüüki.³¹⁷ Oma osa oli kindlasti raamatu kallil hinnal – 1 rubla 80 kopikat. Raamatut jõudsid osta peamiselt jõukamad inimesed – külakoolmeistrid, mõisakupjad, opmanid, aidamehed, möldrid.³¹⁸ 1823. aastal kirjutas Marahwa Näddala-Leht raamatu tuntuse kohta: ”...sedda ramatukest wähhē tuntakse, ja et mitmed ja mitmed kihelkonnad sedda ei teagi, et tedda ilmas on ...”³¹⁹ Nii ei järgnenudki raamatu esimesele osale teisi, sest oli karta, et raamatute väljaandmise kulutused ei saa korvatud. Arvestades mõlemat asjaolu, nii vastuseisu raamatumüügile kui ka kallist hinda, oli raamatu levik ilmselt suhteliselt piiratud. Samas ei saa alahinnata selle tähtsust. See raamat jäi kaheks-kolmeks

³¹³ O. W. Masing. Pühhapäwa. Lk. 2.

³¹⁴ G. Suits. Eesti kirjanduslugu. Lk. 84.

³¹⁵ Vt. Beiträge. XVI.

³¹⁶ Hernhuutliku liikumise uuele tõusule Eestis pani aluse keiser Aleksander I aastal 1817 antud armumaniifest, mis lubas hernhuutlastel palvemaju rajada ja neis oma teenistusi pidada. 19. sajandi teisel veerandil osales vennasteliikumises Eestis ja Lätis kokku üle 80 000 inimese. – M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Eesti ajalugu. IV. Lk. 237.

³¹⁷ Vt. lähemalt: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide. 1819–1820. Koost. L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tartu, 1996. Lk. 40; O. Teder. Otto Wilhelm Masingu tegevusest kirjastamise ja raamatukaubanduse alal. // Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. 2004. A25. Lk. 109–110.

³¹⁸ G. Suits. Otto Wilhelm Masing kirjamehena. // Eesti Kirjandus. 1932. Lk. 553–554.

³¹⁹ Marahwa Näddala-Leht. 1823. Nr. 42. Lk. 330.

dekaadiks ainukeseks nii põhjalikuks ülevaateks Afroaasia maadest ja mõjutas suhteliselt objektiivsete teadmiste ning seisukohtadega ka järgnevate aastakümnete ettekujutusi Aafrikast.

Gustav Suits on määratlenud ehk veidi karmilt, aga tabavalt O. W. Masingu rahvavalgustusliku töö tähtsust ja hädavajalikkust: "Masing võttis oma lähtekohaks orjuses peetud maarahva pühapäeva veetmise: võõrastest maadest, rahvastest, elutingimustest jutustava valgustuspastori kõnekõnnakuga ligines ta kõrtsides logelevale vaimulaiskusele, lojuslikult vedelevale vaimutuimusele."³²⁰ O. W. Masingu panus Aafrika-alaste teadmiste ja ettekujutuste loomisel ei piirunud vaid selle ühe raamatuga. Tal ilmus veel mitmeid artikleid, kus puudutati Aafrika temaatikat: Aafrika elanikkonna arvukus,³²¹ kontinendi flora ja fauna kirjeldused³²² jms. "Talurahva entsüklopeediaks" peetud "Pühapäeva Wahheluggemised" oli siiski ainulaadne oma informatsiooni ja põhjalikkusega Aafrika ja aafriklaste iseloomustamisel ning pigem positiivsete ettekujutuste loomisel.

Pealetungiv uuspietism mõjutas eestikeelset trükisõna. 19. sajandi teisel ja kolmandal kümnendil teravnes uuspietistide ja ratsionalistide (kelle eesotsas oli O. W. Masing) võitlus tollase peamise kirjandusvormi, kalendrikirjanduse, oma mõju alla saamise pärast. Raamatute levitamine kihelkondades oli aga peamiselt pastorite juhtida, kellest enamik olid pietistid. Isegi trükikojad eelistasid nende kaastööd kalendritele suurema leviku kindlustamiseks.³²³ Pietismi vagatsev maailm oli oma piiratuses pigem mõjutatud meelearandamis- kui maailma-avastuslugudest. Selles mõttes oli antud periood ettekujutuste kujunemise poolest teisesusest, sealhulgas Aafrikast, küllaltki vaene ja madalseis oli nii teadmistes kui ka ettekujutustes.

Perioodile iseloomulikuks on vagatsevate ja halekurbade lugude avaldamine, mis pidid usule äratama. Taolised raamatud olid orienteeritud keskmisele või pigem isegi piiratud maitsele ja eeldasid küllalt viletsa haridusega ja vähese maailmatundmisega lugejat, milline hiljuti pärisorjusest vabanenud talupoeg enamasti oligi. Kuigi selline kirjandus leidis nii mõnigi kord kaasajal taunimist (näiteks Fr. R. Kreutzwaldi poolt),³²⁴ oli tal siiski olemas ka kindel lugejaskond kasvõi vennastekoguduse liikmete näol. Leplikkuse, vagaduse ja alandlikkuse kuulutamist võis edukalt teha ka põneva ja eksootilise süžee abil. Aafrika koos oma "murjanitega" pakkus piisavalt kirevat ainet ja paganate pööramine

³²⁰ G. Suits. Eesti kirjanduslugu. Lk. 84.

³²¹ Muuhulgas mainitakse, et maailmas elab tuhat miljonit inimest, kellest sada viiskümmend miljonit elab Aafrikas. – O. W. Masing. Rahva hulgast mailma peal. // Eesti Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat. Tallinn, 1819.

³²² O. W. Masingu poolt väljaantav "Marahwa Näddala-Leht" sisaldas Aafrika-teemalist informatsiooni arviliselt 22 korral, tegemist oli siiski eelkõige Aafrika looduse tuvustamisega. – J. Peegel. Varasema eesti ajakirjanduse geograafiline horisont. // Artikleid ja uurimusi eesti ajakirjanduse ajaloost. Tartu, 1981. Lk. 10.

³²³ E. Annus. Eesti kalendrikirjandus. Lk. 50.

³²⁴ E. Annus, L. Epner, A. Järv jt. Eesti kirjanduslugu. Lk. 51.

ristiusku mõjus vagaloona veenvalt – kui juba “murjan” võib vaga elu poole pöörduda, siis miks mitte ka kõrtsis logelev vaimulaisk Juhan või Jaan. Nii ilmusidki mitmed lood, kus peategelaseks oli neeger või mõni muu eksootiline tegelane, kes oli usus äratust saanud.³²⁵ Piisas ka neegri nimetamisest pealkirjas ja esimesel leheküljel, kusjuures ei olnud vajalik isegi põnev sündmuste jada.³²⁶ Musta ja valge vastandamine nii otseses kui ka ülekantud mõttes (patune ja vagameelne) kandis jõuliselt oma sõnumit. Teinekord figureeris Aafrika lihtsalt meelearandusloo eksootilise taustana. Näiteks ilmus 1838. aasta kalendrilis asjatundlik lugu ühest patuteele asunud mehest. Aafrika sündmuste käigule oli taustpanoraamiks lähivetes asuv saar.³²⁷ Või J. Schwelle halearmas looke “Ühhe kaupmehhe ello- ja teekäik”,³²⁸ kus valgete inimeste seiklused mustade paganate hulgas (kes võivad küll teinekord olla küll heatahtlikud, kuid on paraku siiski oma traditsioonide ja tavade ohvrid, näiteks inimesesöömise halb harjumus) lõppesid ikka õnnelikult tänu Jumala valvsale silmale. Lisaks mustade saarlaste³²⁹ paganausu kirjeldamisele ei jäänud mainimata ka nende kannibalistlikud tavad: “...aga et nemmad omma waindlaisi kedda nemmad agga wangi said, ärra sõid; ja et nemmad ühte suurt hirmsad ahwi Jummalaks piddasid, selle perrast olli sel ahwil ka palju neid inimissi kis tedda piddid üllespassima, ehk tenima.” Ka selles loos on nii nagu ka Fr. W. Willmanni “Inkle ning Jarikos” tegelasteks “mustad paganad”, kes on kurikuulsad oma söömisharjumuste poolest ja kelle tegelik päritolu jääb siiski segaseks – juhtub siis kõik Aafrikas või kusagil Ameerikas või mõnes muus eksootilises paigas. Kauge maa ja selle eriskummalsed elanikud olid antud juhul vajalikud mitte geograafiliste teadmiste edastamiseks, vaid eelkõige kui semantiline märk teistsugususest. Sest maailmaavastamisega käib kaasas paratamatult arutelu teemal “meie ja nemad” ja “teistsuguste inimeste, teistsuguste kultuuride olemasolu on meile nähtavasti ebamugav, vahel isegi ähvardav ning me eelistame ehitada enda ja nende vahele kaitsvaid seinu, millest olulisemad on umbusk ja havakspanu”.³³⁰

19. sajandi populaarsemateks rahvaraamatuteks olidki robinsonaadid, mis Eestis alustasid oma võidukäiku küll alles 1830.–1840. aastatel.³³¹ Esimeste

³²⁵ Vt. näiteks: Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad ja ellaw usk Jesusse Kristusse sisse. Perno, 1834.

³²⁶ Vt.: Selle põltud Negre Jaago kannatuse ja ärrawõitmise luggu, mis tõest on sündinud. Tartu, 1844.

³²⁷ Vt.: Tarto- ja Werko-ma Rahwa Kalender. Tartu, 1838.

³²⁸ Mõnned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks. II jagu. Tartu, 1844. Lk. 1–29.

³²⁹ Loos räägitakse perekonnast, kes teel Indiast Prantsusmaale sattus mereõnnetuse tõttu ühele saarele – võimalik, et on mõeldud Madagaskarit.

³³⁰ J. Kaplinski. Ida ja Lääs. // J. Kaplinski. Kõik on ime. Koost. T. Salumets. Tartu, 2004. Lk. 223.

³³¹ E. Annus, L. Epner, A. Järv jt. Eesti kirjanduslugu. Lk. 51; A. Vinkel. Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil. // Keel ja Kirjandus. 1960 / 12. Lk. Lk. 724–730.

hulgas sellest kirjandusžanrist oligi “Inkle ning Jariko” lugu, mis oma vagatseva alatooniga oli iseloomulik tollasele talurahvakirjandusele. 1842. aastal ilmus Pärnu köster-koolmeistri Heinrich Gottlieb Lorenzoni poolt tõlgitud robinsonaad “Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal”,³³² mis põhines inglise kirjaniku D. Defoe 1719. aastal ilmunud romaanil “The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York”. Pärast seda kui J. J. Rousseau oli rõhutanud D. Defoe teose kasvatuslikku väärtust, ilmus terve plejaad nn. pedagoogilisi robinsonaade.³³³ Taoliste raamatute tõlgete kaudu jõudsid robinsonaadid ka eesti lugejani. Eesti keelde jõudis see küll J. H. Campe väga populaarsest saksakeelsest variandist “Robinson der Jüngere” (1779–1780).³³⁴ Didaktilis-moraliseeriva tendentsiga raamat oli väga menukas, ehkki kordustrukki väljaande suhteliselt suure mahu ja kalli hinna tõttu niipea ei järgnenud. Alles 1866. aastal ilmus J. H. Campe teosest uustrukk.³³⁵ Raamat ise peatub küll põgusalt Aafrikal ja selle elanikel, ometi näitab antud temaatika lühikäsitlus euroopa kirjanduses üldlevinud tendentsi tuua eksootilise näitena just Guinea piirkonda, mida tutvustatakse stereotüüpselt kui paika, kus valge mees võib kerge vaevaga rikastuda (ja seda paljuski tänu pärismaalaste lihtsameelsusele³³⁶). See Troopilise Aafrika piirkond tõmbas esimesena endale uus-aegse Euroopa tähelepanu, sest siit sai alguse trans-Atlandi orjakaubandus. Lõuna-Aafrika lisandus sellesse pilti alles 1820. aastatel. Kesk- ja Ida-Aafrika kõigest 1850. aastatel ja Kongo basseini alles 1870. aastatel. Iga uue dimensiooniga suurenes Aafrika tuntus aina enam ja võttis lokaalseid variatsioone, kuid paljude Euroopa riikide, sealhulgas Suurbritannia jaoks, oli 19. sajandi alguse Aafrika samastunud Lääne-Aafrikaga.³³⁷ Eesti lugejaskonna tutvus Troopilise Aafrikaga algas samuti Lääne-Aafrikast.

Just selle piirkonna rahvaste tavad ja kombed valis eesti ärkamisaja liikumise üks tegelasi ja pideva eesti ajakirjanduse rajaja Johann Voldemar Jannsen kättesaadava kirjanduse põhjal kirjeldamiseks oma 1845. aastal ilmunud raamatus “Sannumed pagganattest”.³³⁸ Omamoodi tähistab J. V. Jannseni kirjanduslik tegevus ka murrangut aafriklastest kujunenud stereotüüpide osas. Kui seni oli piir halva ja hea mustanahalise pagana vahel liikuv, siis nüüd kinnistus

³³² H. G. Lorenzonn. Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal. Pernu, 1842.

³³³ A. Vinkel. Eesti rahvaraamat. Lk. 178.

³³⁴ Raamat ilmus mitmekümnes trükis ja tõlgiti paljudesse keeltesse. – Samas. Lk. 179.

³³⁵ A. Vinkel. Paar sõna. Lk. 728.

³³⁶ Raamatu peategelane Robinson tutvub ühe kipperiga, kes kirjeldab rikastumisvõimalusi Guinea lahe piirkonnas ja selle elanikkonna lihtsameelsust kauplemisel järgmiselt: “...klaasperlid, nugge, kärisid, kirwid, paelu ja weel muud seddasarnast; sedda kõik armastawad Ahwrika ma mustad ehk murjanid ni wägga, et teile saddawörk rohkem kulda, elhwenbeini ja muid asju wasto andwad, kui teie kaup wäärt on.” – H. G. Lorenzonn. Norema Robinsoni. Lk. 13.

³³⁷ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. vi.

³³⁸ Sannumed pagganattest, nende ebba ussust ning õnnetumast ellust. Pernu, 1845.

kaasaegse klerikaalse ja misjonikirjandus mõjul see negatiivse stereotüübina. See oli aja märk. Alates Mungo Parki 1795. aasta ekspeditsioonist Nigeri jõele algas süstemaatiline Aafrika kontinendi uurimine. Umbes samal ajal sai alguse ka järjekindel eurooplaste kristlik misjonitöö Troopilises Aafrikas. Misjonitöö justkui puhthumanistlikud eesmärgid olid tegelikult tihedalt seotud Euroopa riikide laieneva koloniaalekspansiooniga. Misjon oli kujunemas üheks oluliseks etturiks koloniaalpoliitika malelual. 1830. aastateks hakkas misjoniseltsidel välja kujunema traditsioon pideva misjonikirjanduse väljaandmisel.³³⁹ Avaldati aruandeid misjonäride tööst, muuhulgas ilmusid seal ka nende teaduslikud artiklid. Paralleelselt hakkasid ilmuma laiemale lugejaskonnale mõeldud misjonipublikatsioonid, kus trükiti ära misjonäride kirju ja päevikuid, mis olid ära toodud kas sõna-sõnalt väljavõtetena või populaarses stiilis ümber kirjutatud. Sellisel moel oli igal kaastöölisel võimalus osaleda n.ö. vale või õige määratlemisel ja paganluse väljajuurimisel. See andis ka lugejale võimaluse sisse elada justkui Armageddoni viimsepäevalahingusse hea ja halva vahel. Taoline kirjandus süvendas märkamatu, aga tõhusalt lõhet “meie ja nende” vahel ning kinnitas misjonitöö hädavajalikkust. Piir kristlaste ja paganate vahel kristalliseerus Euroopas lõplikult just sel perioodil. Paratamatult muutus maailma avastamine misjonikirjanduse kaudu kapseldumiseks piiratud maailmapilti. Mida väiksem haridustase lugejaskonnal oli, seda lihtsam oli piirata reaalsuse tunnetust. J. V. Jannseni tõlgitud lood väliskirjandusest olid ehedaks näiteks, kuidas didaktilis-moraliseeriva lähenemisega kujundati aktiivselt väheharitud lugejaskonna suhtumist. Jannsen, kes lähtus ilmselt siiralt oma usulistest tõekspidamistest, aga ka talle omasest ajakirjanduslikust andest, kasutas ilma iga-suguse allikakriitikata Euroopa kirjanduses tuntud kultuurilise šovinismi võtet – kõik, mis oli šokeeriv, tuli tuua lugejani, rõhutamata vähimalgi moel erinevatele inimkultuuridele omaseid ühiseid ja siduvaid elemente. Neegreid kirjeldab ta kui “hiilgwa musta ihho, pakso mokaade, ja pehme kähhära juustega” inimesi, kes on “pagganad, täis roppe ja häbematta himmosid, ni kui moistmatta ellajad”.³⁴⁰ Nende tavad ja kombed on aga šokeerivalt ennekuulmatud: ”Need waesed hinged püüdwad igga wisi kurrati tahtmist tehha; nemmad sõddiwad hirmsati teine teisega, ja wallawad palju werd, tapwad innimesi ohwriks, ja söwad ka palju innimesse lihha. Üks kuningas laskis omma emma haua peal kolmtuhhat wangi äratappa ja ohverdada; üks teine rammutas ja kastis igga aastas omma suggulaste hauad innimesse werrega.”

Lisaks Lääne-Aafrika rahvaste kirjeldusele tutvustab Jannsen misjonäride ja Euroopa kirjanduse lemmiktegelasi Lõuna-Aafrikast – “metsinimesi” ehk khoi-khoisid (hotentotte): “Lõuna pool Ahwrika-maal ellawad need Hotentottid, üks rahwas mis kuud ja kurja waimo jummalaks peawad, laiskuses, süddame pimmeduses, ja metsellajate ellus ellawad.” Ning jätkab Lõuna-Aafrika bantu rahvaste kirjeldusega, keda ta kutsub euroopa kirjanduses levinud araabiapärase

³³⁹ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 324.

³⁴⁰ Sannumed pagganattest. Lk. 10–11.

nimetusega “kahver”³⁴¹ (mis on teadaolevalt esmakordne eestikeelses kirjanduse ja paneb siitpeale aluse sellise sõnakasutuse traditsioonile): “...siin ellawad ka Kahweri ja veel muid rahwast, kes omma kurjusse ja hirmsa ello polest koggone kiskja metsellajate sarnased on; nende Metsinnimeste ja Kahweri rahwal ep olle õiete mingisuggust usko, agga siiski wallitseb nende seas lausuminne ja nõidus neile räkimatta willetsusseks.”

Siiski mainib ta positiivse tendentsina, et Sierra-Leones ja Lõuna-Aafrikas on tänu misjonitööle märgatavalt kasvanud ristiinimeste arv,³⁴² pidades siin silmas 1787. aastal Sierra-Leones rajatud neegerorjade kolooniat³⁴³ ning kalvinistliku ja anglikaani kiriku misjonitööd Lõuna-Aafrikas.

1848. aastal alustas ilmumist J. V. Jannseni perioodiline väljaanne “Sannumetoja” (1848–1860).³⁴⁴ 12 aasta jooksul jõudis trükivalgust näha seitse väljaannet, millest Aafrikat käsitleti kahes esimeses numbris (I – 1848, II – 1849). Viidates oma varasemale väljaandele “Sannumed pagganattest”, jätkab ta muuhulgas ristiusustamise ja paganate temaatikaga, pannes definitsiooniga paika ka üldise tonaalsuse: “Pagganad on ka innimessed – agga ristmatta, ilma ellawa Jummalatundmisseta, ja iggawesse ello lotusseta, õnnetumad innimessed, kes omma suremata hinge õnnistussest middagi ei tea, rummalas ebba-jummala tenistusses, mets-ellajatte kombel ellawad, ühte teist tapwad ja sõwad.”³⁴⁵ Jannsen jättis taolise sõnastusega vähe ruumi positiivseks lähenemiseks. Samuti iseloomustab teda traditsioon suhteliselt harva nimetada kindlaid toponüüme või etnoseid, mis vähendab esitatud materjali usaldusväärsust³⁴⁶ ja aitab negatiivsel stereotüübil üldistuse abil laieneda kõikidele Troopilise ja Lõuna-Aafrika põlisrahvastele. Ehkki näiteks Lõuna-Aafrika puhul on ta mõnel juhul konkreetsem, nimetades näiteks tänapäeval Lesotho aladel elavaid basutosid (“pasuto rahwas”).³⁴⁷ Samas püüab Jannsen vana hea ajakirjandusliku tava järgi, et halb uudis müüb, välja tuua šokeerivaid üksiasju kusagil Lõuna-Aafrikas toimunud nõiajahist. Võikate üksikasjade kirjeldamine peamiselt talupojast lugejaskonnale on suunatud siiski pigem väljaande paremate müügitulemuste saavutamiseks kui meelearandusele: “Nüüd wõtsid nad tedda üsna allasti, pannid tedda sellili mahha ja siddusid käed, jalad ja juuksed ma külge kinni, peksid tedda essite hirmsaste ja pannid siis pallawaks tehtud kiwwa tema külje äre, mis

³⁴¹ Kahver – omaaegne Lõuna-Aafrika bantu rahvaste üldnimetus ja tuleneb sõnast *kāfir* (ar ‘eitaja’, ‘salgaja’; religiooses kontekstis ‘uskmatu’).

³⁴² Sannumed pagganattest. Lk. 19.

³⁴³ 1787. aastal osteti kohalikult kuningalt 20 ruutmiili maad, kuhu toodi Inglismaalt elama üle 400 aafriklase ning rajati Freetown (1792). 1795. a. järgnesid esimesed misjonärid. – Vt. lähemalt: C. Fyfe. A History of Sierra Leone. London: Oxford University Press, 1963.

³⁴⁴ Sannumetoja sel aastal 1848. Ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa römüks ja õppetusseks. Tarto, 1848.

³⁴⁵ Samas. Lk. 39.

³⁴⁶ Vt. ka: N. Aus. Aafrika ja aafiklased. Lk. 60.

³⁴⁷ Sannumetoja sel aastal 1848. Lk. 65.

läbbi ta mollemta poolt ärra küpsetud sai. Peäle sedda toid nad weel suri sippelgaid ja puistasid temma peäle, kes ta suud, silmad werriseks närrisid. Wimaks kiskusid nemmad temmal kõrri lõua alt wälja, kus ta sure walloga ärra surri.”³⁴⁸

1849. aasta numbris tutvustab Jannsen lugejatele wanyikasid (nyika), kes elavad Keenia rannikupiirkonnas – rahvas, kelle asustuslalal elas 1860. aastatel lühikest aega eestlasest misjonär Johannes Hans Tiismann.³⁴⁹ Ka siin on rõhuasetus pigem negatiivsel: näitena selle rahva ebausust tuuakse ära wanyika komme surmata lapsed, kellel tulewad suhu kõigepealt ülemised hambad.³⁵⁰

“Sannumetojat” on nimetatud populaarseks kirjandusalmanahhiks, kus peale muganduste ilmus ka Jannseni originaallugusid.³⁵¹ Seda väljaannet loeti väga laialdaselt,³⁵² mistõttu ei saa kuidagi alahinnata selle mõju ettekujutuste ja stereotüüpide kujunemisel Aafrikast ja eriti aafriklastest. Siinkohal tekib küsimus, kui palju oli materjali esitusel osa J. V. Jannsenil enesel, kuna ilukirjandusliku proosa osas oli tegemist tõlkematerjaliga W. O. v. Horni “Die Spinnstubebest”,³⁵³ Aafrikat käsitlevate kirjutiste puhul oli allikaks ilmselt saksakeelne misjonikirjandus. Algupärast teksti on on arvatavasti töödeldud ja muudetud, nii nagu see ilmneb ilukirjandusliku proosa puhul.³⁵⁴ Pealegi on Jannseni kirjutusstiil ja klerikaalne aspekt äratuntav ka tema hilisemates kirjutistes. Näiteks 1853. aastal ilmunud raamatus “Laupäewa õhtunne küllaline” on samuti tunda Jannseni lopsakat ja jõulist keelekasutust ning sümpaatiat misjoniteema vastu. Nii antakse Madagaskari elanikkonnale iseloomustus, et rahvas seal on “hirmus ja kuri” ja Madagaskari ajaloo puhul peatutakse eelkõige misjonitööga seonduval.³⁵⁵

Jannseni üllitistega samal perioodil ilmusid Fr. R. Kreutzwaldi käsitlused, kus tutvustati Aafrika kontinenti ja aafriklasti.³⁵⁶ Palad ei olnud originaalsed, vaid tõlgitud, kuid autori tõlkevalikud ei pärinenud misjoniajakirjadest, nagu seda võib Jannseni puhul täheldada, vaid sellistest rahvaraamatutest nagu F. A. Brockhausi “Pennimagasinist” (“Das Pfennig-Magazin”) ja J. P. Hebeli raamatust “Reini majasõbra aardekastike” (“Schatzkästlein des rheinischen

³⁴⁸ Sannumetoja sel aastal 1848. Lk. 61.

³⁴⁹ Vt. lähemalt: K. Hiiemaa. Sūdame kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas. Olion, 2000. Lk. 37–38.

³⁵⁰ Teine Sannumetoja. Ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa rōmuks ja õppetusseks. Tartu, 1849. Lk. 87–88.

³⁵¹ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Tartu, Tallinn, 1994. Lk. 84.

³⁵² O. Klaassen. Loenguid. Lk. 111.

³⁵³ Vrd.: N. Aus. Aafrika ja aafriklasted Eesti varasemas kirjasõnas. Lk. 61.

³⁵⁴ M. Tork. Jannsen Horn'i laenulisena. // Eesti Kirjandus. 1933 / 8. Lk. 353–368; 1933/9. Lk. 436–446.

³⁵⁵ J. V. Jannsen. Laupäwa õhtunne küllalinne. Pernu, 1853. Lk. 40.

³⁵⁶ Fr. R. Kreutzwald. Ma-ilma ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1848; Fr. R. Kreutzwald. Maa- ja Merre-piltid. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. Tartu, 1850.

Hausfreunde”). Selle tõttu on ka Kreutzwaldi suhtumise tonaalsus, mis on pigem neutraalne, oluliselt erinev Janseni omast. “Maailm ja mõnda” esimeses andes ilmunud “Pennimagasini” pala “Leopard saaki valvamas” on aga rikastatud episoodiga C. J. Latrobe’i 1820. aastal ilmunud Lõuna-Aafrika reisi- kirjast,³⁵⁷ kus kirjeldatakse misjonäri ja ta hotentotist saatja võitlust neid rünnanud leopardiga. Hotentoti esinemine tekstis on pigem sümboolne ja üldistav, lugeja saab tekstist küll pigem ettekujutuse eksootilisest jahist ja Aafrika loomariigi esindajast kui ettekujutuse pärismaalastest. Informatsiooni osas on jutuke teadmisi kinnistav ja juba Kreutzwaldi järgmises tõlkeraatamatus “Maa- ja Merrepildid. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas” on juba juttu ka hotentottide tavadest ja kommetest: kuidas hotentotid ravivad maohammustust või nende jõehobujahile järgnenud pidusöömingu kirjeldus.³⁵⁸ Ometi jääb Kreutzwald truuks pigem Aafrika looduse idüllilisele kirjeldusele ja selle rikkaliku loomariigi tutvustamisele. Pärismaalased figureerivad siin teisejärgulise taustsüsteemina. Raamatute lugejaskond oli arvestatav, eriti “Maailma ja mõnda” esimesel väljaandel. Esimeseks populaarteaduslikuks ajakirjaks peetud üllitist on kõrvutatud traditsioonilise rahvaraamatuga.³⁵⁹ Selle populaarsust on kinnitanud ka raamatu läbimüüginumbrid: esimest annet ilmus 2500 ja see müüdi läbi 5–6 aastaga.³⁶⁰ Raamat oli sisult uudne, sest Kreutzwald käsitles teemasid ja ainevaldkondi, mis olid lugejatele üsna võõrad. Taoline populaarteaduslik lähene mine võis talupojast lihtlugejale kaugeks jääda, kuid on andmeid, et raamatut loeti siiski huviga ja kasutati mõnel pool isegi kihelkonnakoolides õpikuna.³⁶¹ Lõuna-Aafrikale suuremat tähelepanu pööranud raamatukesel “Maa- ja Merrepildid”, mille sündmustik³⁶² pärines saksa noorsookirjaniku A. F. Hoffmanni 1840. aastate lõpul ilmunud raamatust “Land-und See-Bilder” (originaalis pärineb see hoopiski inglise autoritelt),³⁶³ oli paraku suhteliselt tagasihoidlik müügiedu.

³⁵⁷ O. Klaassen. Loenguid. Lk. 104.

³⁵⁸ Fr. R. Kreutzwald. Maa- ja Merrepildid. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. Lk. 163, 192.

³⁵⁹ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed. Lk. 77–78.

³⁶⁰ Samas. Lk. 77.

³⁶¹ V. Paatsi. Fr. R. Kreutzwaldi “Ma-ilm ja mõnda”: uusi andmeid ja hüpoteese. // Keel ja Kirjandus. 1990 / 6. Lk. 326.

³⁶² Raamat kirjeldab kahe Hamburgi noormehe seiklusi ja jahiretki Kapimaal.

³⁶³ J. Roos. Fr. R. Kreutzwaldi “Maa- ja mere piltide algupära”. // Eesti Kirjandus. 1930 / 5. Lk. 267–268.

Kokkuvõte

Usualane kirjandus jäi mitmeks sajandiks eestlase põhiliseks informatsiooni- allikaks Aafrika kohta ja esialgu tuli piirduda vaid häguste teadmistega. Imagote ja stereotüüpide kujunemise algus Aafrikast jääb eestikeelses rahvakirjanduses 18. sajandi lõppu. Tihtipeale oli esialgu tegemist üldistusega nn. Metslas- rahvaste kohta, milles polnud tähtsust niivõrd konkreetsel kontinendil, kus need rahvad elasid (vt. Fr. W. Willmann "Inkle ja Jariko"), vaid pigem usulisest printsibist lähtuval jagamisel paganateks ja kristlasteks. "Õilsa metslase" stereotüüp vaheldus esialgu pildiga "paganlikest inimsööjatest." Fr. G. Arve- liuse lähtekohaks oli valgustuslik-ratsionalistlik seisukoht, et aafriklased on erinevad, kuid ei ole halvemad ega paremad eurooplastest.

Alles 19. sajandi algul hakkavad esimesed eestikeelsed kooliõpikud kinnis- tama negatiivset stereotüüpi aafriklasest, kasutades kaasaegse Lääne teaduse eurotsentristlikku hierarhiseerivat lähenemist rassidele ja rahvastele (G. G. Mar- purgi õpik). Aina rohkem hakkab ilmema misjonikirjanduse mõju ettekujutuste ja stereotüüpide formeerumisel. Samas on ka teistlaadset rasside käsitlust (C. E. Bergi õpikus).

Oma aja märgiks oli see, et edu saatis pigem J. V. Jannseni rahvapäraseid, objektiivsusest kaugelseisvaid moraliseerivaid kirjatükke kui Fr. R. Kreutzwaldi erudeeritud rahvavalgustuslikke kirjutisi, mille põhieesmärgiks oli eelkõige laiendada eestlaste silmaringi. Selles mõttes sarnanes Fr. R. Kreutzwald oma kirjutamisstiililt O. W. Masinguga, kelle publitsistlikku tegevust on ta ka ise eeskujuks tõstnud. Keskmise lugeja maitsele olid orienteeritud siiski ennem J. V. Jannseni kui Fr. R. Kreutzwaldi kirjalad.

3. PEATÜKK:

AAFRIKA EESTLASTE ETTEKIJUTUSTES

19. SAJANDI KESKPAIGAST KUNI 1917. AASTANI

3.1. Muutused eestlaste maailmapildis

19. sajandi teine pool ja 20. sajandi algus tõi eestlastele kaasa mitte ainult sotsiaal-majanduslikke muutusi, vaid ka olulisi positiivseid arenguid eesti rahvusliku identiteedi väljakujunemisel.³⁶⁴ Rahvusliku eneseteadvuse määratlemine on tihedalt seotud “iseenda” paigutamisega globaalsemasse konteksti, enda koha leidmisega maailmas samastamise ja vastandamise abil. Antud perioodi murrangulisust ettekujutuste kujunemisel *teisesusest* näitab juba see, et sellesse aega jääb ka rahvuslike müütide sünniaeg – mõelgem siinkohal kasvõi “Kalevipoja” eepose sünnile. See on iseene teadvustamine maailmale, enesele koha kättevõitlemine – see sünnib olemasolevate teadmiste baasil pideva võrdluse ja vastandamise kaudu. *Teise* määratlemine oli hädavajalik, et defineerida ennast, kuid kindlasti oli selle perioodi eestlase jaoks (keda ajaloost tulenevalt reglementeeris üldjuhul ju tegelikult üsna kitsas ja konservatiivne maailmapilt) esmatähtis pigem määratleda ennast kohalikus kontekstis (võrdlused baltisakslaste, venelaste ja seejärel lähinaabritega). Mida aeg edasi, seda enam vajas ka ülejäänud maailm defineerimist. Sellele aitas kaasa eestikeelse perioodika ilmuma hakkamine, mis oli ka eesti maarahva maailmapildi kujundaja, rahvusliku eneseteadvuse ja liikumise õhutaja.³⁶⁵ Perioodiliste väljaannete ilmumine elavdas kaudselt eestikeelse trükisõna väljaandmist, mis omakorda tõstis ausse eesti keelt ja meelt. Rahvusliku liikumise elavnemine mõjutas omakorda küsimuse “meie ja nemad” teravnemist.

Vaieldamatult olulist osa eestlase maailmapildi kujunemisel mängis haritlaskonna kujunemine ja osakaalu kasvamine Eesti ühiskonnas. Eriline roll oli siin kohalikul maaintelligentsil, külakooliõpetajatel, kellest said ärkamisaegse rahvusliku liikumise juhid ja arvamusiidrid mitte ainult kohalikus seltsielus, vaid Eesti ühiskonnas laiemalt ja mis kajastus omakorda eestikeelse trükisõna kasvavas mahus. Kvanitatiivne pööre trükiste väljaandmises oli ilmne: kui 1850. aastail ilmus aastas keskmiselt 35 eestikeelset raamatut ja brošüüri, siis 1860–1874 ilmus neid keskmiselt 61. Alates 1875. aastast raamatutoodang lausa kahekordistus: 1875–1879 ilmus aastas keskmiselt 125 trükist.³⁶⁶ Kõige rohkem trükiti ilu- ja õppekirjandust, aja jooksul hakkas ilmuma ka teaduskirjandust.

³⁶⁴ Vt.: E. Jansen. Veelkord ärkamisaja kultuurimurrangust. // Keel ja Kirjandus. 1993 / 5. Lk. 293–303; 1993 / 6. Lk. 344–357.

³⁶⁵ Vt.: M. Laar. Äratjad: Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2005. Lk. 148.

³⁶⁶ E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas: Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat, 1987. Lk. 62.

Sajandi keskel oli Eestis juba viis trükikoda, 1861. aastal üheksa. Esimene raamatukauplus avati Tartus 1867. aastal.³⁶⁷ Richard Antik on pakkunud eestikeelsete raamatute üldarvuks aastatel 1632–1917 ligikaudu 14 000–15 000 raamatut,³⁶⁸ E. Annus aga 15 520 raamatut.³⁶⁹ Raamatute ilmumine viiekümne aasta jooksul (aastatel 1851–1900) kümnekordistus.³⁷⁰ Ometi iseloomustas 19. sajandil ilmunud eestikeelset trükisõna üks vastuoluline iseärasus – nimelt ilmus vähe nimetusi väga suures trükiarvus.³⁷¹ Seega oli saadav informatsioon küllaltki ühenäoline ja siit võib oletada, et eestlaste maailmapilt oli käsitletaval perioodil vähese valiku tõttu paljuski standardiseeritud ja ahtakene.

Üldise koolikohustuse sisseviimine mõjutas kultuuritaseme tõusu. Eesti oli oma 70–80protsendilise kirjaoskusega 19. sajandi keskpaigas jõudnud Lääne-Euroopa tasemele, sajandi lõpul oli kirjaoskus juba peaaegu üldine.³⁷² Kool ja trükisõna on olulisemad märksõnad ning determinandid 19. sajandi teisel poolel ettekujutuste kujunemisel muust maailmast.

3.2. Väärtusimago

Koolikirjanduse kui ühiskondlike väärtuste kandja mõju inimese sotsialiseerimises ei saa alahinnata. Teadmiste levitamise kaudu juurutatakse õpilastesse paratamatult antud ühiskonnale omased väärtushinnangud. Nagu eelpool mainitud, on indiviidi imagote baasstruktuurid pärit peamiselt lapsepõlvest. Imago millestki või kellestki jätkab kasvamist ja arenemist palju hiljemgi. Nagu on rõhutanud K. E. Boulding, on imago kriitiliste osade paikapanek seotud samal ajal noorukiea kui varase lapsepõlvega. Samas ei ole imago oma iseloomult muutumatu, ta jätkab oma arengut inimese elu jooksul.³⁷³

Kooliõpikutest saadud ettekujutused Aafrikast olid käsitletaval perioodil eestlastele mitte ainult esimene, vaid tihtipeale ka ainus terviklik kokkupuude kauge kontinendiga. Peamisteks õpikuteks, kust ammutati teadmisi selle kauge

---

³⁶⁷ L. Andresen. Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Lk. 71.

³⁶⁸ R. Antik. Eestikeelse raamatu 295 aastat. // Raamatu valgusel: Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Tartu, 2001. Lk. 15.

³⁶⁹ Kui R. Antik peab kõige väiksemaks raamatuks vähemalt neljaleheküljelist teost, siis E. Annuse kriteeriumid on siinkohal veidi erinevad – nimestikus on valikuliselt registreeritud nelja ja ka vähema lehekülgede arvuga 894 pisirükist. See on kindlasti üheks põhjuseks erinevustele arvandmete osas. – Võrdle: Eestikeelne raamat 1851–1900. I. A-Q. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1995. Lk. 8; Eestikeelne raamat 1901–1917. I. A-P. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1993. Lk. 8; R. Antik. Eestikeelse raamatu 295 aastat. Lk. 15.

³⁷⁰ Eestikeelne raamat 1851–1900. I. Lk. 8.

³⁷¹ U. Liivaku. Eesti raamatu lugu. Jyväskylä, 1995. Lk. 102.

³⁷² Eestikeelne raamat 1851–1900. I. Lk. 10.

³⁷³ K. E. Boulding. The Image. Lk. 56.

piirkonna kohta, olid geograafia- ja ajalooõpikud.³⁷⁴ Troopilise ja Lõuna-Aafrika kohta on esitatav materjal küllaltki napp: teadmised olid esitatud vana-moelise informatsioonina, selle baasil kujunenud ettekujutused olid paljudel juhtudel edasi antud stereotüübitult ja lihtsustatud klišeedena. Paljudel õpikutel oli mitmeid kordustrukke, populaarsemad olid muuhulgas J. G. Schwartzi toimetatud kooliraamatud, C. R. Jakobsoni ja V. Kentmanni õpikud.³⁷⁵

Teisesuse ettekujutuste arenguprotsessis oli venestusperiood Eestis stagnatsiooni aeg – teistele maailmajagudele, sealhulgas Aafrikale pühendati kooliõpikutes vähe tähelepanu. Venestamise laine mõjus kooliteadmiste omandamisele pärssivalt: Venemaa ajaloole ja geograafiale keskendatud tõlkeõpikute kui ka hiljem venekeelsete õpperaamatute kasutuselevõtt koolides 19. sajandi lõpul oli suunatud mitte maailmapildi avardamisele vaid truualamlike riigikodanike kasvatamisele.³⁷⁶ Eesti kirjanik Friedebert Tuglas (1886–1971) meenutab venestusaegset kooli: “Mis võis siis säärasest koolist igapäevaseks eluks tarvilikku kaasa võtta? /.../ Tõeliselt ainult niipalju, kui leidus seda kõigile mõistetavas Jakobsoni lugemikus /.../ Esimesel aastal ei võetud üldainest midagi muud peale arvutamise õpetada, teisel aastal tuli lisaks maateadus /.../ Nende ainete õppimine kujunes enamikule ainult vene keele harjutuseks või teksti mõttetuks pähetuupimiseks /.../ Nii jäid üle vaid usuõpetuse ja eesti keele tunnid, mida tuli ikkagi emakeeles anda. Kuid esimesed olid täitsa vaimu suretavad, teiste tulemused aga ei huvitanud vähemalgi määral rahvakooli inspektoreid...”³⁷⁷ Ehkki võõras keel ja tõlkeõpikud võisid teinekord saada tõsiseks takistuseks laiemate teadmiste omandamisel, ei saa loomulikult alahinnata inimfaktorit – palju sõltus konkreetsest kooliõpetajast, milline oli tema lugemus ja kultuuritaust, kuidas ja millist materjali ta edastas, millised olid tema rõhuasetused õpetamisel.

---

³⁷⁴ 19. sajandi esimesel poolel nägu trükivalgust 24 erinevat kooliõpikut 14 autorilt. 19. sajandi teisel poolel ilmus õpikuid 55 autorilt. – L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, 2002. Lk. 274–275. Uurimistöö käesolevas peatükis on kasutatud 9 geograafiaõpikut, 5 ajalooõpikut ja 1 lugemikku.

³⁷⁵ M. G. von Kauzmann, E. W. Schultz. Koli-ramat. Wies jaggo. Keograhwi, ehk õppetud Ma-ilma surusset ja Ma-ilma madest. Tartu, 1854 (3 kordustrukki: 1860, 1868, 1875); C.R. Jakobson. Weikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat. Tartu, 1868 (3 kordustrukki: 1875, 1880, 1885); W. Kentmann. Koolilaste Geograahwia raamat. Tallinn, 1875 (9 kordustrukki: 1876, 1878, 1880, 1884, 1888, 1892 – 2 kodustrükki). Lk. 55.

³⁷⁶ L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. III. Lk. 354, 356.

³⁷⁷ F. Tuglas. Mälestused. Tallinn, 1960. Lk. 71.

3.2.1. Aafrika loodusest

19. sajandi keskel oli Aafrika sisealad eurooplastele veel paljuski läbi uurimata. Seoses Aafrika koloniseerimisega Euroopa riikide poolt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul muutus olukord geograafiliste teadmiste osas oluliselt. Paratamatult avaldas esialgne informatsiooni nappus mõju 19. sajandi teisel poolel ilmunud eestikeelsetele õpikutele. Kontinendi geograafilise iseloomustuse kõrval, milles piirduakse tihtipeale mälu koormavate kuivade faktidega,³⁷⁸ tulevad kooliõpikutes esile Aafrika looduse kirjeldused, millele on omased ülivõrrete kasutus – sõnad “kõige” ja “väga” korduvad õpikust õpikusse. Rõhuasetus on eksootikal ja ohtudel, mida võõra kontinendi loodus ja loomad pakuvad.

“Ma pallavus kasvatab kiksuggusid mao ja haiso polest vägga kallid rohtusid, ja arrotumad kõrbed siggitavad ellajaid, mis suremad ja hirmsamad, kui maial mailmas.”³⁷⁹

“Aafrikas leitakse kõige suuremad ja tugewamad mets-elajad nagu: lõwi, elewant, ninasarwik, hippopotamus, kaelkirjak ning palju muid.”³⁸⁰

Sahara kõrbest kirjutatakse: ”Maas olevad inimeste ja elajate luud tuletavad elavalt meele, et kõrbes surm reisijat varitseb.”³⁸¹

Isegi kui eksootiline maailma piirkond on kummastavalt ilus ja näiteks Abessiinat (Etioopiat) nimetatakse “Aafrikamaa Helvetsiaks”, leidub siingi ohtusid metsiku looduse näol: “Niisugused on Abessinia madalad lagendikud, ilusad, aga ühtlasi ka hirmutavad.”³⁸²

Samaaegselt eurooplaste huvi tõusuga Aafrika vastu kohtab aina enam ka väärtushinnanguid Aafrika kliimaatiliste olude kohta ja väiteid, et kontinent on eurooplastele üldjuhul (välja arvatud mõned piirkonnad) elamispaigana sobimatu: “Aafrika kliima on kõigpalawam maa peal – põhja rand ja lõunapoolne ots arwamata, on ta kõwaste terwisele väga kahjulik.”³⁸³

“Ilmad on Aahwrikas väga palawad ja kes pole nendega õpinud, sellele tuleb pea tõbi ja surm.”³⁸⁴

Ebatervislikule kliimale lisandub mõningatel juhtudel ka vaenulik inimfaktor: “Arwaste julgewad Euroopa reisijad Aahwrika sisse tungida, sest paganate tigidus ja liig palaw keelavad seda ära.”³⁸⁵

---

³⁷⁸ Käsitletava perioodi varasemad kooliõpikud olid sagedasti ülekoormatud geograafiliste nimedega, millel puudusid põhjalikumad seletused. Vt. näiteks: B. Gildemann. Mailma made õppetus. Pernu, 1849; M. Jakobson. Kooli-laste raamat. Tartu, 1868. Vt. ka: O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud. Lk. 110–127.

³⁷⁹ M. G. von Kauzmann, E. W. Schultz Koli-ramat. Wies jaggo. Lk. 79.

³⁸⁰ J. Muchell. Geograafia õpetuse käsiraamat I. Tartu, 1884. Lk. 42.

³⁸¹ M. Kampmann. Kooli Lugesimeraamat. Esimene jagu. Tallinn, 1910. Lk. 337.

³⁸² M. Kampmann. Kooli Lugesimeraamat. Teine jagu. Tallinn, 1907. Lk. 229–230.

³⁸³ C. R. Jakobson. Weikene Geograafia. Lk. 75.

³⁸⁴ W. Kentmann. Koolilaste Geograahwia raamat. Lk. 55.

³⁸⁵ Samas. Lk. 54.

20. sajandil ilmunud J. L. Jürgensi ja K. Tasaku kooliõpikule³⁸⁶ on omane asjalikkus, konkreetsus ja uuemate teadusfaktide esitamine. Aafrika loomarikkust on küll rõhutatud, kuid on tähelepanuväärne, et müüt Aafrikast kui loomade paradüüsimist vaidlustatakse,³⁸⁷ kusjuures loomade arvukuse vähenemises süüdistatakse sisserännanud eurooplasi: "Aafrikasse sisserännanud europlased on väga palju suuri metsloomi maha tapnud, iseäranis elefantid, kellede kihwad n.nim. "elewandiluu", väga tähtis kauba-aine on./.../ Lõuna-Aafrikas leidus veel 19. aastaja algul hulgakaua antilopesid, ninasarvikuid, elefantid ja jaanilindusid, nüüd on aga need loomad siin peaaegu täiesti otsa saanud. Kesk-Aafrika on veel siiaani loomade rikas, ehk neid ka siin armuta hävitatakse."³⁸⁸

3.2.2. Aafrika rahvastest ja nende loomusest

Aafrika rahvaste tutvustamisel oli tähtis koht nende klassifitseerimisel ja isoleerimisel. Oluliseks kujunes Euroopas levinud rassimõiste käibele võtmine ja selle põhjal klassifitseerimine. Õpikutes eristati üldjuhul viit (C. R. Jakobson pakub kuut)³⁸⁹ inimkonna põhirassi. B. Gildemanni õpikus eristatakse inimkonda veel nahavärvi järgi: "1) walged, 2) kollakad prunid, 3) punnakad prunid ehk punnase wasse karwa, 4) mustjad prunid ja 5) süssi mustad." Hilisemates õpikutes kasutatakse juba antropoloogiliste põhirasside spetsiaalseid nimetusi. Esimesena võttis need eesti keeles kasutusele M. G. von Kauzmann, kes lähtus rassiteaduse ühe tuntuma teoretiku J. Fr. Blumenbachi (1752–1840) klassifikatsioonist: "mongoli, mora ehk neegri, malaii, amerika, kaukasi". 1868. aastast ilmus õpikutesse neegrirassi paralleelterminina "etiopia rass".³⁹⁰ Samasse aastasse jäi ka esimene katse diferentseerida rahvaid ka etnolingvistilistest printsiipidest lähtudes (C. R. Jakobson). Aafrikat see küll ei puudutanud, sest selle kontinendi rahvad jaotas C. R. Jakobson territoriaalsel printsiibil: Berberia, Niiluse, Sahara, Sudaani ja Kõrg-Aafrika rahvad.

---

³⁸⁶ J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. III. jagu: Asia, Afrika, Amerika ja Australia kirjeldus. Tallinn, 1907.

³⁸⁷ Müüt Aafrikast kui metsloomade kodust, kus kõrvuti metsikute loomadega elavad ka mõned inimesed, on äärmiselt populaarne isegi kaasajal, seda paljuski tänu *National Geographicule*, *Discovery* telekanalile, Tarzani filmidele jms-le. – Vt. sellel teemal lähemalt: M. L. Bastian. "The Country of Africa": Keeping the African Survey Course Lively and Interesting. // Great Ideas for Teaching About Africa. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1999. Lk. 219; C. K. Daddieh. Concept Mapping and Country Adoption as Tools for Teaching About Africa. // Great Ideas for Teaching About Africa. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1999. Lk. 204–205.

³⁸⁸ J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. Lk. 97–98.

³⁸⁹ C. R. Jakobsoni poolt pakutud kuues põhirass "austraalia selts" ei leidnud laiemat levikut. Vt: C. R. Jakobson. Weikene geograafia. Lk. 32.

³⁹⁰ O.-M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed. Lk. 113.

Selle perioodi geograafiaõpikutes oli levinud inimeste karakteriseerimine rassi järgi. Seda püüti seletada deterministlikest seisukohtadest lähtuvalt. Kliimavõõtmelise mõju inimese iseloomule rõhutas juba Charles Louis Montesquieu (1689–1755).³⁹¹ Eestikeelsetest õpikutes võib leida analoogilisi mõttekäike. Nii märkis M. Jakobson oma kooliõpikus, et kliima mõjutab mitte ainult fenotüübi kujunemist, vaid ka inimese iseloomu ja vaimset võimekust: ”Temma mudab innimesse suggu ihho kui ka oido ehk lomo polest teises klimas teist sugguseks.”³⁹²

Siinkohal tahaks veelkord rõhutada, et käsitletaval perioodil oli aafriklastest ettekujutuste ja stereotüüpide kujundamisel Eestis arvestatav mõju kooliõpikutel, mis omakorda olid 19. sajandil üsna tugevalt mõjutatud kristliku kultuuri-ruumi väärtustest. Pärnu pastori Ernst Wilhem Woldemar Schultzi ja Otepää pastori Moritz Georg von Kauzmanni koostatud geograafiaõpik pöörab muuhulgas tähelepanu aafriklaste iseloomustamisele. Autorite klerikaalselt tendentslik ja rassistlik suhtumine on mõjutatud samuti misjonikirjandusest. Sellel õpikul oli oluline osa eelarvamuste kujundamisel aafriklastest ja selle järelmõjusid on näha ka hilisemates õpikutes. Selgema ülevaate saamiseks stereotüüpide kindlustumisest esitatakse siinkohal võrdluseks ka hilisemate õpikute iseloomustusi.

E. W. W. Schultz ja M. G. von Kauzmanni õpik (1854) kirjeldab üldisemalt aafriklasti: “...mustad Neegrid ehk Murjanid” /.../ “üks rop ja harrimatta rahwas, täis ebba-usku, kes omma waenlassi omma ebbajummalatele ohwerdab ja nende lihha sööb.”³⁹³

“Koli-lastel ramat” (1861): “Ahwrikas wallitsewad ennamiste Muhameti ja paggana ussod; rahwas ennamiste süssi mustad; müwad ja ka söwad innimesi.”³⁹⁴

“Geograhwi, ehk õppetus mailma surusest ja mailma madest” (1871): “...rahvas on wägga harrimata; selged pagganad, ja nende jures wallitseb russiko õigus, innimeste tapmine, risumine ja rop ello.”³⁹⁵

“Koolilaste Geograahwia raamat” (1875): “Aahwrikas on pagana pimedus (rop elu, wägiwaldsed teud, tapmised) wäga kole, ega pole rahwal mingisugust waimu harimist, tundmist ega osawust näha. Pole neil õiget maja ega põldu, pole kindlamaid linnasid ega riigi seadusi.”³⁹⁶

“Geografia õperaamat” (1907): “Nagu kõik neegrid, nii armastawad ka Sudani neegrid muusikat, laulu ja tantsu. Oma iseloomu poolest on neegrid erksa waimuga, aga wäga kergemeelsed. Rõõmus meeolelu võib nende juures

³⁹¹ Vt.: Ш. Л. Монтескье. О духе законов. Москва: Мысль, 1999.

³⁹² M. Jakobson. Koli-lastel ramat. Essimenne jaggo. Tartu, 1861. Lk. 38.

³⁹³ E. W. W. Schultz, M. G. Kauzmann. Koli-ramat. Wies jaggo. Lk. 79.

³⁹⁴ M. Jakobson. Koli-lastel ramat (1861). Lk. 54.

³⁹⁵ E. M. Schneider. Geograhwi, ehk õppetus mailma surusest ja mailma madest. Tartu, 1871.

³⁹⁶ V. Kentmann. Koolilaste Geograahwia raamat. Lk. 55.

ruttu kurwaks muutuda. Niisuguse rutulise meeoleolu muutmise poolest tulewad neegrid meile lapsi meelde."³⁹⁷

Nagu näha esitatud materjalist, on üldistused aafriklastest poole sajandi jooksul olnud küllalt püsivad, kuid 20. sajandi algul on märgata teatud nihet positiivsuse suunas. Kui 19. sajandil rõhutatakse õpikust õpikusse nende hari-matust, ebausku, kõlvatust, vägivaldsust ja kannibalistlikke harjumusi, siis koloniaalajastu mõjuna on järgmise sajandi algul, kõrvuti kergemeelsuse mainimisega, juttu juba nende terasusest, musikaalsusest, kuid seda n.ö. laps-inimese kontekstis. Väidetavalt tuleneb neegrite tujukuski lapselikust loomu-sest. Taoline rõhuasetus näitab aafriklaste ebaküpsetena, mistõttu nende edasine areng vajab eurooplaste paternalistlikku hoolitsust. Sellise seisukoha esitus eestikeelses kooliõpikus on ehe näide rekapitulatsiooniteooria populaarsusest ja elujõulisusest antud perioodil.

Õpikutes on püütud karakteriseerida ka üksikuid rahvaid,³⁹⁸ seda üldjuhul lihtsustatud printsiibil "hea ja halb", mille tulemuseks on küsitava väärtusega üldistused.

Kirde-Aafrika rahvad

Nuubialased on "wassekawwa/.../üks kergemeelene lustiline ja lihhalik rahwas".³⁹⁹ Etiooplased on "läbbi ja läbbi rikutud, walli ja ahne ning nimme pärrast agga ristiinimesed".⁴⁰⁰

Ida-Aafrika rahvad

Gallad on "roppud ja hirmsad inimesed, keige ennamiste ebba-jummalte teenrid".⁴⁰¹

Masaid – "Karjakaswatamise kõrwal on rööwimine ja riisumine nende päätöö".⁴⁰²

Kesk-Aafrika rahvad

Azanded ja mangbetud – "Nime niam-niam (õgijad) on a-sandéd nubialaste käest inimeseliha söömise pärast saanud. Ka mangbattud sööwad sõjawangisid ja oma rahva surnuid."⁴⁰³

Lääne-Aafrika rahvad

Fulad (fulbed) ja mandingod – "...wulad on mõistlik ja jumalakartlik rahwas, mis lotust annab, et ta ristiisku heidab; mandingod on keige rikkamad /.../ lahke süddamega ja wõõraste-wasto wõtjad."⁴⁰⁴

---

³⁹⁷ J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. III. Jagu. Lk. 120.

³⁹⁸ Aafrika rahvaste nimede puhul on üldjuhul lähtutud ingliskeelsest kirjapildist.

³⁹⁹ E. W. W. Schultz, M. G. Kauzmann. Keograhwi. Lk. 79.

⁴⁰⁰ Samas. Lk. 79.

⁴⁰¹ Samas. Lk. 86.

⁴⁰² J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. Lk. 126.

⁴⁰³ Samas. Lk. 126.

⁴⁰⁴ E. W. W. Schultz, M. G. Kauzmann. Keograhwi. Lk. 85.

Lõuna-Aafrika rahvad

Khoikhoid (tekstis hotentotid)⁴⁰⁵ – “üks harrimatta agga hea süddamega rahwas”,⁴⁰⁶ “üks hea süddamega, aga laisk rahwas, kes karjast elab”,⁴⁰⁷ “... laisk, aga hea süddamega rahwas”.⁴⁰⁸

Bantud (tekstis: kahvrid) on “lahke süddamega rahwas”.⁴⁰⁹

Suulud (zulud) on inglasega “weriseid sõdasid pidanud”, sest neil on “enam iseteadwust kui teistel neegrirahwastel, niisama on nende õiguse- ja priiuse-tunne elawam kui teistel”.⁴¹⁰

Sanid ehk bušmanid (tekstis metsinimesed, metsmehed)⁴¹¹ – “...se üks harrimata, hirmus ja rop rahwas, kelle sarnast Ma päl ep olle leida. Nemmad on maddala ja illotuma kassuga, ellawad rööwimissest. /.../ Eurooplaste läbbi ärritud on nemmad werrepüüdjad ja issolised kättemakssmisse peale”⁴¹²; ”kes rööwimist armastawad ja Eurooplaste koloniides wäga kardetud on”.⁴¹³

Nagu eeltoodud tekstidest näha, eristuvad Kesk-, Ida- ja Kirde-Aafrika rahvaste kirjeldused oma negatiivsete hinnangutega. Selle põhjuseks on Euroopa areneva koloniaalpoliitika mõjud – negatiivsema hinnangu said eurooplaste jaoks problemaatilisemad rahvad. Ida-Aafrika puhul oli näiteks antud juhul oluliseks faktoriks asjaolu, et karjakasvatajatest nomaadide (masaid, gallad jt.) üle oli eurooplastel 19. sajandil tõsiseid raskusi kontrolli saavutamisel,⁴¹⁴ kusjuures eriti kardeti sõjakaid masaisid, kes olid tõsiseks takistuseks Aafrika sisealadele tungimisel. Masaid on üks tuntumaid rahvaid Keenia ja Tansaania aladel. Juba 19. sajandi Euroopa rännumehed tõstsid neid esile teistest Ida-Aafrika rahvastest nende sõjalise võimsuse, hiljem aga füüsilise vastupidavuse ja tugevuse, samuti eksootiliste kommete, aga ka suursuguse hoiaku ning väarikuse poolest. Savannialadel elaval legendaarsel rändrahval oli paraku ka verejanuline imago – nende naabrid ja suahiili kaupmeeste karavanid langesid nii mõnigi kord röövkallaletungide ohvriks. Traditsiooniliselt masaid orje

---

⁴⁰⁵ Rändkarjakasvatusest elatuvad khoikhoid (tõeline rahvas) ristiti hollandlaste poolt hotentottideks (holl. kogelejad) väidetavalt nende keeles esinevate klõpshäälikute järgi.

⁴⁰⁶ E. W. W. Schultz, H. G. Kauzmann. Keograhi. Lk. 85.

⁴⁰⁷ M. Jakobson. Kooli-laste raamat (1868). Lk. 82.

⁴⁰⁸ F. J. Lorenzsonn. Lühikene geograafia ehk Maade teadus küla koolidele. Rakwere, 1883. Lk. 40.

⁴⁰⁹ E. W. W. Schultz, H. G. Kauzmann. Keograhi. Lk. 85.

⁴¹⁰ J. L. Jürgens, K. Tasak. Geografia õperaamat. Lk. 132.

⁴¹¹ Hollandlased hakkasid sane kutsuma *bosjesmanideks* (metsmeesteks) ja inglased mugandatult *bushmaniteks* (võsameesteks).

⁴¹² E. W. W. Schultz, H. G. Kauzmann. Keograhi. Lk. 85.

⁴¹³ M. Jakobson. Kooli-laste raamat. (1868). Lk. 82.

⁴¹⁴ 1860. aastatel soovis gallade juurde misjonitööle siirduda eesti misjonär Hans Tiismann (1829–1886), kuna selle rahva hulgas ei olnud seni veel ükski protestantlik misjonär suutnud edukalt evangeeliumit kuulutada. Rahapuudusel jäi see retk Ida-Aafrika sisemaale siiski ette võtmata. – Vt. lähemalt: K. Hiiemaa. Südamel kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas. Tallinn: Olion, 2000. Lk. 35–37.

majapidamises ei kasutanud, seetõttu vange nad ei võtnud ja rünnaku ohvriks langenud hukati vastavalt tavale. Saksa päritolu rännumees K. K. von Decken kirjutas oma mälestustes Ida-Aafrika reisilt aastatel 1859–1861, et ainuüksi sõnast “masai” piisas, et külvata karavanis paanikat ja reisile minnes oli traditsiooniliseks lausumiseks ütlus: “Ärgu ükski meist kohtugu oma rännakul masaide, lõvide ja elevantidega.”⁴¹⁵ Nii mõnigi ajaloolane on tagantjärele olnud veendunud, et siinkohal oli tegemist paljuski araabia kaupmeeste kuulujuttudega, kes püüdsid sel moel tõrjuda eurooplastest võistlejaid oma traditsioonilistest kaubanduspiirkondadest. Selles võib peituda tõetera. Tegelikuses ei pidanud masaid veriseid lahinguid mitte niivõrd võõrastega, vaid isekeskis. Masaide omavaheline vaenutemine ulatub küll pärimuse kohaselt tagasi aegade hämusse, kuid kulmineerus 19. sajandil. Sellest ilmselt tulebki eurooplastel sõjaka ja julma masai stereotüüp.⁴¹⁶

Kristlastest etiooplastele antav negatiivne hinnang on seletatav eelkõige sellega, et Euroopa riikidel üldjuhul kas puudusid üldse sel perioodil tihedamad suhted Etioopiaga või olid need välispoliitilises plaanis negatiivsed.⁴¹⁷

Erinevad on nii Lääne-Aafrika kui ka tänapäeva Lõuna-Aafrika Vabariigi territooriumil paiknevate rahvaste üldjuhul positiivsema alatooniga iseloomustused. See on seletatav mitmete faktoritega. Kõigepealt eurooplaste pikaajalise kogemusega nendes Aafrika regioonides: alates 15. sajandist olid Euroopal kaubanduskontaktid (sealhulgas orjakaubandus) Lääne-Aafrikaga, samuti olid eurooplastel tugipunktid ja hiljem kolooniad nii Lääne-Aafrikas (Briti kroonikolooniad: Gambia 1807, Sierra Leone 1808) kui ka Lõuna-Aafrikas (1652). Mis puudutab Lääne-Aafrikat, siis üsna levinud oli komme eelistada rannikualadel elavatele “degradeerunud” rahvastele sisealadel elavaid “ülemaid” rahvaid (sealhulgas näiteks ka eesti õpikutes mainitud mandingosid). See vana müüt sisemaa paremusest tulenes nii šoti maadeuurija Mungo Parki omaaegsetest teadetest, kus rõhutati sisealade stabiilset poliitilist korda ja elavat kaubandust, kui ka üldiselt eksisteerinud negatiivsest hoiakust enamasti rannikualadel

---

⁴¹⁵ Путешествие по Восточной Африке в 1859–61 годах барона Карла-Клауса фон Деккена. Составлено Отто Керстеном. Москва, 1870. Lk. 270, 282.

⁴¹⁶ K. Hiiemaa. Südamel kutsel. Lk. 44–45.

⁴¹⁷ Alates jesuiitide pagendamisest 1632. aastal oli Etioopia kuni 19. sajandi keskpaigani välismaalastele praktiliselt suletud. Põhjuseks sellele oli mitte vaenulikkus, vaid Etioopia äralõigatus maailmast nii moslemite kui ka looduslike olude poolt. 19. sajandi kokkupuuted Euroopaga olid komplitseeritud. Sealhulgas keiser Tewodros II (1855–1868) keerulised diplomaatilised suhted Suurbritanniaga, mis lõppesid sõjalise konfliktiga või näiteks Itaalia poolt lähtuv oht, mis kulmineerus 1894. aastal Etioopia-Itaalia sõjaga (1894–1896). Etioopia ajaloo kohta vt. lähemalt näiteks: H. Vallaste, T. Kaurits. Abessiinia. Musta mandri 3000-aastane keiserriik: Ajalugu ja tänapäev. Tartu: Kirjastus “Eesti Raamat”, 1935; История Тропической Африки (с древнейших времен до 1800 г.). Москва: Издательство “Наука”, 1984. Lk. 292–306; А. Бартницкий, И. Мантель-Нечко. История Эфиопии. Издательство “Прогресс”, 1976.

elanud ja osaliselt “euroopastunud” aafriklaste suhtes.⁴¹⁸ Taoline eurooplaste suhtumine kajastub ilmekalt ka eesti soost misjonikaupmehe Carl Oscar Emil Thali 1889. aastal kirja pandud kriitikas Sierra Leone elanike⁴¹⁹ aadressil: “Kõik on oma rahwa kombed ja emakeele kaotanud ja ühiseks sidemeks omale nüüd Inglise keele ja kombe võtnud, mis nende hariduse seisukorra kohta niisama palju ehk vähe kõlbab kui näiteks Pariisi kombed ja keel Rápina e. Oposchka elanikkudele.”⁴²⁰ Naeruväärsus ja pidetus, mis käib kaasas vaid kultuuri väliste külgede omandamisega ja oma identiteedi mahasurumisega, olid Eestimaa mehele hästi tuttavad kodumaise kadaka-saksluse kaudu. Paradoksaalselt nägid eurooplased (eriti prantslased ja portugallased) edasistes Aafrika arengutes ka assimileerimist, kuigi teisalt suhtuti sellesse ambivalentset – usuti, et aafriklastest ei saaks kunagi täisväärtuslikku impeeriumi kodanikku, bioloogiline determineeritus oli antud juhul üheks arvestatavaks vastuargumendiks.

Samuti joonistub eelpool nimetatud piirkondade põliselanike iseloomustamisel välja skeem karakteriseerida positiivsemalt juba ristiusuga kokku puutunud rahvaid, eriti neid, kelle hulgas oli käimas aktiivne kristlik misjonitöö. Ometi ei olnud vastuvõtlikkus ristiusule põhiline kriteerium hinnangute andmisel – Aafrika rahvad leidsid ilmselget rassistlikku lähenemist eurooplaste poolt, mis väljendus aafriklaste rassilises hierarhiseerimises. “Polügenismi empiirikuks”⁴²¹ kutsutud ameerika teadlane ja arst Samuel George Morton (1799–1851) piiritles 1839. aastal erinevused, mis jagasid negriidse rassi kolmeks alamgrupiks: neegrid (kuhu kuulusid ka eelpool nimetatud lääneaafriklased), kahvrid (bantu keeli rääkivad rahvad) ja lõpuks hotentotid. Aafrika rahvaste “arengupüramiidis” paigutas ta lääneaafriklased kõige tippu ja lõuna-aafriklased oma kõige madalama “progressinäitajaga” moodustasid põhja. Ta lähtus ameerika polügenistide Josiah Clark Notti (1804–1873) ja George R. Gliddoni (1809–1857) esitatud Aafrika rahvaste arenguskaalast, kus kõrgemal kohal domineerisid nuubialased, etiooplased ja fulbed, neile järgnesid Lääne-Aafrika rahvad ja alles siis bantu rahvad, hotentotid ning bušmanid.⁴²²

---

⁴¹⁸ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 226.

⁴¹⁹ 1787. aastal rajati Sierra Leonesse vabastatud orjadele inglise filantroopide poolt asundus, millest hiljem kujunes linn nimega Freetown (‘vaba linn’). Tekkinud koloonia haldamiseks rajati Sierra Leone Ühing, mille majandada oli kohalik kaubakontor ja asula. Paraku ei edenend filantroopide majandusasjad ja 1808. aastal muudeti Sierra Leone Suurbritannia kroonikolooniaks. Ligikaudu 400 Inglismaalt pärit endise orja elu ei kujunenud siin loodetult kergeks, kuid asundus jäi püsima, laienes ja muutus aja jooksul üheks olulisemaks inglaste sadamaks ja tugipunktiks Aafrika läänerannikul. 1846. aastaks oli siia toodud juba üle 50 000 vabastatud orja, kes olevat kõnelnud 117 erinevas keeles. – K. Hiiemaa. *Südame kutsel*. Lk. 16; S. Neill. *A History of Christian Missions*. Penguin Books, 1990. Lk. 258–259.

⁴²⁰ O. Thal. *Kirjad Aafrikast*. // *Olevik*. 1893. Nr. 31.

⁴²¹ Polügenism – õpetus, mis kinnitab, et eri rassid põlvnevad erinevatest esivanematest.

⁴²² P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 413.

Taolised pseudoteaduslikud arutelud mõjutasid paratamatult aafriklaste üldist retseptiooni Läänemaailmas. Eurooplaste representatsioonides olid näiteks Lõuna-Aafrika karjakasvatajatest khoikhoid ja küttimise ning korilusega tegelevad sanid üldjuhul palju negatiivsemalt kujutatud kui selles regioonis elavad bantu rahvad. Hotentotte ja bušmaneid peeti laiskadeks, vargalikeks, inetuteks⁴²³ ja loomasarnasteks. Näiteks 1851. aastal Edela-Aafrikas reisinud kuulus antropoloog Francis Galton (1822–1911) võrdles hotentotte ahvidega.⁴²⁴ Sellised võrdlused ja stereotüübid olid Euroopas üsna levinud. Taoliste “degenereerunud metslasrahvaste” kõrval eristusid bantud, nende hulgas aga eriti suulud (zulud) kui õilsad metslased, kelle väärrika sõdalase kuulsus oli võrdväärne vakra euroopa sõjamehe omaga. Lõuna-Aafrikas pikka aega elanud ja töötanud misjonär David Livingstone iseloomustab suulusid just taolises positiivses võtmes: ”Elanikud, kahvrid ehk suulud, on pikka kasvu lihaselised ja ilusa kehaehitusega. Nad paistavad silma energilisuse, julguse ja nutikuse poolest. Üldiselt õigustavad nad täiel määral valgete sõjaväeülemate iseloomustust – “suurepäraseid metslased”. Kui jätta kõrvale must nahavärvus ja villana kräsus juuksed, võib neid ilusa kehaehituse ja kolju kuju järgi kõrvutada parimate eurooplastega.”⁴²⁵ Loomulikult sõltusid sarnased positiivsed stereotüübid Aafrika põliselanike kohta siiski ka poliitilistest oludest: konfliktsituatsioonis võisid need transformeeruda negatiivseteks, nagu see juhtus ajutiselt suuludega 1870. aastatel, kui inglased olid nendega sõjajalal. Inglise ajakirjanduses võis tol ajal tihti kohata karikatuure, mis kujutas neid metsloomasarnase vaenlasena. Suulude väärrika sõdalase stereotüüp aga taastati sõja järel peatselt – vapper vastane mõjus positiivselt briti sõduri autoimago.

---

⁴²³ Šotlasest misjonär ja maadeavastaja David Livingstone (1813–1872) põhjendab “inetu bušmani” stereotüübi teket järgmiselt: “Selle suguharu Euroopasse toodud eksemplarid olid valitud välja kõik äärmiselt inetud nagu rändkaupmeeste koerad. Nii kujunes inglaste ettekujutus kogu suguharust ekslikuks. Sama tulemus oleks saavutatud üksikute, kõige näotumate inglaste esitamisel Aafrikas kogu inglise rahva iseloomustamise eesmärgil.” – D. Livingstone. Reisid Lõuna-Aafrikas. Tallinn, 1961. Lk. 40.

⁴²⁴ J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 103; Taolist sarnasust kommenteerib ironiliselt ka D. Livingstone: “See, et bušmanid sarnanevad babuiinidega, on teatud määral õige, kuna just babuiinid on mõnes suhtes ebaharilikult inimese sarnased.” D. Livingstone. Reisid Lõuna-Aafrikas. Lk. 40.

⁴²⁵ D. Livingstone. Reisid Lõuna-Aafrikas. Lk. 77. Siinkohal maksab D. Livingstone lõivu Euroopas arenevale rassismile, mille kohaselt kaunivad inimesed on, nagu seda määratles antropoloog J. F. Blumenbach, kaukaasia rassi kuuluvad eurooplased.

3.2.3. Aafrika hõimuusunditest

Aafrika traditsiooniliste usundite käsitus eesti kooliõpikutes oli esitatud kristliku kultuuriruumi kontekstis, kusjuures tugevalt on tunda Euroopa misjoniliteratuuri mõjusid. Rõhuasetus oli primitiivsetel paganlikel kommetel, mis vajasis eurooplaste poolt väljajuurimist. Paganausu rõhutamine tandemis kannibalismiga⁴²⁶ ei jäta vähimatki kahtlust misjonitöö ja euroopaliku kultuuri hädavajalikkuses. Paganlike kommete väljajuurimise vajalikkuses ei kahtle ka C. R. Jakobson, kes aga siiski taunib kristluse variserlikku külge: “Nende rahvaseltsidest on suurem hulk oma waimuharimise poolest weel väga madala järje peal. Hirmsaid ebajumalaid teenides seisawad naad werhimuliste würstide walitsuse al. Ilmas sünnib kül palju hirmsaid asju, aga niipalju ilmasüüta werd, kui Aafrika paganate juures, ei ole kül kuskilgi ärawalatud. Ühtepuhku peetakse weriseid sõdasi, würstid pühitsewad suurte inimeste ohwridega oma troonipühi, ja ühest Neegri würstinast räägitakse, et ta elawaid lapsi uhmeri sees lasknud puruks tampida. Lõppeks tulid nende kõwasüdamega pagana würstide juure weel kõwema südamega ristitud kaupmehed, kes nende käest rahwast kui elaja loomi ostsid ja Amerikamaale orjaks äramüüsid. Umbes 50 milj. Neegrit on sel wiisil Aafrikast sinna ärawiitud, kus neid weel halwemast peeti, kui elajaid.”⁴²⁷

Erandlik on kooliõpikus välja öeldud seisukoht, et Euroopa koloniaalpoliitikas nähakse takistust misjonitööle: “Wäga sagedasti on aga Afrika pärisrahwal eurooplaste rõhumise all palju kannatada. Osalt selle tõttu ei ole ka misjonäride tegewusel, kes siin ristiisku püüawad laiali laotada, mitte nimetamisewäärtgi tagajärge.”⁴²⁸ Tegelikult oli misjon oluliseks mängunupuks koloniaalpoliitika malelual. Misjonäride kohalolek rõhutas aafriklastele paratamatult Euroopa kohalolekut. Seepärast suhtuti väga ettevaatlikult ja vahel ka waenulikult misjonäride poolt pakutavasse – oli selleks siis usk, arstiabi või haridus.

3.2.4. Aafrika ajaloo

Aafrika ajaloo käsitus antud perioodi eestikeelsetes kooliõpikutes peaaegu puudub. Üheks oluliseks põhjuseks on siin hegellik lähenemine Aafrikale kui mitteajaloolisele kontinendile – seisukoht, mis 19. sajandil ja isegi veel 20. sajandi algul Euroopas prevaleeris. Aafrikat mainitakse pigem Läänemaailma ajaloo kontekstis. Selle põhjus peitub omaaegse informatsiooni lünklikkuses Aafrika ajaloo osas.

---

⁴²⁶ E. W. W. Schultz, M. G. Kauzmann. Keograhi. Lk. 79; M. Jakobson. Kooli-lasteraamat. Lk. 108, 109.

⁴²⁷ C.R. Jakobson. Weikene Geograafia. Lk. 77–78.

⁴²⁸ J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. Lk. 99.

Esimesed eestikeelsed ajalooõpikud keskendusid suures osas ristiusu- ja kirikuajaloole,⁴²⁹ Aafrikast on juttu vaid piibli kontekstis (maailmarahvaste teke: Noa needus ja Ham kui Aafrika rahvaste esiisa), samuti seoses misjonitöö ja Atlandi orjakaubandusega. Ka hilisemates ajalooõpikutes⁴³⁰ jätkub Aafrika käsitlemine samal printsiibil – kui Vana-Egiptuse riigi ajalugu leiab õpikutes oma kindla koha, siis Troopiline ja Lõuna-Aafrika figureerib vaid Lääne ajaloo taustsüsteemi osana.⁴³¹ Sellele perioodile on iseloomulik eurotsentristlik lähene mine Aafrika teemale ja selle käsitluse episoodilisus ning staatilisus ajaloo õpikutes. Isegi omaaegsetes geograafiaõpikutes on esitatud Aafrika ajalugu rohkem kui ajalooõpikutes.⁴³² Nii peatub näiteks C. R. Jakobson oma geograafiaõpikus muuhulgas ka Libeeria riigi tekkel Lääne-Aafrikas,⁴³³ samuti

---

⁴²⁹ J. G. Schwartz. Koli-ramat Seitsmes jaggio. Sündinud asjade juttustaminne. I–II. Tartu, 1858–1861; K. Körber. Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmisest Ma peäl on sündinud. Kunningattest, Madest söddadest n. t. s. Mitme pildidega ärraselletud. Tartu, 1860.

⁴³⁰ J. Bergmann. Üleüldine ajalugu. Kolmes jaus koolidelle ning igale teaduse nõudjalle. I–II. Tartu, 1879; P. Jakobson. Ajalugu Eesti alamatele koolidele. Rakvere, 1885.

⁴³¹ Näiteks lühiülevaade Inglise-Buuri sõjast (1899–1902) Tartu ülikoolis õppinud ajaloolase J. Sitska koostatud õpikus. See on ka sisuliselt pea ainuke teema (loomulikult peale Egiptuse), mis Aafrikast käsitlemist leiab. Vt: J. Sitska. Ajaloo algõpetus. Vana, kesk- ja uus aeg. Tallinn, 1908–1911.

⁴³² Üks erand siin siiski on – nimelt ilmus 20. sajandi algul K. Lindequisti “Üleüldine ajalugu”, millele Villem Reiman “Postimehes” üliküüva retsensiooni kirjutas, võrreldes muuhulgas varasemaid ajalooraamatuid äsjailmunud teosega: “Eelseiswat raamatut teretame iseäraliku heameelega. Pääle J. Bergmanni “Üleüldise ajaloo”, mida Eesti Kirjameeste Seltsi õitseag meile walmistas, ei olnud meil ühtegi nimetamise wäärilist ajalooraamatut. Ja Bergmanni töögi lõppes keskajaga. /.../ Ajaloo armastaja, kes minewikuga wähegi tahtis tuttavaks saada, pidi wanade räbalatega leppima, mis Põlva õp. J. G. Schwartzi “Koli-ramatu” seitsmendast jaost ja Wändra õpetaja Karl Körberi “Mailma aiaramatust” mõnes majas weel järele oliwad jäänud. Mõlemad raamatud on ammu ajast ja arust”. Ehkki teadaolevalt “Üleüldist ajalugu” õpikuna koolides ei kasutatud, võib siiski trükiarvust järeldada, et 1911. aastal kordustüki saanud teos oli küllalt populaarne ja ei saa välistada, et nii mõnigi kooliõpetaja seda enesetäiendamiseks kasutas. Võrreldes varasemate praktiliselt olematute käsitlustega, on selle raamatus Aafrika ajaloole pühendatud lausa 15 lehekülge! Ehkki ka selles teoses figureerib Aafrika ajalugu pigem Euroopa ajaloo satelliidina (maadeavastused, Aafrika jaotamine Euroopa riikide vahel ja sellega seotud sõjalised konfliktid, misjonitöö jms.), mainib autor ka keskaegseid riike Aafrikas, näiteks Ofiri. Ometi näeb ta Ofiri (tegelikult Zimbabwe) ringmüüri rajajatena vastavalt tollal levinud teooriale pigem araablasi kui aafriklasi ja jõuab lõpuks seisukohale, et “pimedaid ja tooreid paganaid” tuleb “ristiusule võita.” Vt: K. Lindequist. Üleüldine ajalugu. I Vana- ja keskaeg; II Uus- ja kõige uuem aeg. Tartu, 1903–1906; Postimees, 1903, 27. jaanuar.

⁴³³ C. R. Jakobson. Weikene Geograafia. Lk. 82.

mainitakse õpikutes Aafrika sisemaal asuvaid “neegririike”, Abessiinia (Etioopia) riigi ajalugu, rahvaste omavahelisi sõdu ja orjakaubanduse ajalugu.⁴³⁴

Kokkuvõte

Aafrika imago eestikeelsetes õpikutes kujunes Euroopa väärtuste skaalas pigem negatiivseks. Aafrika looduse eksootika oli ohutunnet tekitav, kliimaatilised olud rasked ja eurooplastele üldjuhul sobimatud. Ebasõbralikule loodusele lisandus vaenulik inimfaktor. Aafriklaste karakteriseeriti kui barbaarseid ja primitiivseid paganaid, keda eurooplased peavad tsiviliseerima. Positiivsemalt kirjeldati neid rahvaid, kelle hulgas kristlik misjonitöö oli olnud edukam. Kohalikke rahvaid hierarhiseeriti Euroopas kujunenud rassiteooria baasil ning rassipõhiselt määratleti Aafrika põliselanike iseloomu ja vaimset võimekust. Käsitleva perioodi lõpuks on märgata metslase stereotüübi taandumist ja selle asendumist lapsinimese omaga. Kui metslane vajas alistamist, siis põliselanike kujutamine lapsemeelsetena rõhutab aafriklaste võimetust ise areneda ning seega püsivat vajadust eurooplaste isaliku hoolitsuse ja valitsemise järele. Samas kohtab eestikeelsetes õpikutes kriitikat eurooplaste koloniaalpoliitika teemadel. Taoliste seisukohtade jõudmine kooliraamatutesse ei ole Euroopa koloniaalriikide kontekstis päris tavapärane, seda saab põhjendada Vene riigi otseste koloniaalhuvidede puudumisega Aafrikas. Hegellik lähenemine Aafrika ajaloole kui mitteajaloolisele maailma piirkonnale kajastub eestikeelsetes õpikutes sisuliselt selle piirkonna ajaloo käsitluste puudumises. Aafrikat koos kontinenti asustavate rahvastega on kujutatud homogeenne ja staatilisena. Aafrika ajalugu esineb vaid Euroopa koloniaalpoliitika kontekstis.

Väärtusimago mõju käsitleva perioodi eestlastele on raske ülehinnata. Kooliõpikute Aafrika-käsitlused olid enamusele eestlastest mitte ainult esimene, vaid tihtipeale ka ainus terviklik kokkupuude kauge kontinendiga. Eesti kooliõpikutesse leidsid tee eurotsentristlikud klišeed Aafrika kohta. Sooviga kuuluda Euroopa kristlikku kultuuriruumi, võeti paraku paljudel juhtudel üle ka seal kehtivad väärtushinnangud. Oma osa selliste võõraste hinnangute kriitikavabal aktsepteerimisel oli endaarvamuse kujunemise komplitseeritusel distaalsetest kultuuridest.

---

⁴³⁴ E. W. W. Schultz, M. G. Kauzmann. Koli-ramat. Wies jaggo. Lk. 80; V. Kentmann. Koolilaste Geograahwia raamat (1875). Lk. 66; V. Kentmann. Koolilaste Geograafia raamat. (1892) Lk. 63; E. A. Lebedev, F. F. Puzõikowitsch. Geograhi õpetus walla koolidele. Tartu, 1892. Lk. 69; J. L. Jürgens ja K. Tasak. Geografia õperaamat. Lk. 120.

3.3. Afektiivne imago

Afektiivne ehk emotsionaalne imago viitab antud uurimistöös kristlikule meelelaadile (ligimesearmastus, hingeliste ja moraalsete väärtuste jms tähtsustamine), mis eeldab tundmuslikku suhtumist maailma seletamisel – selline lähenemine on omane misjonikirjandusele. Tähtsal kohal on taolises kirjanduses evangeliiseerimine ja kõik sellega seonduv. Siinkohal on vaatluse alt välja jäetud Aafrikas viibinud Eesti misjonäride reisikirjad, mälestused, ilukirjanduslikud palad, mis ei ole ilmunud misjoni väljaannetes. Need on koondatud teistesse alapeatükkidesse. Käsitleva perioodi üheks rikkalikumaks allikaks Aafrika kohta ongi usualane kirjandus, eriti misjoniliteratuur. Usukirjanduse rohkust kinnitavad arvandmed: Eestis ilmunud raamatuist oli perioodil 1851–1900 kõige enam ilukirjandust (2144), järgnes usukirjandus, mida oli 1847 väljaannet ja mis oma kogutiraažiga 7 464 700 oli esikohal (keskmise tiraažiga 4133 eks). Misjonisõnumeid ilmus 179 brošüüri, mis muuhulgas käsitlesid ka Aafrika rahvaste eluviise ja kombeid. Enamik usukirjandusest oli tõlgitud saksa, mõned vene keelest. Tõlkijad ja autorid olid alguses peamiselt saksa päritoluga pastoriid, hiljem valdavalt eestlasest köstrid, kooliõpetajad, vennastekoguduse jutlustajad ja esimesed eesti rahvusest pastoriid.⁴³⁵ 1901–1917 ilmus 1091 raamatut ja brošüüri, milles oli palju kirjutatud misjonitööst Aasias ja Aafrikas. Usukirjanduse kogutiraaž 4 291 000 teost ületas isegi ilukirjanduse 2142 teose kogutiraaži 3 799 000.⁴³⁶ Oluliseks informatsiooniallikaks Aafrikast olid samuti mitmed misjonilehed,⁴³⁷ mille esitusviisi on geograafiaõpikutest peetud küll huvitavamaks,⁴³⁸ kuid mille klerikaalne tendentslikkus kujundas samas rohkem eelarvamusi.

Kõrvuti kooliõpikutega oli misjonikirjandus üheks olulisemaks teabe- ja ettekujutuste allikaks Aafrikast. Enimkäsitletud piirkonnaks kujunes Lõuna-Aafrika, millele järgnes esitatud informatsiooni osas Ida-Aafrika.⁴³⁹ Taoline huvi on seletatav nii Saksamaa kolooniatega nendes piirkondades (Saksa Edela-Aafrika, Saksa Ida-Aafrika) kui ka Saksa misjoniseltside aktiivse tegevusega nimetatud regioonides,⁴⁴⁰ kuna nende kaudu siirdusid Aafrikasse misjonitööle

⁴³⁵ Eestikeelne raamat 1851–1900. I. Lk. 8, 11–12.

⁴³⁶ Eestikeelne raamat 1901–1917. I. Lk. 9, 12.

⁴³⁷ Vt.: “Pagganate õ ja koit ehk missiooni leht” 1861–1865; “Missioni-Leht” 1858–1862; “Missionär ehk sõnnumed pagganatest” 1864–1868; “Missioni Lehhed” 1871–1875; “Eesti Postimehe” missiooni leht” 1896–1904.

⁴³⁸ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Lk. 111–112.

⁴³⁹ Uurimuses kasutatud perioodil 1867–1917 ilmunud 105 brošüüri ning raamatut (välja on jäetud misjonilehed) käsitlesid Lõuna-Aafrikat 58, Ida-Aafrikat 37, Lääne-Aafrikat 8, Kesk-Aafrikat 7 ja Madagaskarit 6 korral (teemade arv ei lange kokku trükiste arvuga, kuna mõnes neist käsitleti Aafrika erinevaid piirkondi).

⁴⁴⁰ Misjonite tegevus ei piirdunud tavaliselt vaid nende emamaa valduses oleva asumaa territooriumiga.

mitmed eestimaalased. Käsitlemist leidis samuti Lääne- ja Kesk-Aafrika ning Madagaskar, kuid seda oluliselt väiksemas mahu.

3.3.1. Aafrika loodusest

Misjonikirjanduses on loodusel pigem marginaalne tähtsus, looduskirjelduste ülesandeks on heroiseerida esitatava loo kangelasi. Ümbritsev looduskeskkond muutub tavaliselt ohtude võrdkujuks, märkides misjonäride problemaatilisi tööolusid. Loodus on teisejärguline, kuigi vajalik misjonitöö taustsüsteem, mille funktsiooniks on paika panna olulised rõhuasetused.

Korduv on kristlik paradiisiaia motiiv. Misjoniliteratuuri tõlgenduses on Aafrika paraku paradiis vaid metsloomadele, inimestele on see ohtlik paik. Kiskjad murravad kariloomi, mürgised maod ohustavad rändajat ja rohutirtsud ning termiidid teevad oma pidevat hävitustööd.⁴⁴¹ Vaatamata sellele reisivad misjonärid “seal lõukoerte ja muude metsaliste hambaid kartmata”.⁴⁴² Selline lähenemine näitab muuhulgas sagedasti ka autorite piiratud teadmisi Aafrika loomariigist, mis baseeruvad kahtlase väärtusega ümberjutustustel. Vaid üksikutel juhtudel on eesmärgiks anda Aafrika taimestikku, loomariiki või geograafiat lähemalt tutvustavaid (pikemaid või lühemaid) töepäraseid, populaarteaduslikke ülevaateid,⁴⁴³ mis ilmselt baseeruvad misjonitegelaste otsest kogemustel. Seega valgustusajastu assotsiatsioonid paradiisiaiast kui maa-pealsest, primitiivsuse ja loodusega seostuvast reaalselt eksisteerivast paigast muutusid Victoria ajastul oluliselt. Pigem sai metsikust loodusest ja selle rüpes elavatest paganlikest rahvastest misjoniliteratuuri tõlgenduses koht, kus tuleb pidada kristlaste viimsepäevalahing.

Looduskirjeldused on taolises kirjanduses tavaliselt seotud füüsilise ellujäämisega. Üheks tõsisemaks ohuks eurooplastest misjonäridele peetakse kohalikku kliimat (sõltuvalt piirkonnast kas palav ja kuiv või kuum ja niiske)⁴⁴⁴ ja sellega kaasnevaid haigusi (malaaria, kollapalavik jne.).⁴⁴⁵ Teema teravus on mõistetav, kuna misjonäride surmajuhtumite arv oli kogu 19. sajandi jooksul

---

⁴⁴¹ Vt: Petaania, ristiusu asutus Petsuaanide seas. Tallinn, 1892; Jutustused paganatest ja nende elust. Revel, 1894; Mis on tänini missionipõllul tehtud? Rohutirtsud Aafrikas. Ususvaidlemine Indias. Revel, 1896.

⁴⁴² Jutustused paganatest. Lk. 5.

⁴⁴³ Vt.: Bassuto rahvas, nende pimedus ja Walgustamine ewangeliumi läbi. Tallinn, 1889; Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Tallinn, 1890; Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Tallinn, 1890; Sõnumed Madagaskari saarest. Tallinn, 1891; Soomlaste missiooni töö Owambo rahwa juures. Tallinn, 1891; J. Ploompuu. Põhja- ja Lõunamaalt. Sõnumid Soome missionitööst. Revel, 1900.

⁴⁴⁴ Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Revel, 1903.

⁴⁴⁵ J. Ploompuu. Põhja- ja Lõunamaalt; Lääne-Aafrikast: Sõnumed Asante ja Kameruni maakondadest. Revel, 1900; K. Thomson. Kumharmatho. Revel, 1898.

suur,⁴⁴⁶ pealegi puudutas see probleem ka otseselt eestimaalastest misjonäre.⁴⁴⁷ Misjonitöö tulemused kasvasid taoliste surmajuhtumite tõttu vaevaliselt, sisuliselt oli kliima näol tegemist ühe püsiva takistusega ristiusu levitamisel, mistõttu leidis see kirjanduses sagedast äramärkimist. Paganlusega võitlemisele lisas see olulise heroilise aktsendi.

3.3.2. Aafriklaste loomusest

Eurooplaste esialgsed arutelud aafriklastest ja stereotüübid aafriklaste iseloomust põhinesid pigem rännumeeste teadetele kui teadlaste analüüsil. Ometi olid nii rännumehed kui ka teadlased ühisel arvamusel, et on olemas selline asi nagu “aafriklaste karakter”, mis erineb kardinaalselt eurooplaste omast.⁴⁴⁸ Misjoni-kirjanduses tuleb eelkõige eristada kahte peamist strateegilist kirjeldamisvõtet: aafriklane kui pagan ja aafriklane kui kristlane. Paganast aafriklane omandas enamikel juhtudel negatiivsed iseloomujooned, häid omadusi tuuakse esile pigem kui essentsiaalselt hädavajalikku alget inimeses, mis on eelduseks kristlusesse pöördumisele. Selle kõrval mõjus juba kristlusesse pöördunud põliselanik steriilselt: ei mingeid iseloomupuudusi, lisaks innukus evangelistina. Võimaluse korral oli talle misjonikirjanduses kindlustatud ka õnnis (vahel märtri) surm⁴⁴⁹ – taoline võte taaselustas ühelt poolt õilsa metslase tegelaskuju, aga teisalt tuletas didaktilise loo kaudu eurooplastest lugejale meelde ristiusu tähtsust. Sisuliselt oli välismisjonit puudutav literatuur vajalik töövahend sisemisjonis.

---

⁴⁴⁶ Eriti suur suremus oli Lääne-Aafrikas Guinea lahe piirkonnas. Selle piirkonna kliimale on omane pidev palavus vihmarohkete suvedega ja kõrge õhuniiskus peaaegu aasta läbi. Guinea lahe piirkonda nimetati selle tõttu tihti peale ka “valge inimese hauaks”. Näiteks Kullarannikul (Ghanas) oli 19. sajandil surmajuhtumite arv misjonäride hulgas järgmine: aastatel 1828–1845 60%; 1847–1863 20,8%; 1864–1884 24,9%; 1885–1904 20%. – H. Vortisch. Die Gesundheitsverhältnisse auf der Goldküste (in den letzten 20 Jahren). // Evangelische Missions-Magazin. N. F. Jhg. 49, 1905, nr. 5. Lk. 220–228; A. A. Boahen. Ghana: Evolution and Change in the Nineteenth and Twentieth Centuries. London, 1975. Lk. 79–80; E. A. Боатенг. География Ганы. Москва, 1961. Lk. 35, 45; История Ганы в новое и новейшее время. Москва, 1985. Lk. 47; O. Thal. Kirjad Aafrikast. // Olevik. 1893, 9. 08; 1894, 14. 02; K. Markova. Oscar Thal ja tema “Kirjad Aafrikast”. Diplomitöö. Tartu, 1987. Lk.19, 23–24, 31; Eurooplaste suremuse statistikat Lääne-Aafrikas 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi keskpaigani kohta vt. lähemalt: P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 483–487.

⁴⁴⁷ Nii surid Aafrikas harjumatu kliimast tulenenud haigustesse Gustav Reinhold Nyländer (u. 1776–1825), Carl Oscar Emil Thal (1858–1896), misjonär Hinrek Tutari (ka Hindrek Tuttar, 1872–1946) abikaasa Liisa Tutar (Witismann) ja poeg Hindrek Johannes.

⁴⁴⁸ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 222.

⁴⁴⁹ Maria Rahwarawawi Madakaskari sare ristiinnimenne. Riia: Jummal sanna wäljajutamise söbbrad, 1867; Missioni töö ja üks tema töötegija Timoteus Sello. Tallinn, 1900; Kaks musta Jüngrit Mooses ja Taavet. Tallinn, 1894.

3.3.2.1. Aafriklaste paganlikust loomusest

Ühelt poolt püüdis misjonikirjandus rõhutada inimeste võrdsust Jumala ees sõltumata rassist või rahvusest, samas kasutati siiski üsna ohtralt kultuurilise šovinismi võtteid. Näiteks aafriklaste paganliku loomuse rõhutamine, mille all mõisteti nii ebausku kui ka barbaarseid kombeid, oli eelkõige seotud misjonitöö tähtsustamise vajadusega. Kõik oli omavahel korrelatsioonis – mida šokeerivam näide või võrdlus, seda hädavajalikumaks muutus loomulikult ka misjonäride töö. Misjonikirjandus oli seega selekteeriv, rõhutades vajaduse korral pigem erinevust.

Nii toonitatakse misjoniliteratuuris kõige enam “kurjadele paganatele” omast julmust, mida taolises kirjanduses tavaliselt eriti värvikalt edasi anti. Muuhulgas esitati näiteid sellest, kuidas paganatest emad söötsid oma lapsi krokodillidele, haikaladele või kiskjatele.⁴⁵⁰ Julmus võis olla seotud ka äkilise loomuga.⁴⁵¹ Ka sõdimine tundus olevat aafriklaste loomupärane tegevus: “Sõa peale on kahwer allati walmis.”⁴⁵² Taolised erinevate modifikatsioonidega seisukohad olid sel perioodil väga levinud. Need põhinesid paljuski 18. sajandi loodusteadlaste tähelepanekutel, et äkilisus ja vägivaldsus on lõunapoolsete rahvaste olulise-mateks karakteristikuteks.⁴⁵³ Aafriklaste brutaalsustele leiti misjonikirjanduses tavaliselt eesmärgipärane lihtne seletus paganluse näol: “Aga need kurjad kahwrid ei tunne Jumalat ega tema armast poega /.../ ja sellepärast asub nende südames paganaline kurjus ja tuimus.”⁴⁵⁴

Julmusele ja sõjakusele lisandub põliselanike lodevus. Nii kirjutab juba “Pagganatte ö ja koit” 1862. aastal, et Aafrika suurimaks õnnetuseks ja viletsuseks on “neegrade kurri lihahhimmo”, “neegri kurri jominne”.⁴⁵⁵ Veel 40 aastat hiljem võib kirjandusest leida neidsamu stereotüüpe muutumatul kujul: “Nende waim on väga lihalik /.../ Nad on puhas wiina joodikud /.../ palju pidusid ja pühasid saab seal peetud, mis mitu päewa kestawad ja kus ropp elu ja tantsimine ja lakkumine pea asi on.”⁴⁵⁶ “Abielu rikkumine ja hoorus õitseb

⁴⁵⁰ Vt.: J. Ploompuu. Jutustused paganatest ja nende elust. Tallinn, 1894.

⁴⁵¹ Nii võib misjonikirjandusest leida näite, kus “metsmees” (san ehk bušman) tappis vihahoos oma lapse. – Vt.: Metsmehed Lõuna Aafrika maal. Sõnumed Jumala riigist. Tallinn, 1893. Omaaegne bušmanite retseptioon oli nii afektiivses kirjanduses kui ka üldiselt Euroopa kirjanduses küllaltki negatiivne (vt. selle kohta lähemalt väärtusimago alapeatükist). Ettekujutused neist kui “degenereerunud metslasrahvastest”, kelle iseloom pole just kiita, kajastuvad ka eesti misjonäri H. Tuttari mälestustes, kes muuhulgas ütleb järgmist: “Need põesastiklased on kõige alatum ja metsikum rahvus Ahwrikas.” – H. Tuttar. Ahwrika missionar ja tema tegevus. // Missioni sõnumed. Nr. 1. Tallinn, 1908. Lk. 3–12.

⁴⁵² Pagganatte ö ja koit ehk missiooni leht. 1862. 22.08. Lk. 131.

⁴⁵³ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 223.

⁴⁵⁴ J. Ploompuu. Jutustused paganatest ja nende elust. Lk. 5.

⁴⁵⁵ Pagganatte ö ja koit ehk missiooni leht. 1862. 30.05. Lk. 83.

⁴⁵⁶ Ewangeelium Makamba rahwa seas. // Missiooni-leht. Revel, 1895. Lk. 8.

nende⁴⁵⁷ seas koledasti /.../ Ka on nad wäga suured wargad, walelikud ja joodikud”; “lodeva eluga on nende waimuanded kängu jäänud”.⁴⁵⁸ Ettekujutused aafriklaste (eriti aafriklannade) seksuaalsest lodevusest olid seotud nii Aafrika ühiskonnas esineva polügaamiaga kui ka orjandusaja mõjudega, kui mustanahalisi naisi võeti eurooplastest omanike poolt endale konkubiinideks või müüdi neid kui prostituute. Viktoria ajastu Euroopa kiretule ideaalsele, süütule ja vagale, vastandati eurooplaste fantaasiates seksuaalse pahupoolena viljakat ja liiderdavat aafriklannat.⁴⁵⁹ Või nagu on märkinud uurija Sander Gilman, on seksuaalsus kõige silmatorkavam teisesuse märkija.⁴⁶⁰ Kristlik kirjandus pööras küllaltki suurt tähelepanu perekonnale ja seoses sellega ka naiste vooruslikkusele, ometi esines misjonikirjutistes vastukaaluks ka arvamusi, et Aafrikas on tegemist naiste väärkohtlemisega.⁴⁶¹

Euroopa kirjasõnas on üks enimmaintud pahe laiskus.⁴⁶² Siin võib stereotüübi tekkele pakkuda mitut põhjust. Esiteks müüt troopilise taimestiku lopsakusest ja viljakusest, mis jätab mulje, et inimene ei pea taolises looduskeskkonnas eriti toiduhankimisega vaeva nägema. Teiseks usuti, et laiskus on neegerorjade üheks oluliseks karakteristikuks, ja see omadus projitseeriti automaatselt ka aafriklastele. Samuti mängivad siin oma osa kultuuridevahelised erinevused (tööjaotus meeste ja naiste vahel, töö tsüklilisus jne.). Nii Euroopa kui ka eesti misjonikirjanduses esineb küll laiskus omadusena,⁴⁶³ kuid seda siiski natuke vähem, võrreldes selliste moraalsete väärtuste (vooruslikkuse) vastanditega nagu kurjus, julmus, lodevus.⁴⁶⁴

Paganatest pärismaalaste puhul nähakse küll teatud arenguvõimet, seda juhul kui juurutada euroopalikku haridust: “Lodewa eluga on nende waimuanded nagu kängu jäänud, aga õppimise ja hariduse läbi võib neist ometi täiesti kõlblikke inimesi saada.”⁴⁶⁵ Moraalset õppetundi kandva õpetliku näitena sobis

⁴⁵⁷ Siin on mõeldud Lõuna-Aafrikas bantu rahvaste hulka kuuluvaid tswanasid.

⁴⁵⁸ J. Karu. Petaania missiooni asutus Transwaalis Afrikas. Missionari Wilhelm Behrens'i mälestuseks. Tallinn, 1900. Lk. 6–7; Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Lk. 2.

⁴⁵⁹ L. Schiebinger. Nature's Body. Lk. 159–160.

⁴⁶⁰ Vt.: S. L. Gilman. Difference and Pathology.

⁴⁶¹ Pagganatte ö ja koit. 1862. 22. 08. Lk 131; Missiooni sõnumed. Nr. 5. Tallinn, 1908. Lk. 11.

⁴⁶² P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 224.

⁴⁶³ Vt.: Pagganatte ö ja koit ehk missiooni leht. 1862. 17.01. Lk. 14; 22.08 Lk. 131; Petaania, ristiusu asutus Petsuaanide seas. Lk. 4; Jutustused paganatest ja nende elust. Lk. 5.

⁴⁶⁴ Sotsiaalsühholoogid B. Bettelheim ja M. Janowitz pööravad tähelepanu asjaolule, et neegreid kiputakse tihtipeale süüdistama lihaliiku loomusega pattudes (himuruses, laiskuses, räpasuses ja agressiivsetest iseloomujoontes). Vastavalt psühhoanalüütilisele interpretatsioonile me projitseerime võõrale iseenda vastuvõetamatud seesmised taotlused. – B. Bettelheim, M. Janowitz. Dynamics of Prejudice: A Psychological and Sociological Study of Veterans. New York: Harper, 1950. Lk. 42, 45.

⁴⁶⁵ Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Lk. 2.

teinekord ka lugu, kus ristiusust taganenud pärismaalane saab vägivaldse surma osaliseks, nii nagu see juhtus Taavet Massilo nimelise kangelasega.⁴⁶⁶

Afektiivses kirjanduses võib vastandamisest tulenevalt muutuda negatiivseks isegi aafriklaste puhul tavaliselt kiidetud omadus – musikaalsus. Nõnda kirjeldati Saksa Edela-Aafrika (Namiibia) aladel elanud ovambosid, kelle hulgas ei tahtnud misjonitöö tegelikult eriti edeneda,⁴⁶⁷ pigem kui andetuid muusikuid: “Trumm on Aafrika neegrite ainus muusika riist. Mõned suguharud on väga meistrid trummi löömises, aga Owambodel näib sellekski muusiki and puuduvat. Need riistad on õnistanud puutüved, millel nahk üle otsa tõmmatud. Seda nad tauwad ilma taktita ja iluta. Ometi on aga tantsu himu ka nende neegrite weres nii kange, et nad ööd läbi niisuguse wiletsa pilli järele wõivad hüpata.”⁴⁶⁸ “Pagganatte ö ja koit” tsiteerib näiteks tuntud saksa misjonäri August Harde-landi (1814–1890) sõnu: “Kahwer laulab allati, kus ta käib ehk seisab, aga willets on laul, weel willetsam laulo wiis. Polle seal sõnna egga salmi arro.”⁴⁶⁹

Lausa karikatuursetl mõjuvad misjonäride kirjeldatud aafriklaste söömis-harjumused (mille alla ma siiski kannibalismi ei paigutaks, nagu seda oma-aegses kirjanduses agaralt tehti). Nii mainitakse bušmanite puhul, et nälja korral saavad “neli metsmeest” ühe hobusega hakkama.⁴⁷⁰ Ida-Aafrikas elavate

---

⁴⁶⁶ Th. Christoph. Taavet Massilo. Ühe pagana usk ja langemine. Tallinn, 1894.

⁴⁶⁷ 1850. aastate keskpaigaks oli Rheini Misjoniselts saanud loa misjonitöö alustamiseks Ovambomaal. Esimeste seas oli baltisakslane C. H. Hahn, kes koos oma kaaslase Johannes Rathiga lubati 1857. aastal Ondonga piirkonda. Paraku lõppes esimene uurimisreis bantude hulka kuuluvate ovambode juurde relvastatud konfliktiga. Siiski pöördus C. H. Hahn sinna tagasi veel 1866. aastal, saavutades sellel korral väga hea kontakti ühe ovambode pealikuga, kes usaldas tema kätte isegi oma poegade õpetamise. Järjepidev misjonitöö sai Ovambomaal alguse Soome Misjoniseltsi tegevusega alates 1870. aastast. Ometi oli misjonitöö ovambode seas mitmetel põhjustel komplitseeritud. Paljuski tänu looduslikele tingimustele (ligipääs nii rannikult kui ka sisemaalt on takistatud kõrbealadega) puutusid suhteliselt eraldatuses elavad ovambod vähe kokku nii naaber-rahvastega kui ka Saksa koloniaalvõimudega, jäädes teiste põliselanikega võrreldes üsna sõltumatuks kuni I maailmasõjani. Kusjuures vähesed kokkupuuted Saksa koloniaalvõimudega olid nii mõnigi kord seotud konfliktidega (näiteks Namutoni intsident 1903. aastal), mille põhjustajaks oli paljudel juhtudel valitseja Kambonde II (1884–1909) pealikust vend Nehale, kes kontrollis 15 000–20 000 elanikuga Ondonga kuningriigi idaosa alates 1880. aastate teisest poolest kuni 1908. aastani. – H. Siiskonen. Trade and Socioeconomic Change in Ovamboland, 1850–1906. Helsinki, 1990. Lk. 125; Das Inland. 1858. 16. 06. Lk. 396–397; J. Karu. Dr. Hugo Hahn, üks teemurdja Jumala riigis. Revel, 1899. Lk. 12; M. Eirola. The *Ovambogefahr*: The Ovamboland Reservation in the Making. Rovaniemi, 1992. Lk. 20, 31, 166–169, 193–194, 197–198; M. Peltola. Suomen Lähetysseuran Afrikan työn historia. Sata vuotta suomalaista lähetystyötä 1859–1959. II. Kuopio, 1958; H. Tuttar. Musta vürsti lossis. // Linda. 1904. Nr. 35. Lk. 697.

⁴⁶⁸ Lõuna-Aafrikast. Soomlaste tööpõld. Tallinn, 1899. Lk. 13.

⁴⁶⁹ Pagganatte ö ja koit. 1862. 8. 08. Lk. 123.

⁴⁷⁰ Metsmehed Lõuna Aafrika maal.

wajaggade puhul rõhutatakse liigsöömist kõrvuti nõidumise ja ebausuga. Saksa misjonär Althaus toob oma võrdluses sisse paralleeli loomadega: “Ja kuidas hävitasivad need inimesed seda liha! See ei olnud harilikkude inimeste söömine, see oli kiskujate metsloomade neelamine.”⁴⁷¹ 19. sajandi lõpust pärit võrdlus metsloomadega on oma olemuselt analoogiline 16. ja 17. sajandil Aafrikat külastanud rännumeeste teadetele aafriklaste “metsikusest” ja “elajalikkusest” ning sarnasusest metsloomadega.⁴⁷²

3.3.2.2 Aafriklaste kristlikust loomusest

Eestikeelses aga ka euroopalikus afektiivses kirjanduses laiemalt⁴⁷³ on aafriklastest kristlasele iseloomulikuks jooneks pühendumus usule, muud karakteristikud on kas sekundaarsed või puuduvad. Taoline käsitlus on pärit 18. sajandi Euroopast. Eestis võis uuspietismi mõjul sellist lähenemisaspekti märgata alates 1830.–1840. aastatest. Eksootiline tegelaskuju, kes mõjus oma distaalsuses pigem metafoorina, kandis vagaduse, alandlikkuse ja meeleparandamise sõnumit palju jõulisemalt. Uuri ja P. Curtin viitab siin kesk- ja uusaja traditsioonile, mis mõjutas misjonäride ettekujutust potentsiaalsest konvertiidist.⁴⁷⁴ Hispaania misjonärid rõhutasid juba 16. sajandil Mehhiko indiaanlaste leebust ja tagasihoidlikkust. Need on omadused, mis väidetavasti muutsid indiaanlased eriti vastuvõtlikuks kristlikele mõjudele. Kuid iseloomustused, mida nad jagasid Ameerika põliselanikele, olid hämmastavalt sarnased 19. sajandi aafriklaste vooruslikele külgedele ja ettekujutusele aafriklastest, kes on juba loomult kristlased. See stereotüüp oli väga püsiv, veel sõdadevahelisel perioodil võis misjonikirjanduses kohata taolisi seisukohavõtte. Nii kirjutas inglise misjonär Edwin W. Smith 1926. aastal, et aafriklaste iseloom on võimeline andma väga ilusat kristlust.⁴⁷⁵

Tähtseks sellelaadsete käsitluste vallas Eestis on Raplamaalt pärit misjonäri ja kirjamehe Hans Tiismanni (1829–1886) 1882. aastal ilmunud “Ahwrikamaa öis”,⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Kilimandsharo, tõusewa päikese walguses, ja muud missioni-jutustused. Tallinn, 1901. Lk. 3. Vt. ka: Kilimandsharo mägedes. Aafrika maal. Tallinn, 1895. Lk. 15.

⁴⁷² M. T. Hodgen. Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Philadelphia, 1964. Lk. 410–411.

⁴⁷³ Vt.: P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 225, 327; I. J. S. Mbaekwe. The Images. Lk. 65(a)–70.

⁴⁷⁴ P. D. Curtin. The Image of Africa. Lk. 225.

⁴⁷⁵ Edwin W. Smith. The Christian Mission in Africa. London, 1926. Lk. 36–37; Eestikeelses misjonikirjanduses vt. näiteks: E. Kühn. Mosodia. Sündinud lugu Lõuna-Afrika missiooni-elust. Tartu, 1901.

⁴⁷⁶ J. H. Tiismann. Ahwrikamaa öis ehk ühe Ahwrikamaa Galla neitsi Pauliine Fathme õnsad elupäewad, kes Jumala ime nõu järele oli Eüroopamaale tulnud ja siin ristirahwa armastuse keskel kaa Issanda armu läbi risti inimeseks saanud ning wiimaks kui üks tõsine Jeesuse usklik sel 11. Septembris 1855 oma Issanda Jeesuse juure koju läinud. Tallinn, 1882.

milles oli nii originaalset⁴⁷⁷ kui ka tõlkematerjali.⁴⁷⁸ Baseli lähedal Chrischona Rändmisjoniasutuses, kuhu H. Tiismann 1858. aastal oli siirdunud neljaks aastaks õpingutele,⁴⁷⁹ kuulis ta esmakordselt loo galla (oromo) tütarlapselt Pauline Fathmest (u. 1832–1855),⁴⁸⁰ keda tema keeruline elutee tõi lõpuks Baseli misjonikooli, kus ta suri tuberkuloosi. Taoline elukäik oli heaks ja tänuväärseks materjaliks misjonikirjandusele, võimaldades allgooriat: kristluse sõnumi kandjaks oli valge hingega must neiu.

Populaarne oli motiiv halvast, teinekord lausa kuritegelikust pärismaalasest, kellest ristiusu kaudu Jumala “vaga lambuke” on saanud.⁴⁸¹ Kõrvuti väljamõeldud tegelastega esitati taoliste näidetena ka konkreetseid ajaloolisi isikuid nagu näiteks Namiibias elavate namade orlami hõimu pealik Jager Afrikaner (surnud 1823).⁴⁸²

Misjonikirjanduses eristuvad omakorda n.ö. lemmikrahvad, kelle puhul tihtipeale rõhutatakse eriliselt vastuvõtlikku loomust kristlusele, nende puudused on aga pigem seotud lapseliku meelega. Sellisteks rahvasteks teiste seas on Mosambiigis elavad makoned ja Lõuna-Aafrikas elavad tswanad ehk bechuanad. Viimaseid peetakse rahuarmastavaks, ausaks ja heaks

---

⁴⁷⁷ H. Tiismann viibis aastatel 1866–1868 Ida-Aafrikas Keenias. Kuna H. Tiismannil puudus ka vajalik raha, et rännata sisemaale gallade juurde, otsustas ta minna misjonitööle Ribesse, kus elasid nyikad (wanyikad). – K. Hiiemaa. Sūdame kutsel. Lk. 37–38.

⁴⁷⁸ Vt. teose analüüsi: M. Siiraja. Hans Tiismann gallade rajal. // Kleio. 1991 Nr. 4. Lk. 32–36; 1992, Nr. 5/6. Lk. 21–26.

⁴⁷⁹ Chrischona õppeasutuses, kus teoloogiline ettevalmistus oli seostatud põllumajandusliku ja oskustööõpetusega, võeti vastu eelkõige käsitöölisi ja talupoegi, kellest pärast kooli lõpetamist pidi saama abitööjõud misjoniasutustele. H. Tiismanni hariduse lünklikkus oli ilmselt ka põhjuseks, miks Baseli misjonikooli asemel alustas ta oma õpinguid Chrischonas.

⁴⁸⁰ Pauline Johanne Ganameh Fathme oli pärit Ida-Aafrikast, kust ta orjana sattus kõigepealt Egiptusesse ning sealt hiljem Euroopasse. Tema elulugu leidis suurt tähelepanu ja imetlust Saksamaa ja Šveitsi misjoniringkondades. Saksa kirikubiograafilt Karl Friedrich Ledderhoselt ilmus peatselt pärast naise surma raamatukene, mis lisaks tema eluloolistele andmetele sisaldas ka etnoloogilist materjali gallade kohta. Vt.: K. F. Ledderhose. Galla-Büchlein. Aus dem Leben der Galla-Negerin Pauline Johanne Fathme. Basel: C. F. Spittler, 1867. – H. W. Debrunner. Presence and Prestige. Lk. 311–312.

⁴⁸¹ Priidik Oppermann. Elu pilt Lõuna-Aafrikast. Tallinn, 1900; Hermansburgi kogudus – üks misjonikogudus. Aadam Oppermann, must kiriku patron. Revel, 1902.

⁴⁸² Missioni tööst Aafrika ja Austraalia maal. Riia, 1888; Robert Moffat ja Moschesch, Basuto pealik. Missioni-jutustused Lõuna-Aafrikast. Tallinn, 1901; Kristjan Afrikaner ehk “Ewangelium on Jumala vägi õnnistuseks igäühele, kes usub”, ja muud. Tallinn, 1902. Jager Afrikaneri kohta vt. lähemalt: N. Mossolow. Otjokango or Gross Barmen: The history of the first Rhenish Herero Mission Station in South West Africa 1844–1904. Windhoek, 1993.

rahvaks,⁴⁸³ kuid eurooplase rekapitulatsioonistlikust vaatevinklist on nad “ikka alles kui lapsed ja õppijad”.⁴⁸⁴ Makondede puhul rõhutatakse sobivust misjonitööks ja nende häid iseloomuomadusi võrreldes teiste neegrirahvastega. Nad on “lahked ja sõbralikud” ning “rahuarmastaja rahvas”.⁴⁸⁵

Lapseliku süütuse ja naiivsuse rõhutamine loob metafoorse ettekujutuse aafriklasest kui *tabula rasast* misjoni kätes: ”Missioni tegewus on tõmmunahalise mehe seks teinud, mis ta nüüd on. Mission on temale kaitswaks emaks olnud, kelle juhatusel all ta nii suureks on saanud. See oleks sisemaa rahwastele suureks kahjuks, kui seda kaitswat kätt neilt ära wõtta tahetaks. Igal pool on seal maal ja meie päewadel jälle enam kui enne, tõmmunahaline mees rõhutud ja tõugatud ja tema loomulik õigus kärbitud. Missioni-asutused aga, iseäranis wennaste-koguduse omad, on temale ainsad kohad, kust ta kindlat warjupaika leiab, kus ta wabalt wõib liikuda ja majanduslisele iseseiswusele jõuda. Sellepärast on ka sisemaalaste juures, wäheste eranditega, lapselik usaldus missio-naride wasta. Tänu ja armastusega tunnewad nad seda heategu ära, mis neile missionaride läbi osaks saanud, ja wäga sagedaste näitawad nad üsna liigutawal kombel oma poolehoidmist.”⁴⁸⁶ Esitatud tekstilõik viitab sisuliselt ühele misjoni-⁴⁸⁷ väga olulisele rõhuasetusele, et just misjonitöö tulemusena on toimunud märkimisväärne progress Aafrika mahajäänud rahwaste seas ning vaid misjoni kaitsva tiiva all see areng jätkub. Ometi tähendas ristimine ja sellega kaasnev kristlik maailmapilt tegelikult põliselanike jaoks esialgu tõsist identiteedi-probleemi. Misjonitöö algusaegadel oli pärismaalastest usuvahetajate seas rohkesti autsaidereid, kellele kristlus pakkus küll teatavat alternatiivi, kuid mitte lahendusi Aafrika traditsioonilises ühiskonnas toimetulekuks. Kristluse puhul oli paraku tegemist ka täiesti vastandliku maailmakäsitusega – see rõhutas

---

⁴⁸³ Vt.: Paganate maadest. Tallinn, 1898; G. Warneck. Kuningas Khome, üks Jumala meelepäraline walitseja Aafrika maal. Tallinn, 1900; Sõltuvalt misjoniloo eesmärgist (misjonitöö raskete algusaegade või muude probleemide rõhutamine) võivad rõhu-asetused konkreetse rahva puhul siiski kardinaalselt muutuda. Nii iseloomustatakse Hermannsburgi Misjoniseltsi misjonäri Wilhelm Behrensi elutöö tutvustamisel muidu eestikeelses misjonikirjanduses paljukiidetud Lõuna-Aafrikas elavaid tswanasid diametraalselt: laisad, rumalad, liiderdajad, joodikud, valetajad ja vargad. – J. Karu. Petaania missiooni asutus Transwaalis. Lk. 6–7.

⁴⁸⁴ Petaania, ristiusu asutus Petsuaanide seas.

⁴⁸⁵ Missioni sõnumed. Nr. 5. (1908); Positiivne suhtumine makondedesse omaaegses eestikeelses misjonikirjanduses võis olla mõjutatud Berliini Misjoniseltsi tuntud saksa misjonäri Alexander Merensky (1837–1918) seisukohtadest, kes iseloomustas makondesid kui hea loomuga, tasast, väarikat ja rõõmsameelset rahvast, kellel on huvitav loodusest lähtuva filosoofia ja sügavad religioossed arusaamad. Ta nimetas makondesid kultuurseteks inimesteks ja tunnustas nende pealike häid käitumiskombeid. – Vt. lähemalt: A. Merensky. Deutsche Arbeit am Nyassa. Berlin, 1894. Lk. 70.

⁴⁸⁶ G. Burkhard. Armuorg. Tallinn, 1907. Lk. 9.

⁴⁸⁷ Sõna “misjon” tuleb ladinakeelsest sõnast *missio* (lähetus) ja tähistab usu-organisatsioonide tegevust, mille eesmärgiks on propageerida oma usku. Samas võib misjon tähendada ka usu levitamise tegevat organisatsiooni ennast.

individuaalset mitte kogukondlikku vastutust. Usundite sünkretism andis osalise lahenduse sellele probleemile aafrika kirikute⁴⁸⁸ tekke näol 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Nõnda oli aafriklastel võimalik võõrkultuurist adopteerida endale loomulähedased elemendid, võtta need oma kollektiivsesse kogemusse ja muuta oma kultuuri võõrandamatuks osaks.

3.3.3. Aafrika hõimuusunditest ja kommetest

Tulenevalt misjonitöö eesmärkidest, milleks oli esmajärjekorras siiski ristiusu levitamine, kujunes misjonikirjanduses kõige teravamaks küsimuseks Aafrika hõimuusundid ehk traditsioonilised usundid. Eelarvamused olid seda tugevamad, mida vähem teati kohalikust kultuurist ja traditsioonidest. Juurdepääs aafriklaste “varjatud elule” ei olnud misjonäridele ega ka teistele eurooplastele kerge ega turvaline ülesanne. Pealegi edastasid informandid pahatihti teadlikult valeinformatsiooni,⁴⁸⁹ mille pinnalt kasvas välja hulgaliselt väärettekujutusi. Samuti olid varasema perioodi (19. sajandi) misjonärid üldjuhul ka üsna kindlad oma moraalses üleolekus, mistõttu tolerants traditsiooniliste väärtuste ja käitumis- ning kõlblustavade suhtes oli küllalt piiratud. Paljud neist olid pärit lihtsatest talupojaperedest ja provintssliku taustaga, millele omakorda surus oma pitseri religioosne konservatiivsus ning eurotsentrism.⁴⁹⁰ Nõnda oli misjonäride suure enamuse arvates aafriklased Hami neetud lapsed, kes elasid hirmus ja

---

⁴⁸⁸ Aafrika kirikud (tuntud ka etioopia kiriku liikumise nime all – etioopia mõiste tähistab piiblis Aafrikat) oli esialgu omalaadne protest valgete kontrolli ja ülemvõimu vastu nii kirikutes kui ka Aafrikas üldse. Erilise ulatuse võttis kirikute teke I maailmasõja ajal ja kahe maailmasõja vahelisel perioodil. Sõltumatute kristlike usuliikumiste peamiseks levikupiirkonnaks on Kesk- ja Lõuna-Aafrika. Eemaldunud Lääne kirikutest, löid nad oma dogmaatika ja riitused, milles on traditsiooniliste usundite elemendid segunenud kristlusega. Neil organisatsioonidel on mitmeid ühiseid jooni: siia kuuluvad peamiselt vaid aafriklased, nende dogmaatika ja mütoloogia põhineb kohalikus vaimus töödeldud kristlikul õpetusel ja piiblitlugudel, igal usuliikumisel on oma vaimulike hierarhia, mille eesotsas on tavaliselt prohvet, keda kummardatakse kui “musta messiast”.

⁴⁸⁹ Juhani Koponen. *People and Production in Late Precolonial Tanzania: History and Structures*. (Monographs of the Finnish Society for Development Studies No 2; Transactions of the Finnish Anthropological Society No 23; Studia Historica 28). Jyväskylä: Finnish Society for Development Studies, Finnish Anthropological Society, Finnish Historical Society in cooperation with Scandinavian Institute of African Studies, 1988. Lk. 31.

⁴⁹⁰ Eurotsentristlikult läheneb hõimuusundile ka Tartu ülikooli usuteaduskonnas õppinud misjonär Ernst Martin Brutzer (1873–1940), kes oma 1912. aastal ilmunud raamatus kirjutab Ida-Aafrikas elavate wakambade usu kohta järgmist: “/.../ ebausku on rahwaga nii ühte kaswanud, et seda meie haritud ajal Europas waewalt wõib ette kujutada.” – E. Brutzer. *Minu tuttawaks saamine Wakamba rahwaga*. Tallinn, 1912. Lk. 23.

ebaus. ⁴⁹¹ Niisugune seisukoht oli üsna levinud ja muutumatu oma olemuselt veel 20. sajandi I poolel. Nõnda kirjeldas inglise misjonär Edwin W. Smith veel 1923. aastal Aafrika traditsioonilisi religioone kui algelisi ja nimetas hõimuusundit hirmuusundiks. ⁴⁹² Eestikeelses misjonikirjanduses leidsid sarnased mõttekäigud korduvalt kasutamist. ⁴⁹³ Nii kirjutas “Pagganatte ö ja koit” hirmuusundist ja selle mõjust järgmist: “Ükski rahwas ei olle lapsest sadik nenda allalisse süddame hirmo sees, kui waesed Neegridd. Seal peab iggapääw innimenne holega tähhelepannema, kellega ta ümberkäib, mis teed ta astub, kelle maiasse ta sisselähhäb mähhardusse istme pale ta istub, kus kohha peal ta seisab ehk kuhho paika ta maggama heidab. Ta ei tea mitte, mil silmapilgul ta käe ehk jallaga ühhe asja külge wõib pututa, mis tale õnnetust wõib tua. Sörme küne leikused ja juuste karwad sawad sure holega warjul hoitud ja ma sisse maetud – muido wõiks ehk mõnni neist Wetist tehha, ja se olleks nende arwates wist selle õnnetusseks, kelle küljest nad langenud. Kui on üks rahwas ma peal, kelle kohta apostli sõnna sünnib: “kes surma hirmo läbbi wangid on keige omma ello aia,” siis on se Läne-Ahwrika rahwas.

Wetisse tenistussega kässi käes käib nimmetud Neegridd hirm nõiduse eest. Tõssi kül, sedda jölledat hirmo leiame ka weel igga suggu rummalama rahwa seast, aga Ahwrika Neegridd sarnast ei kuskilt.”⁴⁹⁴

Paljudel juhtudel nähti traditsioonilistes usundites kas saatana kummardamist⁴⁹⁵

---

⁴⁹¹ Juhani Koponen. Development for Exploitation: German colonial policies in Mainland Tanzania, 1884–1914. (Finnish Historical Society, Studia Historica 49; Lit Verlag Studien zur Afrikanischen Geschichte 10). Helsinki / Hamburg, 1995. Lk. 582.

⁴⁹² Edwin W. Smith. The Religion of Lower Races: As Illustrated by the African Bantu. New York: Macmillan, 1923. Lk. 2–3, 66.

⁴⁹³ Vt.: Paganatte ö ja koit. 1862. 30.05. Lk. 84–86; Missionär ehk sõnnumed paganatest. 1867. 12.04. Lk. 30; Mõned missiooni jutustused Asia ja Afrika maalt. Tallinn, 1902; Miwukoni ja muud missioonijutustused. Tallinn, 1904.

⁴⁹⁴ Paganatte ö ja koit. 1862. 30.05. Lk. 85–86.

⁴⁹⁵ Saatana n.ö. euroopalikus mõistes Aafrika hõimuusundites ei eksisteeri. Stilistilisi näiteid Aafrika traditsiooniliste kultuste ja uskumuste vägivaldsest interpreteeringust kristliku konteksti kaudu võib leida teiste hulgas ka eestimaalasest misjonäri Gustav Reinhold Nyländeri (1776–1825) kirjutistes. Aastatel 1806–1825 tegi ta misjonitööd Sierra Leones. Tema päevikutest ja kirjadest on mitmeid pärismaalaste kombestiku ning riituste näiteid. Vaadeldes bulomite uskumusi, muutuvad Nyländeri käsitluses sünonüümideks Kurat ja kohalik kuri vaim Koloh: “Rahva arvates on kuri vaim Koloh väga pahane. Ta elavat Yongroo lähedal. Koloh tuleb metsast välja vaid erandjuhtudel: kurbadel põhjustel või kui keegi maeti, ilma et tema sugulased oleksid tantsinud. Ta on seni metsik ja vihane ning kollitab öösiti sugulasi, kuni ta on saanud külluslikult rummi ja palmiveini ning surmu austuseks on avalikult tantsitud.

Koloh (inimene, kes kehastab Kolohi – autori märkus) võtab endale ümber bambustest punutise, mis on nii sügav, et ulatub üle õlgade. See on võrguga kaetud, nina ja silmade kohal on okassea nahk. Seda on hirmus vaadata. Lapsed, naised ja vanad mehed põgenevad nii kiiresti kui jõuavad, kui Koloh nähtavale tuleb.

või arvati, et aafriklastel ei ole väljakujunenud usundeid,⁴⁹⁶ vaid neil on hulgaliselt halbu tavadid ja põhjendamata hirmusid.⁴⁹⁷ Peamiselt just misjoniliteratuuri mõjul levisid eurooplaste hulgas ekslikud arusaamad Aafrika traditsioonilistest usunditest. Muuhulgas koondati nad ühise nimetuse, fetišism alla, arvestamata, et viimane kujutab endast vaid üht aafriklaste religioosse elu külge. Fetišism koos nõiapreestrite, inimohverdamise ja kannibalismiga oli misjoniliteratuuris korduv teema. Aafrika kontekstis oli tegemist klassikaliste vaenlase imago elementidega, mida projitseeriti mittekristlastest aafriklastele. Aafrika fetišism ei olnud 19. sajandi eesti lugejale tundmatu teema. Sellest oli kirjutatud juba “Pärnu Postimees” 1858. ja 1860. aastal,⁴⁹⁸ ajalehe 1861. aastal ilmuma hakanud misjonilisas mainitakse, et “kurri wetisse tenistus” ja “nõidusse kombed” on üheks “Ahwrikama suremaks õnnetusseks ja willetsuseks”.⁴⁹⁹ Sellele järgneb põhjalik mitmeleheküljeline kirjeldus fetišismist ja nõidumisest.⁵⁰⁰ Edaspidi võib eestikeelsest afektiivsest kirjandusest leida hulgaliselt näiteid aafriklaste kui vaenlase imago loomisest religioossete ja kultuuriliste erinevuste pinnalt.⁵⁰¹

Ühel teatud mehel on selle Peltsebuliga lähedased sidemed, kes peab hoolitsema, et Kolohi viha lahutatakse. Koloh-mees on alasti, valgete triipudega ja plataanilehtedega võõtatud. Ta teatab endast valjusti heliseva kellukesega. Tema hüüe on ühetooniline “Eel”. Kes teele ette juhtub, peab kõrvale või tagasi astuma. Muidu haarab ta tema oma võimusesse. Ta külastas ka mind, karjudes hirmsa häälega ukse taga. Lapsed olid väga hirmunud, ütlesid selle olevat kuradi – kuna ülempalik on surnud, on ta väga rahutu ja tuleb metsast välja ning teeb nüüd ka mulle visiidi.” – *Magazin für die neuesten Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaften*. 1818. III. Lk. 495–498.

⁴⁹⁶ Arvamus, et aafriklastel ei ole väljakujunenud usundeid, muutus märgatavalt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Ristiusu kohanemisega Aafrikas ilmnis tendents leida ühiseid jooni traditsiooniliste usundite ja kristluse vahel. Muuhulgas väideti, et kõikides Aafrika hõimuusundites on alati eksisteerinud kristlikus mõistes Jumal ning pigem on hõimuusundites tegemist taandumisega algsest usust. Hirm nõiduse ja surnute ees olevat varjutanud algse usu Jumalasse. Sellest tulenevalt pidi misjonäride ülesandeks saada traditsiooniliste usundite puhastamine ebausust ja kahjulikest kultustest. Selle teooria loojaks oli saksa antropoloog ja keeleteadlane Wilhelm Schmidt (1868–1954). Oma niinimetatud ürgmonoteismi teooriat käsitles ja põhjendas ta 1906. aastast ilmuvas ajakirjas “*Anthropos*” ja oma peateoses “*Der Ursprung der Gottesidee*.” Bd. I–XII. Münster, 1912–1955.

⁴⁹⁷ Vt.: B. Frere. *Eastern Africa as a Field for Missionary Labour*. London, 1874. Lk. 14–16.

⁴⁹⁸ *Pärnu Postimees*. 1858. 17. 12; 1860. 13.04.

⁴⁹⁹ *Paganatte ö ja koit*. 1862. 30.05. Lk. 84.

⁵⁰⁰ *Samas*. Lk. 84–87.

⁵⁰¹ Vt.: Bassuto rahvas, nende pimedus ja Walgustamine ewangeliumi läbi; Armukuulutus Sinimäel Ahwrika maal. Tallinn, 1891; Sõnumed Madagaskari saarest; K. Grundemann. *Kindel must jünger Jakob Tserere*. Revel, 1899; Lääne-Aafrikast: Sõnumed Asante ja Kameruni maakondadest; Robert Moffat ja Moschesch, Basuto pealik; Mõned missiooni jutustused Asia ja Afrika maalt. Tallinn, 1902; Ramseyer. *Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas; Miwukoni ja muud missionijutustused*. Tallinn, 1904; *Missioni sõnumed*. Nr. 5. Tallinn, 1908; *Missioni sõnumed*. “Ristirahwa Pühapäewa-lehe” kirjastus nr. 1. Tallinn, 1912.

Inimohverdamise küsimus muutus korduvaks ettekäändeks Euroopa sekumisele Aafrika hõimuriikide siseasjadesse ning agressioonile Dahomees, Beninis, Ashantis ja paljudes teistes kohtades. Täpselt samasuguste põhjustega õigustasid omal ajal hispaania konkistadoorid oma vallutusi Ameerikas. Sündinud genotsiid indiaanlaste vastu esitas eetilise väljakutse eurooplastele – kumb tsivilisatsioon on parem, kas ohverdav või taptev?⁵⁰² Misjonikirjanduses oli inimohverdamine üheks äärmuslikumaks näiteks paganate ebausust ja veelkordseks kinnituseks pärismaalaste barbaarsusele. Eestikeelses afektiivses kirjanduses, nagu ka Euroopa omas, eksploateeriti seda teemat järjekindlalt veel 20. sajandi algulgi.⁵⁰³ Ilmselt kaldusid liialdustesse kirjeldused, kus räägiti tuhandete inimeste ohverdamisest (näiteks teated 7000 inimese ohverdamisest Dahomee valitseja matustel).⁵⁰⁴ Kriitilisi kommentaare taolistele päevauudistele siiski esines, kuid need jäid pigem hüüdja hääleks kõrbes. 1863. aasta maikuus Dahomee pealinna Agbomet (Abomey) külastanud inglise maadeavastaja Richard Francis Burton (1821–1890), kirjutab inimohverduste kohta irooniliselt oma kirjas (31. mai 1863) inglise poeedile ja poliitikule Richard Monckton Milnesile (1809–1885) järgmist: “ Olen siin viibinud juba kolm päeva ning üldiselt olen pettunud. Mitte ühtegi inimese tapmise või piinamise juhtumit. Veres hulpiv kanuu on müütide müüt. /.../ Tegelikke ohvreid on tuhandete asemel 100–200 vahel aastas. Beninis /.../ ohverdati minu auks nende poolt üks oma kaasmaalastest, ja siin – ei midagi! Ja see peab olema verdtarretav Dahomee!”⁵⁰⁵ R. F. Burtoni mainitud “veres hulpiv kanuu”, millest Euroopa lehed korduvalt kirjutasid, märgiti ära ka eestikeelses trükisõnas. Nii kirjutas “Paganatte ö ja koit” samal teemal järgmist: “Saksakele missiooni lehed räägid laialt ja täieste neist hirmsaist innimeste ohwridest, mis se werrejännulinne Dahome kuningas (öhto-Ahwrikas) omma surnud issa auuks peab walmistama. Temma on ühhe sure augo lasknud kaewada ja tahtnud sedda äre tassa innimesse werrega täita, et padiga woib seal peal sõuda.”⁵⁰⁶ Vaatamata vastuväidetele nende faktide tõepärasuse osas, jätkus selle teema liialdatud käsitlus, kuna sotsiaalne tellimus sellistele uudistele püsis.

Misjonäri endaimago oli jaanusepealine – evangelisti romantikahõnguline heroiline tegelaskuju püsis koos tänu ettekujutusele aafriklasest kui saatanat

⁵⁰² Vt. selle kohta lähemalt: Tzvetan Todorov. Ameerika vallutamine. Lk. 159–180.

⁵⁰³ Paganatte ö ja koit. 1862. 28.02. Lk. 36; 1862. 8.08. Lk. 121–122; 1863. 13.02. Lk. 31–32; 1864. 18.03. Lk. 46; 8.07. Lk. 107–111; Sõnumed Madagaskari saarest. Tallinn, 1891. Lk. 4–12; Paganate pimedus ja Ewangeliumi walgus Öhtu-Afrikas. Revel, 1894. Lk. 3–7; Lääne-Aafrikast: Sõnumed Asante ja Kameruni maakondadest. Lk. 3–10; Mõned missiooni jutustused Asia ja Afrika maalt. Lk. 14–15; Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Lk. 4–5; Missiooni sõnumed. Nr. 7. Lk. 4. Tallinn, 1908.

⁵⁰⁴ Paganatte ö ja koit. 1862. 28.02. Lk. 36.

⁵⁰⁵ Fawn M. Brodie. The Devil Drives: Life of Sir Richard Burton. New York: W. W. Norton Company Inc., 1967. Lk. 212.

⁵⁰⁶ Paganatte ö ja koit. 1864. 08.07. Lk. 108.

kumardavast paganast ja misjonärist kui tema päästjast. Varakristluse aegadest pärit musta ja valge (allegooriliselt hingelise valguse ja pimeduse) sümbolismi kasutamine on üheks stilistiliseks võtteks, mida 19. ja 20. sajandi alguse misjonikirjandus tarvitas: “Aafrika on neegrite kodumaa. Aga üksi nende naha musta karwa pärast meie ei ole seda nime (neeger, ld *niger* ‘must’ – autori märkus) mitte pannud, vaid enam wel selle pagana-pimeduse ja kõige selle kurja wiisi pärast, mis Aafrikas walitsemas on.”⁵⁰⁷ Mida teravam on vastandamine, seda selgemalt joonistuvad välja misjonäri positiivne ja aafriklasest pagana negatiivne stereotüüp. Taoline dünaamika on kergesti jälgitav ka eestikeelses misjonikirjanduses, kusjuures märtritena hukkunud misjonäride lood annavad sellisele vastandamisele müüdi mõõtmed.⁵⁰⁸ Need juhtumid kinnitasid veelkord ideed tsiviliseerimise ja evangeliseerimise “hädavajalikkusest” Aafrikas. Mida suuremad olid takistused paganast aafriklaste päästmisel, seda väärtuslikumaks ja kangelaslikumaks muutus misjonitöö olemus. Taoline vastandamine teenis muuhulgas ka misjonäri identiteedi püsimise huve.

3.3.4. Aafrika ajaloost

Aafrika ajaloo osas pakub afektiivne kirjandus võrreldes kooliõpikute ja muu kirjandusega rikkalikku materjali. Üldjuhul esitatakse kontinendi ajalugu kristliku misjonitöö kontekstis. Üksikasjalikult käsitletakse neid eurooplaste huvipiirkondi Aafrikas, kus ristiusu mõju on olnud mingil ajalooperioodil ulatuslikum. Nii vaadeldakse ristiusustamise taustal Kongo riigi ajalugu alates 1482. aastast, mil portugallased külastasid esimest korda seda Aafrika piirkonda.⁵⁰⁹ Lähtuvalt koloniaalpoliitikaga seotud ajaloosündmustest on

⁵⁰⁷ Aafrika maalt. Tallinn, 1888. Lk. 3.

⁵⁰⁸ Eesti misjonikirjanduses on kindlasti üheks selliseks juhtumiks, mis oma traagilisusega aitas manihheistlikul printsibil vastandada kristlust Aafrika hõimulusundile, eestlasest misjonäri Evald Julius Oviri (1873–1896) hukkumine Aafrikas. Evald Oviri ja tema kaaslaste Karl Segebrocki tapmist pärismaalaste poolt kajastati väga laialdaselt nii eestikeelsetes kui ka välismaa misjoniväljaannetes. – Vt.: Kahe missionari tapmine. Tallinn, 1897; Ewald Owiri mälestuseks. // Missioni laulud. 1897. Lk. 9–12; E. Owir Madshames ja Nutukülv Uus-Guinea saares. Tallinn, 1897; M. Lipp. Ewald Owiri mälestuseks. // “Eesti Postimehe” Missioni-Leht. 1898. Nr. 6. Lk. 21–23; Nr. 7. Lk. 25–26; Evald Oviri; Haritud inimesesööjad. Tallinn, 1898; K. Tarkpea. Koidu kiired pimedas paganate ilmas: Sõnumed meie Lepizigi misjoniväljalt India ja Afrika maal. Riia, 1898; Idanenud seeme Kilimandscharos. Tallinn, 1899; Kilimandsharo, tõusewa päikese valguses, ja muud missiooni-jutustused; Haud Meeru mäel. Tallinn, 1903; A. Hoffmann. Ridala kiriku õpetaja haud Meeru mäel. Revel, 1903; Uuemad missiooni asutused Dschagga maal. // Missioni põllult. II. Tallinn, 1906. Lk. 10–16; Die Evangelischen Missionen. Illustriertes Familienblatt. Dritter Jahrgang. Zweiter Heft. Gütersloh, 1897. Lk. 42–44; K. S. Latourette. A History of the Expansion of Christianity. Vol. V. New York, London, 1943. Lk. 407.

⁵⁰⁹ Aafrika maalt.

meelisteemadeks Madagaskari saar, Lääne-Aafrika ja Lõuna-Aafrika regioonid. Saksamaa koloniaalpoliitika elavnemisega 19. sajandi lõpul pööratakse aga aina rohkem tähelepanu Ida-Aafrikale ning korrelatsioonis väheneb huvi Lääne-Aafrika vastu, kus valdavalt asusid Suurbritannia ja Prantsusmaa asumaad (Saksamaal selles piirkonnas vaid Togo koloonia). Vähem käsitletakse sellist vana ristiusu piirkonda nagu Abessiinia (Etiopia)⁵¹⁰ – põhjuseks ilmselt mitte ainult ristiusu domineerimine selles regioonis, vaid ka Euroopa riikide vähene edu Abessiinia allutamisel enda kontrolli alla.

Detailselt kajastub, seda küll Euroopa koloniaalpoliitika ja misjonitöö kontekstis, Madagaskari 19. sajandi ajalugu:⁵¹¹ alates Radama I (1810–1828)⁵¹² valitsusajast kuni Prantsuse kolooniaks kuulutamiseni 1896. aastal. Eriolist tähelepanu pöörati kristlaste tagakiusamisele kuninganna Ranavalona I (1828–1861) valitsusajal.

Lääne-Aafrika puhul käsitletakse kogu 19. sajandi jooksul Inglismaaga sõdu pidanud Ashanti Konföderatsiooni ajalugu,⁵¹³ siingi misjoni problemaatika kaudu. Tähelepanu osaliseks saab vahejuhtum misjonäride F. A. Ramseyeri ja J. Kühnega, kelle ashantid 1869. aastal kinni võtsid ning neli aastat vangistuses hoidsid.⁵¹⁴ Ehkki Ashanti oli Euroopa ajaleheveergudel kurikuulus oma inimohverduste ja Inglismaaga peetud sõdade poolest,⁵¹⁵ eelistas Suurbritannia kurioosel kombel sisealadel asuvat Ashantit, P. Curtini sõnul kui “barbaarsuse

---

⁵¹⁰ Näiteks misjonilehes “Pagganatte ö ja koit” kirjutati (erinevatel teemadel) perioodil 1861–1865 Lõuna-Aafrikast 24, Nigeeriast 14, Madagaskarist 10, Kullarannikust 9 korral ning Abessiiniast vaid 3 korral.

⁵¹¹ Pagganatte ö ja koit. 1862. 17.01, 11.07, 17.10, 31.10; 1863. 12.06, 13.11; 1864. 4.03; Missioni-Leht. 1859. 6.12; Maria Rahwarawawi Madakaskari sare ristiinnimenne; Sõnumed Madagaskari saarest; Põhja- ja Lõunamaalt. Sõnumed Norralaste tööst Jumala riigis. Tallinn, 1899; Täht paistab paganatele. Tallinn, 1899; G. Burkhard. 1792-ne aasta. / G. Burkhardi missionilugemine. Tallinn, 1907; Missioni sõnumed. “Ristirahwa Pühapäewa-lehe” kirjastus nr.3. Tallinn, 1909.

⁵¹² Vt. lähemalt: Э. С. Львова. История Африки в лицах. Биографические очерки. Выпуск I. Африка в доколониальную эпоху. Москва: “Муравей”, 2002. Lk. 64–68.

⁵¹³ Lääne-Aafrikast: Sõnumed Asante ja Kameruni maakondadest.

⁵¹⁴ Wangipõli Aafrikas Asanteriigis. Reval, 1893; Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Juhtumi kohta vt. lähemalt: F. A. Ramseyer, J. Kühne. Four Years in Ashantee. London, 1875; W. W. Claridge. A History of the Gold Coast and Ashanti. The Earliest Times to the Commencement of the Twentieth Century. Vol. 1. London, 1964. Lk. 580–583.

⁵¹⁵ Inimohverdused olid üheks levinumaks ettekäändeks Euroopa riikide agressioonile Aafrikas. Koloniaalsõjakäikude eel ilmus tavaliselt ajakirjanduses arvukalt rohkete illustratsioonidega artikleid, kus näidati “täies koleduses” inimohverduste “tõelist palet”. Selliseid propagandistlikke artikleid Ashanti kohta avaldati näiteks VI Inglise-Ashanti sõja (1868–1874) perioodil ajalehes “The Illustrated London News” (1873. aasta 26. juuli, 8. ja 29. novembri numbrites). Artiklid eelnesid 1874. aasta sõjalisele ekspeditsioonile. – J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 80; История Ганы в новое и новейшее время. Москва: Наука, 1985. Lk. 56–59.

saart metsluse meres”,⁵¹⁶ oma rannikualadel asuvatele Fante liitlastele. Ashanti näol püsis küll pidev oht, kuid riik ei olnud sugugi kogu aeg aktiivselt vaenulik – tegemist oli väärrika vaenlasega, kes pealegi vastas sellisele eelpool mainitud parameetritele nagu sisepiirkonna rahvas. Liati kuulusid ashantid nende rahvaste hulka, kelle aristokraatia pärimist ja kultuurilist pärandit seostati mõnede autorite poolt vastavalt Etioopia ning Vana-Egiptusega.⁵¹⁷

Lõuna-Aafrikast, kus eurooplaste kogukond oli olemas juba alates 1652. aastast, antakse ülevaade eelkõige hollandlastest asunike (buuride) ajaloost,⁵¹⁸ sealhulgas nii kahe valge kogukonna (inglaste ja buuride) omavahelistest suhetest, Buuri riikide loomisest, Inglise-Buuri sõjast (1899–1902).⁵¹⁹ Suhtumine buuridesse on afektiivses kirjanduses pigem negatiivne ja sellisena suhteliselt muutumatu kuni Inglise-Buuri sõjani. Neile heidetakse ette pärismaalaste orjastamist ja julma kohtlemist.⁵²⁰ Inglise-Buuri sõda oli murdejooneks taoliste ettekujutuse transformatsioonil eestikeelses kirjanduses positiivsuse suunas.⁵²¹ Ilmselt võis siin olla oma osa sellisel emotsionaalsel momendil nagu eestlaste kui ühe omariikluseta talupoegadest väikerahva kaasaelamine teisele, pea samasugusele, kuid omariikluse säilitamise eest võitlevale väikerahvale. Kaalukam oli ilmselt siiski hoopis rahvusvahelise poliitikaga seotud faktor: Euroopa mandriiike tabanud anglofoobia šokilaine, eriti Saksamaal, oli korrelatsioonis Suurbritannia impeeriumi laienemisega.⁵²² Ehkki märgatavalt komplitseerusid just Saksamaa ja Suurbritannia suhted, kaldus avalik arvamus

---

⁵¹⁶ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 226.

⁵¹⁷ Vt.: T. E. Bowdich. *An Essay on the Superstitions, Customs, and Arts Common to the Ancient Egyptians, Abyssinians, and Ashantees*. Paris, 1821.

⁵¹⁸ Karl Hasselblatt. Sõnumid missiooni tööst Transvaalimaal Lõuna-Homiku Aafrikas; K. Grundemann. *Kindel must jünger Jakob Tserere*.

⁵¹⁹ P. Kügler. *Missiooni töö ja sõda Lõuna-Afrikas*. Revel, 1903.

⁵²⁰ Euroopa omaaegses afektiivses kirjanduses võib leida rohkesti hukkamõistvaid sõnavõtte buuride orjapidamise kohta (vt. näiteks misjonär David Livingstone'i 1857. aastal ilmunud raamatut “*Missionary Travels and Researches in South Africa*. London, 1857; eesti keeles “*Reisid Lõuna-Aafrikas*”. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961. Lk. 29–33, 91–92). Eestikeelses misjonikirjanduses kirjutab juba “Pagganatte ö ja koit”, et buurid on “wannast sadik mustade werriwaenlased olnud, ja nendega polle nad ial ilma tullita ülle öllekõrre sanud” ning neegreid “ial innimesseks ei piddanud”. – Pagganatte ö ja koit. 1863. 29.05. Lk. 83–84. Vt. ka: Petaania, ristiusu asutus Petsuaanide seas; Metsmehed Lõuna Aafrika maal; Priidik Opermann. *Elu pilt Lõuna-Aafrikast*; J. Karu. Petaania missiooni asutus Transvaalis Afrikas; Kristjan Afrikaner ehk “Ewangelium on Jumala vägi õnnistuseks igäühele, kes usub”, ja muud; *Pildid Aafrika missionitööst*. Revel, 1903.

⁵²¹ Vt. näiteks: K. Hasselblatt. *Sõnumid missiooni tööst Transvaalimaal Lõuna-Homiku-Aafrikas*. I. Tallinn, 1886; C. Hasselblatt. *Nachrichten aus der Mission in Transvaal in Süd-Ost-Afrika*. Revel, 1885.

⁵²² T. Pakenham. *The Boer War*. London: Abacus, 1998. Lk. 249.

paljudes teistes Euroopa riikides samuti buuride poolele.⁵²³ Üsna populaarne oli marksistide ja antisemiitide loodud ettekujutus lihtsate buuri talupoegade langemisest vandenõu lõksu, mille punujaks olid loomulikult juudi rahandustegelased koos inglise korrumppeerunud poliitikutega.⁵²⁴

On üksikuid katseid käsitleda ka Lõuna-Aafrika põliselanike ajaloolist arengut: etniline päritolu,⁵²⁵ bantu rahvaste migratsioon Lõuna-Aafrikasse,⁵²⁶ hõimuriikide kujunemine (sealhulgas Lõuna-Aafrikas asunud legendaarne Ofir)⁵²⁷ ning hilisemad sõjad buuride ja inglastega.⁵²⁸

Kajastatakse kaasaegseid ajaloosündmusi: mahdistide ülestõus (1881–1898) ning Khartoumi veresaun (1885) Sudaanis, milles hukkus kindral Ch. G. Gordon (1833–1885),⁵²⁹ samuti Uganda ajalugu 19. sajandi lõpul.⁵³⁰ Tähelepanuväärne on kindral Charles Gordoni käsitlemine afektiivses kirjanduses. Uuriija Robert H. MacDonald pöörab tähelepanu tõsiasjale, et selle ajaloo-tegelase kujul on tegemist sisuliselt sümboliga, mis esindab nii misjonäri kui ka sõdurit, demonstreerides ühes isikus nii moraalset üleolekut kristlasena (tema võitlus orjakaubandusega) kui ka julgust ning võitlusvaimu impeeriumi sõdurina.⁵³¹ Tema traagiline hukkumine (kristlaste meelest enese ohverdamine) lõi pinnase märtri sünniks, kelle saatus ja isikuomadused muutusid tänu arvukatele biograafiatele aja jooksul aina enam sarnaseks Kristuse omadele. See lõi eeldused uue kangelase sünniks misjonikirjanduses.

Uganda ajalugu tõsis misjonikirjanduses päevakorda seoses Euroopa suurriikide huvidega selles piirkonnas 19. sajandi viimasel veerandil ja misjonite kaasamisega poliitilistesse mängudesse. Piiskop James Hanningtoni (1847–

---

⁵²³ А. Давидсон. Сесил Родс – строитель империи. Москва: Олимп; Смоленск: Русич, 1998. Lk. 289.

⁵²⁴ F. Welsh. A History of South Africa. London, HarperCollins Publishers, 1998. Lk. 323; T. Pakenham. The Boer War. Lk. 250.

⁵²⁵ Bassuto rahwas, nende pimedus ja walgustamine ewangeliumi läbi.

⁵²⁶ Ekslikult arvatakse, et kahvrid (bantud) on väljarännanud mitte Nigeeria-Kameruni piirkonnast, vaid Põhja-Aafrikast. Vt.: Prohweti Makanna elu. Jutustamine Aafrika maalt. Tallinnas, 1878; R. Holst. Buuride maalt. Sõnumed missiooni tööst Lõuna-Aafrikas. Revel, 1900.

⁵²⁷ Bassuto rahwas, nende pimedus ja walgustamine ewangeliumi läbi; R. Holst. Buuride maalt.

⁵²⁸ Prohweti Makanna elu; R. Holst. Buuride maalt, Põhja- ja Lõunamaalt. Sõnumed Norralaste tööst Jumala riigis; Pagganatte ö ja koit. 1863. 29.05. Lk. 82–84.

⁵²⁹ Gordoni tegewus Ahwrikas. Tallinn, 1890.

⁵³⁰ Muanga, Uganda maa kuningas Afrikamaal. Jutt Jumala riigi wõitlusest. Tallinn, 1890; Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Tallinn, 1890; Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Riia, 1897; Uganda maalt, viimsed sõnumed ja Hiina rahva usust. Tallinn, 1891; Uganda Aafrikas ja Koolsi rahwas Indias. Revel, 1897.

⁵³¹ R. H. MacDonald. The Language of Empire. Lk. 83–88.

1885) hukkamine⁵³² kuningas Mwanga käsul pani alguse “segastele aegadele” piirkonna mõjuvõimsaimas riigis Bugandas. Religioossed sõjad, mässud, riigipöörded kestsid 1885. aastast 1899. aastani.⁵³³ 1892. aastal toimus Uganda aladel Buganda kuningriigis konflikt, kus omavahel taplesid aafriklastest protestandid ja katoliiklased.⁵³⁴ Kajastatavad ususõjad ei jätnud kristlikust religioonist just rahumeelset muljet. Imagoloogiliselt jäeti aga afektiivses kirjanduses misjonite negatiivne roll poliitilisel malelual kõrvale ja tähelepanu keskendati kas misjoni- ja haridustöö edusammudel⁵³⁵ või hoopiski usutegelaste heroilisele Ugandas: piiskop J. Hanningtonil⁵³⁶ ja 14 aastat Aafrikas misjonitööd teinud Alexander Murdoch Mackayl (1849–1890).⁵³⁷ Tähtis ei olnud tegelikult Uganda ajalooline saatus, vaid kristliku idealismi kaudu jutustatav lugu ise. Uganda ajalugu oli nagu ringmaal, mille taustal toimusid Jumala poolt ettemääratud sündmused. Lugejale esitati retooriliselt ettekujutus jüngritest, kes olid valmis kõrgemate eesmärkide nimel loobuma selle maailma ahvatlustest ja ohverdama iseennast kõrgemate eesmärkide nimel (sisuliselt muutusid misjonäride biograafiad hagiograafiaks!).⁵³⁸ Misjonärid kuulusid küll koos maadeavastajatega niioelda esimesse ešelon, mis oli relvastatud parimate kavatsustega, kuid nagu ütles üks levinud kõnekäänd: “Misjonäri järel tuleb kaupmees, kaupmehe järel konsul, konsuli järel kindral.”⁵³⁹ On tähendusrikas, et imperialism vajab kristlikke müüte militarismi legitimeerimiseks.

---

⁵³² Piiskop J. Hanningtoni hukkamise põhjustas tegelikult üks suur arusaamatuste jada – Hanningtoni ootamatu marsruudi muutus, samuti liikumine koos relvastatud sõjasalgaga ning vastupanu arreteerimisel, jättis bugandalastele mulje Suurbritannia interventioonist. – Vt. lähemalt: A. C. Базелин. У Великих африканских озер. Монархи и президенты Уганды. Москва: Наука, 1989. Lk. 66–67.

⁵³³ Vt.: General History of Africa. VII. Africa under Colonial Domination, 1880–1935. Ed. A. Adu Boahen. International Scientific Committee for the Drafting of a General History of Africa (UNESCO). James Currey, California, UNESCO, 1990. Lk. 76–78.

⁵³⁴ S. Kiwanuka. A History of Buganda, from the Foundation of the Kingdom to 1900. New York, 1972. Lk. 192.

⁵³⁵ Uganda Aafrikas ja Koolsi rahwas Indias.

⁵³⁶ Muanga, Uganda maa kuningas Afrikamaal; Missioni sõnumed. “Ristirahwa Pühapäeva-lehe” kirjastus nr. 1. Tallinn, 1908.

⁵³⁷ Vt: Alexander Mackay, Missionary Hero of Uganda. London, 1893; Alexander M. Mackay, Pioneer Missionary of the Church Missionary Society in Uganda. By his Sister. London, 1899; Aleksander Mackay Uganda-maa Evangeliumi kuulutaja. Revel, 1892.

⁵³⁸ Vt. ka teiste misjonäride biograafiad eestikeelses trükisõnas: David Livingstone. Kuulus missionär Aafrika maal. Riia, 1893; Johannes Simmermann: Üks elu pilt. Revel, 1894; Samuel Crowther, must neegrite piiskop Nigri-jõe ääes. Tallinn, 1891; Georg Schmidt. Issanda sulane Aafrikamaal. Rakwere, 1889; Missionar Komber Kongo-maal. Tallinn, 1888.

⁵³⁹ C. Vernier. Islamisme et Christianisme en Afrique. Montauban, 1908. Lk. 25.

3.3.5. Aafrika ühiskonnast ja kultuurist

Käsitletaval perioodil oli isegi Euroopa haritlaste ringkondades üldlevinud suhteliselt piiratud arusaamine Aafrika põlisrahvaste ühiskonnast ja kultuurist.⁵⁴⁰ Aafrika küsimuse arutelu misjonikirjanduses, ilukirjanduslikud või poleemilised arutelud ajakirjanduse veergudel leidsid lugejaid palju rohkem kui omaaegsete teadlaste uurimused. Seetõttu oli kuvand Aafrika ühiskonna primitiivsusest ja arenematuses pikka aega muutumatu. Taoline konfrontatsioon – barbaarsus versus tsivilisatsioon – viis paratamatult mõttele, et Aafrikas puudub kultuur. Arvati, et Lääne kultuuri absoluutne üleolek viitab moraalsele kohustusel muuta Aafrika kultuuri. Sellist tendentsi võib jälgida ka misjonikirjanduses, kus Aafrika ühiskonna institutsioone, traditsioone, moraalnorme ja kultuuri eripära ei aktsepteerita ning mõistetakse pigem hukka.⁵⁴¹ Samal ajal pöörasid misjoni juhtivad ideoloogid Gustav Warneck (1834–1910) ja Charles Lavigerie (1825–1892) tähelepanu vajadusele mõista ja kaasata lokaalseid kultuure.⁵⁴² Edukas misjonitöö ei olnud võimalik kohalike keelte, kommete ja usundite tundmiseta ning ilma teatud respektita. Kuna afektiivne kirjandus oli aga olemuselt moraliseeriv, siis prevaleerima jääb negatiivne suhtumine. Oma osa oli siin ignorantsil kombinatsioonis kultuurilise arrogantsiga. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses hakkab ilmema teatud dünaamika sellises lähene-mises – soov analüüsida ja mõista kohalikku ühiskonda ja kultuure. Aina suuremat tähelepanu pööratakse materiaalse kultuuri eripärale, samuti käsitle-takse kohaliku ühiskonna korraldust (muuhulgas keskendutakse ajaloo hammas-rataste vahele jäänud rahvaste tutvustamisele nagu bušmanid ja pügmeed).⁵⁴³

19. sajandi keskel oli Lääne-Euroopas levinud kolm standartset seletust Aafrika ühiskonna barbaarsusele: rass, kliima ja orjakaubanduse halb mõju.⁵⁴⁴ Afektiivses kirjanduses küll kahte esimest elementi ei rõhutata (kuna tegemist on determenistlike faktoritega, mis välistavad egalitaarsust). Selle asemel pakutakse järgmist kolmikpõhjust: usk (“fetišiusk”), despotism (“Neegri pealikude hirmus walli wallitsus”) ja orjakaubandus.⁵⁴⁵ Kui 20. sajandi algul kaks esimest faktorit veidi taanduvad, siis orjakaubandust ja eriti orjapidamist peetakse endiselt kõige suuremaks probleemiks Aafrika ühiskonnas ja oluliseks

⁵⁴⁰ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 413.

⁵⁴¹ Nii rõhutatakse näiteks Madagaskarit käsitlevas artiklis peamiselt vaid ühiskonnas esinevaid negatiivseid momente, nagu inimohverdused, laste orjadeks müümine. Sinna hulka arvatakse ka kohalikud pidustused, kus “pidu ajal lugu hullem kui Soodomas ja Komorras”. – Sõnumed Madagaskari saarest; Vt. ka: K. Hasselblatt. Sõnumid missiooni tööst Transvaalimaal Lõuna-Homiku-Aafrikas.

⁵⁴² J. Koponen. *Development for Exploitation*. Lk. 582.

⁵⁴³ Metsmehed Lõuna Aafrika maal; A. Good. *Missionitöö algusest Lõuna-Kamerunis*. Tallinn, 1905; *Missiooni sõnumed*. Nr. 5. Tallinn, 1908; K. Tarkpea. *Koidu kiired pimedas paganate ilmas*.

⁵⁴⁴ P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. 253.

⁵⁴⁵ *Missionär ehk sõnumed paganatest*. 1867. 12.04. Lk. 30–31.

takistuseks misjonitöös.⁵⁴⁶ Nenditakse, et orjakaubandus takistab Aafrika sisealade uurimist ning toonitatakse araablase⁵⁴⁷ ja eurooplaste osalust selles kaubandusliigis⁵⁴⁸ kui ka orjapidamises⁵⁴⁹ (siin langevad peamised etteheited buuridele). Orjakaubanduses nähakse Aafrika kodusõdade peamist põhjust.⁵⁵⁰ Orjanduse temaatika nii pikaajaline päevakorras püsimine oli paradoksaalsel moel seotud koloniaalvõimude tegevusetusega selles küsimuses. Paljud Aafrika piirkonnad okupeeriti Euroopa suurriikide poolt just abolitsionistlikel ettekäändel. Ometi arvas kuberner Schele, kui Berliinis oli päevakorras küsimus orjandusest Saksa Ida-Aafrikas, et see idee on “teostamatu”, kuna see toob kaasa “liiga suuri majanduslikke probleeme”.⁵⁵¹ Kuigi Schele ilmselt liialdas, kui väitis, et maaharimisega tegelevad peamiselt orjad, oli koduorjade osakaal ühiskonnas veel 20. sajandi algul tõepoolest suur. Orjandust toetati mitte ainult majanduslikel, vaid ka poliitilistel põhjustel: orjapidajad esindasid varakat elanikkonna kihti, mis varustas eurooplasi ka poliitiliste liitlastega. Selline koloniaalpoliitika varjukülge ei olnud ainuomane Saksa Ida-Aafrikale, vaid esines ka teiste Euroopa riikide Aafrika asumaades.

Euroopa mõjul toimunud muutusi Aafrika traditsioonilistes ühiskondades ei saa alahinnata. Afektiivses kirjanduses rõhutatakse Läänemaailma mõistes positiivseid nihkeid: usulist alternatiivi pakkuv kristlus,⁵⁵² haridus ja tervishoid. Tunnistatakse ka negatiivset mõju (eurooplaste osalus orjakaubanduse ja orjanduses, valgete asunike mõjul leviv alkoholism⁵⁵³). Ometi ei nähta pakutava euroopaliku kultuurimudeli kahepalgelisust: individualismi sobimatus kogukondliku mentaliteediga, aafriklaste võõrandumine traditsioonilisest ühiskonnast, oma kultuuri ja kommete unustamine ning sellega kaasnev pidetus. See kõik oli loomulikult pikaajaline protsess. Kuid selle probleemi teravust peegeldab ilmekalt Ida-Aafrikas elavate akikuyude kõnekäänd: “Kui valge inimene tuli siia, oli tal piibel ja meil maa, nüüd on meil piibel ja temal maa.”⁵⁵⁴

⁵⁴⁶ Missioni sõnumed. Nr. 5. Tallinn, 1908.

⁵⁴⁷ Orjade kauplemine Ida-Aafrikamaal. Tartus, 1889.

⁵⁴⁸ “Orjakaup on teinud, et allalised sõjad ja wangipüüdmissed Ahwrikamaal ei lõppe. Keik reisiad tunnistawad ühhest suust, et orjakauba needminne ka Ahwrikama tundmist siamale kinni on piddanud, ja sealt se tulleb, et Eiropa reisiad seal maal allati nago mõega terra peal käiwad. Ei olle Neegridel seal süggawas ma sees hirmsamat loma nähhä, kui üht walget innimest. Mis lammastel hundid, on neil walged innimesed, sest nemmad ep olla omma wannemate wannematest sadik neist muud kui kurja kuulnud ja näinud.” – Paganatte ö ja koit. 1862. 28.02. Lk. 46.

⁵⁴⁹ Metsmehed Lõuna Aafrika maal; Missionär ehk sõnumed paganatest. 1864. Nr. 21.

⁵⁵⁰ Orjade kauplemine Ida-Aafrikamaal. Tartus, 1889.

⁵⁵¹ J. Koponen. Development for Exploitation. Lk. 331

⁵⁵² Ehkki misjonitöö algusaegadel pakuti ristiusku kui ainuvõimalikku ja õiget maailmapilti.

⁵⁵³ Paganate maadest.

⁵⁵⁴ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 13.

Kokkuvõte

Afektiiitse kirjanduse suhtumine Aafrikasse on manihheistlik – maailm toimib siin hea ja kurja, valguse- ja pimeduseriigi pideva võitluse taustal. Sisuliselt kujutatakse Aafrika ühiskonda bipolaarsena – must-valgena, hall, niioelda üleminekutsoon, puudub. Sellepärast kasutatakse ka aafriklaste kujutamisel kahte peamist strateegilist kirjeldamisvõtet: aafriklane kui pagan ja aafriklane kui kristlane. Esimese ülesandeks on negatiivse stereotüübi loomine: talle omistatakse sellised iseloomujooned nagu julmus, laiskus, lodevus jms. Positiivse stereotüübi ülesanne on luua idealiseeritud ettekujutus aafriklasest, kes on juba loomult kristlane ja kelle vooaluslikud iseloomujooned on eeskujuks isegi eurooplastele. Need stereotüübid teenivad kindlat eesmärki – näidata tsiviliseerimise ja evangeliseerimise vajalikkust. Negatiivne stereotüüp osutab misjonitöö hädavajalikkusele ja positiivne stereotüüp kinnitab omakorda, et saavutatud tulemus väärrib misjonäri jaoks lõputute takistuste ületamist. Misjonärade heroilisuse rõhutamine (neid eesmärke teenib isegi Aafrika looduse kujutamine), neile märterlike joonte omistamine loob stereotüübi usukuulutajatest kui Aafrika paganarahvaste päästjatest.

Tähelepanuväärne on Aafrika ajaloo suhteliselt põhjalik ülevaade kaasaegsete kooliõpikute peaaegu olematute käsitlustega võrreldes. Keskaegse Kongo riigi ja Madagaskari kohta esitatud ajalooülevaated esitavad oma põhjalikkusega väljakutse nii omaaegsetele kui ka hilisematele käsitlustele eestikeelses trükisõnas. Aafrika ajalugu esitatakse Euroopa-keskselt, misjonitöö ja koloniaalpoliitika kontekstis. Imagoloogiliselt jäetakse tähelepanuta koloniaalvõimude ja misjonite tegelik koostöö ning keskendutakse usu, hariduse ja tervishoiu edusammudele.

Aafrika traditsioonilist ühiskonda kirjeldatakse barbaarsena ja vastandatakse Euroopa tsivilisatsioonile. Viimases nähakse eurotsentristlikult ainuvõimalikku arengumudelit Aafrikale. Lähtuvalt eesmärgist – aafriklaste ristiusustamise võimalikkus, inimeste võrdsus Jumala ees sõltumata rassist või rahvusest – kalduvad rõhuasetused ja loodud ettekujutused afektiiivses kirjanduses pigem positiivsuse suunas.

3.4. Ilukirjanduslik imago

Ilukirjandus on reaalsuse kunstilise peegeldamise vorm. Uurijad Dorothy Hammond ja Alta Jablou on pööranud tähelepanu tõigale, et Läänemaailma ilukirjanduses kujutatud Aafrika on võrreldes antropoloogiaalase kirjandusega (antropoloogiline lähtekoht Aafrikale on alati olnud subjektiks teadmiste revideerimisele) homogeenne ja staatiline, erinevused oleviku ja mineviku vahel ning ühe ja teise paiga vahel on kustutatud. See on pigem kirjanik Henry Rider Haggardi (1856–1925) ja Joseph Conradi (1857–1924) Aafrika: fantaasia

kontinendist, mida pole kunagi eksisteerinud, ja rahvastest, kes pole seal kunagi elanud ega hakkagi elama. Tegemist on müüdiga Aafrikast, kuid müütidel on koht ja funktsioon ühiskondades, mis neid loovad: nad toetavad kultuurilisi väärtusi ja vahendavad rõhuasetusi.⁵⁵⁵

Ilukirjanduse all vaadeldakse selles peatükis nii täiskasvanutele mõeldud eestikeelseid ilukirjanduslikke teoseid kui ka lastekirjandust, kus tegevus või tegelased on seotud Aafrikaga.⁵⁵⁶ Tavaliselt on tegemist saksa päritolu tõlke-teostega, mille autoriteks on näiteks Ernst Neumann, Minna Rüdiger jt. Saksa kultuuriruumist pärit eestikeelsed jutustused edastavad siinse lugejani Saksa-maal levinud eksootilise romaani traditsiooni,⁵⁵⁷ mille õitseage oli 19. sajandil, eelkoloniaalsel perioodil. Eksotismiga kaasnes kohalike rahvaste esitamine primitiivsetena, eurooplased domineerisid nendes jutustustes kui kultuuri-kandjad (*Kulturträger*).⁵⁵⁸ Iseloomulikuks jooneks saksa tõlketeostele on muuhulgas moraliseeriv alatoon.⁵⁵⁹ Koloniaalperioodiga kaasnes (alates 1884. aastast) ka koloniaaltematikaga seotud ajaloolise romaani populaarsus saksa kirjanduses.⁵⁶⁰

Tähelepanuväärne on, et lisaks üksikutele inglise kultuuriruumist pärit teos-tele, nagu näiteks H. R. Haggardi seiklusjutud,⁵⁶¹ ilmusid antud perioodil ka Eesti enda algupäraseid lood Aafrikast. See tendents eristub selgelt just laste-kirjanduses (nii proosas kui luules).⁵⁶²

---

⁵⁵⁵ D. Hammond, A. Jablou. *The Africa That Never Was: Four Centuries of British Writing About Africa*. New York: Twayne Publishers, Inc., 1970. Lk. 13–15.

⁵⁵⁶ Uurimistöös kasutatud 15 teosest on enamuse armastusromaanid ja seiklusjutud, kusjuures orjakaubanduse teemal kolm, Aafrika ajaloo ainekul neli, seiklusjutte ning armastusromaanid kuus teost ja n.ö. moraliseerivaid romaane kaks.

⁵⁵⁷ Vt.: Juhan ja Mari ehk kaks waeslast neegrite seas. Tõeste sündinud hale jutt õrna südamele. Wiljandis, 1879; E. Neumann. Nais-sõdijad ehk Dahoomi sõda. Tallinn, 1897.

⁵⁵⁸ S. Gilman. On Blackness without Blacks. Lk. 119–120.

⁵⁵⁹ Vt.: M. Rüdiger. Tõsised jutustamised Lõuna-Aafrikast. Tallinn, 1902.

⁵⁶⁰ S. Gilman. On Blackness without Blacks. Lk. 122; Vt. ajalooromaanidest: E. Neumann. Mahdi Valge kindral ehk Suudani sõda ja Kartumi linna langemine. Tallinn, 1897; D. Elster. Lõuna Ahwrikama Surma tants ehk Kuld ja veri: Põnev sõja ja armastuse roman. Tallinn, 1902.

⁵⁶¹ H. R. Haggard. Kuninga Salomoni warakaevandused ja teised õpetlikud lugemised. Jurjewis, 1895.

⁵⁶² H. Tuttar. Neegrilaste elust. I wihk. Tallinn, 1908; H. Tuttar. Neegrilaste elust. II wihk. Tallinn, 1910; K. A. Hindrey. Pambu-Peedu. Tartu: Postimees, 1906.

3.4.1. Aafriklaste loomusest

19. sajandi teise poolel on Aafrika motiivi kasutatavas ilukirjanduses rõhuasetus eksootikal. Tunda on 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel levinud populaarsete Robinson Crusoe stiilis mereseikluslugude järelmõju, näiteks korduv motiiv sellest, kuidas laevahuku läbi teinud eurooplased satuvad üksikul saarel elavate kannibalide kätte.⁵⁶³ Metslase puhul on tegemist vastuolulise tegelaskujuga, kes tulenevalt süžee arengust võib olla nii hea (varasemast Reede tegelaskuju “Robinson Crusoes”) kui halb tegelane (näiteks kannibalid), nagu see esineb ka eestikeelses jutustuses “Juhan ja Mari ehk kaks waeslast neegrite seas”.⁵⁶⁴ Prantsuse kaupmehe kahe lapse seiklused ühel üksikul saarel “mustade metsinimeste” seas pakub lugejale just sellist tegelaskuju – söbralik, kuid siiski ohtlik kannibal. Valgete inimeste elu nende seas on võimalik, kuid takistus erinevate traditsioonide näol ületamatu. Julmus on justkui aafriklaste lahutamatu pärisosa, millele viitab ka ühe valge raamatukangelase mõttekäik: “Siin Ahwrikas ei tähenda ega maksa ühe inimese elu peaaegu midagi, meil ei järe muud üle, kui peame wõitma ehk surema.”⁵⁶⁵ Taolised kirjeldused väldivad individuaalsust ja esitavad Aafrika kontinendi põliselanikke eristamatu hulgana, millele on kerge kohaldada üldistusi.

Teatud isikupäraseid iseloomuomadusi võib Euroopa seiklusjuttudes siiski kohata selliste populaarsete kõrvaltegelaste puhul nagu Aafrika nõid-preester, hõimupealik, kuningas või mõni muu hõimueliidi esindaja,⁵⁶⁶ kes esindavad kas õilsat või julma metslast.⁵⁶⁷ Levinud motiiviks Euroopa kirjanduses on neegrist truu teenri tegelaskuju.⁵⁶⁸

Segaverelisuus esineb eriti saksa päritolu juttudes tavaliselt õilistava faktorina. Saksa kirjaniku E. Neumanni loos “Nais-sõdijad ehk Dahoomme sõda” on tegemist dahomeelannast õilsa metslannaga, kuid väärikust lisavad siin pärismaalasest kangelannale sakslasest esivanem ja ristiusk.⁵⁶⁹ M. Rüdigeri jutustuses “Half-cast” mõjuvad segaverelised nende tõusiklike valgete sugulastega

⁵⁶³ Vt.: J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 108.

⁵⁶⁴ Siin on tegemist kordustrukiga raamatust “Mõnned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks. II jagu.” (Tartu, 1844).

⁵⁶⁵ E. Neumann. *Nais-sõdijad*. Lk. 16.

⁵⁶⁶ J. Nederveen Pieterse. *White on Black*. Lk. 108.

⁵⁶⁷ Kullarannikul toimuvates seiklustes on alatu tegelase roll antud kohaliku kuninga vennale, kelle eesmärgiks on eurooplastest kaupmeeste mõrvamine. E. Neumanni teoses armub aga eurooplastest arst neegripealiku väärikasse tütre. Rider Haggard kasutab aga pärismaalaste puhul hoopiski bipolaarset lähenemist – vastandatakse õilist metslast autule ja julmale. – Vt.: Juhtumised Kullarannas Afrikas ehk Rikkus nõuab ohvrisi: Tõsine ja hale jutustus. Riia, Tartu, 1891; E. Neumann. *Mahdi Valge kindral*; H. R. Haggard. *Kuninga Salomoni varakaevandused*.

⁵⁶⁸ A. H. Fogowitz. *Neegri truudus*. Narwa, 1899; M. Rüdiger. *Tõsised jutustamised Lõuna-Afrikast*.

⁵⁶⁹ Vt.: E. Neumann. *Nais-sõdijad*.

võrreldes suursugustena.⁵⁷⁰ Vereliini tähtsus, n.ö. vere kontseptsioon omandab nendes kirjandusteostes erilise tähtsuse. Sotsiaalpsühholoog G. Allport pöörab tähelepanu seda kontseptsiooni ümbritsevale õrnale ja atraktiivsele müsteeriumile. Selle ideega seotud määratlematus, intiimsus ja sümbolistlik tähendus osutab rassilisele uhkusele, mis fokuseerub verel. Samal ajal küll teadus seda sümbolismi ei toeta (kõik vere tüübid on esindatud kõikides rassides), pigem on tegemist metafoori kui teadusliku reaalsusega. Taolisel müütilisel sümbolil on aga omad jäigad ja kindlad tagajärjed (sotsiaalne hierarhia jms).⁵⁷¹ Sellest probleemist tulenevat arutelu võib kohata ka M. Rüdigeri jutukeses “Laatsaruse-haige”, kus peategelased mõtisklevad piiblitegelase Hami järeltulijate saatuse üle. Nii arutleb euroopa päritolu pereisa mustanahaliste saatuse determineerituse üle: “Mustad inimesed on sulase põlwe wande all. /.../ Jumal ütles Hami järeltulijatele, et nad sulaste-sulased oma wendade hulgas pidiwad olema, ja neid sõnu ei wõi mitte ära kustutada. Ma pean tunnistama, et see wahe küll praegu liiga vali on, aga üsna ära kaduda ei wõi ta ilmaski.” Sellele vaidleb vastu pereema, rõhutades ristiusu puhastavat mõju ja konvertiitide n.ö. uuestisündi.

3.4.2. Eurooplastest Aafrikas

Enamik jutustusi on üles ehitatud euroopa päritolu meespeategelasele. Aafriklastele on jäetud tavaliselt kõrvalosatäitjate roll. Eurooplastest peategelane kujuneb paljudes teostes domineerivaks, temale kuulub initsiatiiv toimuvates sündmustes. Siin võib leida kaudseid viiteid Euroopa domineerivale rollile ja poliitilisele initsiatiivile Aafrikas.⁵⁷² Pärismaalaste kui kõrvaltegelaste kirjeldamine teenib tihtipeale samu eesmärke. Nende puhul on korduvaks omaduseks näiteks ebausku, mis võrdsustatakse rumalusega – selle taustal rõhutatakse eurooplaste oskust seda enda huvides ära kasutada.

Seiklusjuttudes on Aafrika kontinent, sarnaselt afektiivses kirjanduses esinevate kirjeldustega, eurooplastele ohtlik ja hukatuslik koht nii oma kliima kui ka inimeste poolest. Nii viitab saksa kirjanik Ernst Neumann oma teostes sellele mõttekäiguga: “Sest, mida Dahoomlaste kuulid ei jõudnud surmata, seda surmas Ahwrikamaa palaw ja Eurooplastele wälja kannatamata kliima.”⁵⁷³ “Nõnda oli ka selle inimesele Ahwrika hukatuseks saanud.”⁵⁷⁴

Eurooplastega seotud ajaloolised sündmused Aafrika mandril (Inglise-Buuri sõda 1899–1902, mahdistide ülestõus Sudaanis jms.) annavad seiklusliku ja

---

⁵⁷⁰ Vt.: M. Rüdiger. Tõsised jutustamised Lõuna-Afrikast.

⁵⁷¹ G. W. Allport. The Nature of Prejudice. Lk. 108.

⁵⁷² I. J. S. Mbaekwe. The Images of Africa. Lk. 83.

⁵⁷³ E. Neumann. Nais-sõdijad. Lk. 16.

⁵⁷⁴ E. Neumann. Transwaali diamandi wäljad ja kullakaevandused. Tallinn, 1902. Lk. 68.

samal ajal tõepärase tausta jutustavatele lugudele.⁵⁷⁵ Pahelised eurooplased jäävad tavaliselt kõrvaltegelasteks. Käsitletavates juttudes on nad inimliku kasuahnuse kehasused – nad on seotud kiiret hõlptulu pakkuva kulla ja teemantide leiukohtade otsingutega⁵⁷⁶ või orjakaubanduse ning orjandusega.⁵⁷⁷

3.4.3. Aafrika ja aafriklased eesti lastekirjanduses

Aafrika oli oma eksootikaga tänuväärne materjal lastekirjandusele. Kõrvuti kooliõpikutega omandasid lapsed just lasteraamatute ja koomiksitate kaudu oma esialgsed ettekujutused, aga sealhulgas ka stereotüübid ja müüdid Aafrikast ning selle elanikest: orjakaubandusest päästmist vajav kontinent, mille elanik on oma loomult lihtne ja naiivne (lojaalne) või rõõmsameelne ja laulev tumedanahaline kloun, kes on küll veidi tahumatu ja rumal.⁵⁷⁸ Kuid seal oli ka tume ja ähvardav Aafrika – pärismaalasest must *bogeyman* (ingl. 'koll'), kellega hirmutati sõnakuulmatuid lapsi. Uuriija Barbara Bush on nimetanud seda omamoodi metafooriks mustade ja valgete suhetele: valgete hirm nende ülemvõimu vastu suunatud mustade kättemaksu ees.⁵⁷⁹ Sarnane etnotsentrism on Euroopa lastekirjanduses tänaseni olnud väga elujõuline⁵⁸⁰ – kõik jutud Aafrikast kui ohtlikust paigast kinnitavad lastele vajadust jääda turvalisesse kodusse.

Eestikeelne lastekirjandus pakkus rikkalikku galeriid eelpool nimetatud Euroopa stereotüüpidest ja müütidest. Paljalt sõna “Aafrika” tähendas lubadust suureks seikluseks,⁵⁸¹ “kus lõvi ja krokodil, jõehobu ja ninasarwik, kaelkirjak ja jaanalind asuwad, hüüane inimesi hauast wälja kaewab ja päike nõnda palawalt paistab, et liwa sees mune wõib keeta”⁵⁸² ning kus elavad neegrid, kelle nahk on “must kui nõgi”.⁵⁸³ Aafrika ja selle põliselanikud on lastekirjanduses kujutatud homogeensetena, ei eksisteeri looduslikke ega antropoloogilisi erinevusi. Isegi

---

⁵⁷⁵ Hurra! Burid! Põnew jutustus Transwaali-Inglise sõjast 1899–1900 aastani. Tallinnas, 1900; W. de Reyter. Boeride lipu all. Wiljandi, 1900; D. Elster. Lõuna Ahwrikama Surma tants ehk Kuld ja weri; E. Neumann. Mahdi Valge kindral ehk Suudani sõda.

⁵⁷⁶ E. Neumann. Transwaali diamandi wäljad.

⁵⁷⁷ Orjaelu. Tartu, 1872; Siimon. Ühe Neegriorja elulugu Brasiilias. Tartus, 1876; J. Otstavel. Orjade hirmsad kannatamised ja nende kättemaksmine, Ehk Mis keegi külvab, seda tema ka lõikab. Riia, 1874.

⁵⁷⁸ K. Castle. Britannia's Children: reading Colonialism through Children's Books and Magazines. Manchester: MUP, 1996. Lk. 105, 115, 170–173.

⁵⁷⁹ B. Bush. Imperialism, Race and Resistance: Africa and Britain, 1919–1945. London and New York: Routledge, 1999. Lk. 46.

⁵⁸⁰ Vt.: J. Nederveen Pieterse. White on Black. Lk. 169–170.

⁵⁸¹ Vt.: Lasteleht. 1911. Nr. 9. Lk. 133.

⁵⁸² Laste-rõõm. 1906. Nr. 4. Lk. 56.

⁵⁸³ Samas.

Aafrika pügmeede pildi juurest võib lasteajakirjas leida hoopiski pildiallkirja “Neegrid”.⁵⁸⁴

19. sajandi teisel poolel ja veel 20. sajandi algusaastatelgi peeti lastekirjandust eelkõige kasvatusvahendiks, mille kaudu sai kõige muu kõrval sisendada ka jumalakartlikkust ja alandlikkust.⁵⁸⁵ Üsna levinud olid kristlikud vagajutud. Aafrikat puudutavad õpetlikud ja halemeelsed lood nagu “Vabastatud neegripoeg” ja “Mustad koolilapsed”⁵⁸⁶ pärinesid ilmselt misjonikirjandusest. Moralistlik lähenemine on omane ka 20. sajandi algul Saksa Edela-Aafrikas Ovambomaal misjonitööd teinud Hinrek Tutari (Hendrik Tuttar)⁵⁸⁷ eestikeelsele jutukestele,⁵⁸⁸ kus autor kasutas algmaterjalina oma mälestusi Aafrikast. Heatahtlikud kirjeldused neegrilaste elust vahelduvad märkustega aafriklaste pimedast ebausust ja selliste mõttekäikudega nagu “neegrите juures wõerusel olla ei olegi mitte nii wastik, kui see paljas mõte tundub olewat” või hoiatava kommentaariga etiketi kohta, mida peab järgima neegrите küllaminekul: “Aga lapsed, ma hoiatan teid kohe waruks, et teie mitte eneste paremaid ja puhtamaid riideid siis selga ei pane, wõib olla jäete neist ilma ehk saawad rikutud.”⁵⁸⁹

Stereotüüp aafriklasest kui sõnakuulmatust lapsmetslasest, kellest parimal juhul saab veiderdav kloun, jõudis tähelepanuväärsel moel ka eesti lastekirjandusse. Nii kasutas seda Euroopas populaarset stereotüüpi edukalt eesti kirjanik Karl August Hindrey (1875–1947) oma didaktilises lasteraamatus “Pambu-Peedu”.⁵⁹⁰ Raamat valmis aastail 1902–1903, kui tuntud kirjanik kunstiõpilasena Pariisis viibis.⁵⁹¹ W. Buschi raamatu “Max ja Moritz” ning H. Hoffmanni “Struwwelpeter” stiilis kirjutatud piltvärsslugu kujunes küllaltki populaarseks raamatuks. Kirjandusuurija Reet Krusten on pööranud tähelepanu sellele, et K. A. Hindrey värsslugude tegelaskujud ja süžeejoont järgivate groteskses stiilis joonistuste näol tuli eesti lastekirjandusse huumor – varasema tõsimeelselt manitseva ja hoiatava, tihti ka halemeelse lastekirjanduse taustal mõjus selline hüperbool lausa revolutsioonina.⁵⁹² Raamat, mille autor oli ise illustreerinud, rääkis lastele arusaadava nalja kaudu moraliseeriva loo

⁵⁸⁴ Laste-rõõm. 1906. Nr. 4. Lk. 57.

⁵⁸⁵ R. Krusten. Eesti lastekirjandus. Tartu, 1995. Lk. 55, 67.

⁵⁸⁶ Laste maailm. I. Äratav ja õpetlik piltidega lugemise raamat lastele. Tallinnas, 1900. Lk. 93–98.

⁵⁸⁷ H. Tutari kohta vt. lähemalt: Reelika Niit. Hendrik Tuttar – misjonär ja kirjamees. Lõputöö. Tartu, 2000; K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 56–60.

⁵⁸⁸ H. Tuttar. Neegrilaste elust. I wihk; H. Tuttar. Neegrilaste elust. II wihk; H. Tuttar. Kuninga piimakambris. // Lasteleht. 1906. Nr. 10. Lk. 151–153; H. Tuttar. Mõistukõne Ahwrikast, Ondnaga paganate suust. // Lasteleht. 1904. Nr. 11. Lk. 175.

⁵⁸⁹ H. Tuttar. Neegrilaste elust. II wihk. Lk. 19.

⁵⁹⁰ K. A. Hindrey. Pambu-Peedu. Tartu, 1906.

⁵⁹¹ K. A. Hindrey. “Lõhkiäinen Kolumats” ja teised piltlood. Tallinn, 1979. Lk. 107.

⁵⁹² Vt.: R. Krusten. Eesti lastekirjandus. Lk. 77. Vt. samuti: Uudisleht. 20. november 1938.

veiderdavast eesti poisist Peedust, kes karistuseks pidi laadal mustlaste endist tõmbenumbrit, surnud neegrit Pambut, asendama:

“Kui metsas tõrwakatel kees –
Sai Peedust päris Pambu-meess.

Nüüd näed sa siin, mis Peedust wälja tuli,
Ta pandi puuri musta neegrina,
Ja roosk ja kange näljatuli
A’ab teda elus-kanu neelama.

Kui pole kanu, antakse tall’ rotti,
Ja tindiga ta peab wõtma hääks,
Mis eit tal walab ikka tindipotti,
Et Peedu joogist hästi mustaks jääks.

Ja Peedu ajab, nagu ikkagi,
Nüüd laadal suu ja silmad pärani.”

Naiivsevõitu Aafrika-visoonis tuuakse neegriks olemist kui karistust eesti laste teadvusse.⁵⁹³ Nii saidki eesti lapsed halva näite abil heaks kasvatatud: neeger on üks veiderdav imeloom, kes trummi lööb ja elus kanu sööb ja kui oled sõna-kuulmatu, siis pistetakse sind tõrwakatlasse ning joodetakse tindiga, kuni sinust saab neeger, keda kõlbab vaid puuris näidata.⁵⁹⁴ K. A. Hindrey piltraamat, mis leidis hiljem mitmeid kordustükke,⁵⁹⁵ on antud perioodi üheks eredamaks näiteks aafriklaste kohta käivate stereotüüpide kasutusest lastekirjanduses.

Humoristlik lähenemine Aafrika temaatikale oli alates 20. sajandi algusest üheks läbivaks jooneks eesti lastekirjanduses, aina enam hakkas ilmuma koomilisi pildisarju.⁵⁹⁶ Vaatamata sellele, et “Mooramaal ei käida koolis, Raamatut ei õpi ükski”,⁵⁹⁷ oli neeger terane ja kaval (vembumees), saades hakkama nii lõvi kinnipüüdmisega kui ka krokodilli seljas ratsutamisega.⁵⁹⁸

⁵⁹³ T. Liiv. Aafrika, Pariis, Pühajärv. Karl August Hindrey 120. // Postimees. 16. august 1995. Lk. 120.

⁵⁹⁴ K. Hiimaa. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. // Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads. Eds. Eero Medijainen and Vahur Made. Series B:26. Helsinki: Kikumora Publications, 2002. Lk. 73–74.

⁵⁹⁵ K.-A. Hindrey. Pambu-Peedu. Tartu, 1929; K. A. Hindrey. “Lõhkiäinen Kolumats” ja teised piltlood.

⁵⁹⁶ Vt. näiteks 1907. aasta “Laste maailm” (1907 / 2 Lk. 104–105) ilmunud naljapilte või 1920. aastatel ilmunud koomiksit “Väikese Kakao ja tema ahwi “Wõrukaela” juhtumised.” – Noorte Punane Rist. Oktoober 1927. Lk. 8–9; Noorte Punane Rist. November 1927. Lk. 10–11.

⁵⁹⁷ E. Soosaare. Krokodilli seljas. // Lasteleht. 1905. Nr. 9. Lk. 141–142.

⁵⁹⁸ E. Soosaare. Krokodilli seljas; Laste maailm. 1907. Nr. 2. Lk. 104–105.

Kokkuvõte

Ilukirjanduslik imago on väärtusimagoga võrreldes küllaltki püsiv ja muutumatu. Samas on tegemist rohkete fantaasiaelementidega, kus tegeliku Aafrikaga on vähe seoseid. Aafrika on käsitletava perioodi ilukirjanduses, eriti lastekirjanduses, primitivistlik ja looduslikult kui ka antropoloogiliselt homogeenne.

Korduvate teemadena on juttudes fantaasiad hirmu teemadel (eurooplased metslaste vangidena) ja võimu teemadel (eurooplaste initsiatiiv ja domineerimine). Suhted eurooplaste ja aafriklaste vahel on tihtipeale kujutatud antagonistlikena: õilsa eurooplase vastas seisavad kas kannibalid või julm Aafrika hõimupealik. Positiivse lähtekoha puhul on tegemist truu teenri või õilsa metslasega. Levinumateks omadusteks pärismaalaste puhul on ilukirjanduses seega kas julmus või õilsus ja truudus. Segavereliskus ja ristiusk on aga neegri puhul lisaväärtused. Taolisi seisukohti võis leida just saksa päritolu kirjasõnast, mille osakaal eestikeelses tõlkekirjanduses oli käsitletaval perioodil prevaleeriv. 20. sajandi algul võis ilukirjanduses kohata ka juba mõtiskelusi ühiskonnas eksisteerivast sotsiaalsest hierarhiast ja mustanahaliste saatuse determineerituse küsitavuse üle.

Eesti lastekirjandusele oli Aafrika oma eksootikaga tänuväärseks materjaliks. 20. sajandi algul vähenes aegamööda moralistlike halemeelsete lastejuttude osakaal, aina enam võis leida humoristlikku lähenemist Aafrika temaatikale. Euroopa lastekirjandusega võrreldes esines eesti lastekirjanduses vähem ähvardava ja hirmuäratava Aafrika motiivi, pigem oli see eksootiline paik, mis lubas suurt seiklust, selle mandri elanikud olid aga ennemini veiderdajad ja vembumehed kui kollid.

3.5. Poliitiline imago

3.5.1. Aafrika poliitiline imago eestikeelses trükisõnas

K. E. Bouldingi sõnul väljendab relatsiooniline ehk suhtumuslik imago inimese ettekujutust tema ümber olevast universumist kui korrapärasest süsteemist. Antud töös võib selle imago kujunemist seostada riigi kui organiseeritud süsteemiga, mille institutsioonide seisukohad poliitiliste imagote tekkel on määrava tähtsusega. Sellest tulenevalt võime me rääkida relatsioonilisest ehk poliitilisest imagost. Käsitletaval perioodil puudus Eestil omariiklus, mistõttu eestlaste omaarvamuse kujunemine poliitilistest sündmustest oli tugevalt mõjutatud nii Venemaa kui Aafrikas otsesid koloniaalhuvisid mitteomava riigi seisukohtadest kui ka Saksamaa kui Aafrikas koloniaalhuve omava riigi kuvanditest. Imperialismi ideoloogiat hoovas paratamatult ka Euroopa teistest koloniaalriikidest, mille mõjud saavutasid Eestis oma apogee küll kahe maailmasõja vahelisel perioodil. Seega on siin tegemist arvestatavate koosmõjudega eestlaste Aafrika imago kujunemisel.

Aafrika poliitilise imago levikul eestlaste hulgas oli väga oluline roll perioodikal.⁵⁹⁹ 1857. aastast ilmumist alustanud “Perno Postimees”⁶⁰⁰ saab pidada eestikeelse pideva ajakirjanduse alguseks. Siit edasi rikastus Eesti ajakirjanduslik maastik oluliselt.⁶⁰¹ 1880. aastate keskpaiku ilmus ajalehti juba üle kümne, mis sundis mõtlema konkurentsile lugejate pärast ja seetõttu sisse viima mitmeid uuendusi, mis muutsid ajalehe operatiivsemaks (ilmumine 2–3 korda nädalas, päevalehe teke, mahu suurenemine, lisalehed). Informatsioon välismaiste sündmuste kohta pärines peamiselt välismaisest perioodikast, milles avaldatud uudised jõudsid Eestisse peamiselt baltisaksa ajalehtede vahendusel.⁶⁰² Päevalehtede tekkega sai võimalikuks poliitiliste sündmuste suhteliselt vahetu edastamine maailma eri nurkadest. Esimene eestikeelne päevaleht oli “Postimees” (1891, Tartus). Ajaleht kujunes üheks Eesti mõjukamaks ja suurima trükiarvuga perioodiliseks väljaandeks. “Postimehe” toimetaja aastatel 1885–1896 Karl August Hermann (1851–1909) rõhutas, et leht saab täielikult “politikaleht” olema, kusjuures välispoliitiline ülevaade paigutus enamasti esimesele leheküljele.

Lisaks perioodikale ilmus Eestis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul ka mitmeid populaarteaduslikke väljaandeid, mis kajastasid Euroopa koloniaalsõdu ja -vallutusi ning hilisemat koloniaalpoliitikat Aafrikas (Abessiinia-Itaalia sõda, Inglise-Buuri sõda jms.).⁶⁰³

Iseenesest oli 19. sajandi viimasel veerandil Aafrika korduv teema eesti ajakirjanduses, sest kontinent oli läbimas murrangulist ajalooetappi – mitte kunagi Aafrika ajaloos pole toimunud korraga nii palju muutusi sedavõrd lühikesel ajaga, nagu see juhtus perioodil 1875–1914. Kui veel 1870. aastal oli valdav osa Aafrikast iseseisev ja eurooplaste kontrolli all oli vaid 11% Aafrika kontinenti territooriumist, milleks peamiselt olid rannikualad, siis olukord muutus küllaltki drastiliselt sajandi viimasel veerandil. Suurriikide võitlus uute turgude, tooraineallikate ja odava tööjõu otsimisel viis Aafrika sõltuvasse

---

⁵⁹⁹ Meedia (sealhulgas trükimeedia) kujutab endast sotsiaalse reaalsuse määratlemise esmast allikat ja kollektiivse identiteedi kõige laiemalt levinud väljendust. – D. McQuail. McQuaili massikommunikatsiooni teooria. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.

⁶⁰⁰ “Perno Postimees” saavutas suure populaarsuse: 1863. a. oli tal umbes 2200 tellijat, mis oli tolle aja kohta suur arv. Ometi jäi taoline populaarsus lühiajaliseks. 1863. aastal loobus J. V. Jannsen lehe toimetamisest ja kolis Tartusse. 1864. aastast minetas leht oma ülemaalse tähtsuse ja kujunes tagasihoidlikuks provintsideheks. Tema koha võttis üle 1864. aastal Tartus ilmuma hakanud “Eesti Postimees”, mille toimetaja kohale asus J. V. Jannsen. – Vt.: O. Klaassen. Loenguid Eesti. Lk. 110.

⁶⁰¹ Eestikeelse perioodika mahulist kasvu vaadeldaval ajal iseloomustavad järgmised kokkuvõtlikud arvud: 1766–1856 – 10; 1857–1869 – 11; 1870–1889 – 22; 1890–1900 – 23. – J. Peegel, K. Aru jt. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Lk. 326.

⁶⁰² J. Peegel, K. Aru jt. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Lk. 97, 333.

⁶⁰³ Vt. näiteks: K. A. Hermann. Wanad poisid. Teadusline lugemine rahwa elust. Tartu, 1986; Adua were pulm ehk Abessiinia ja Itaalia sõda. Tõeste sündinud ajalugu 1896. aastal. Tallinn, 1901; L. Penning. Kuidas sõjas sõditakse. Jutustus praegusest buuride sõjast. Tartu, 1902.

seisundisse. Ajavahemikus 1875–1900 said Euroopa riigid oma kontrolli alla suurema osa Aafrikast – üle 90%. Oma osa sellisel edukal ekspansioonipoliitikal oli nii Aafrika etnolingvistikul ja sotsiaalmajanduslikul kirevusel kui ka poliitilisel killustatusel. 1914. aastaks olid ainukesteks iseseisvateks riikideks Aafrikas Etioopia ja Libeeria (seegi oluliselt mõjutatud USA poliitikast). Ülejäänud manner jagati seitsme Euroopa riigi vahel.⁶⁰⁴ Prantsusmaa, Suurbritannia, Saksamaa,⁶⁰⁵ Portugal, Belgia, Hispaania ja Itaalia.

Esialsed üksikud ja iseloomult juhuslikud sõnumid eestikeelses perioodikas 1860.–1870. aastatest rääkisid siiski pigem kontinendi avastamisest kui kindla poliitilise imago kujunemisest või olemasolust. Aafrika poliitilise imago kujunemist Eestis võib eelkõige seostada Euroopa koloniaalpoliitikast tulenevate sündmuste vallandumisega 1880. aastatel ehk nn. *scramble for Africa* ('kisklemine Aafrika pärast') algusega. Arvestades lehtede leviku⁶⁰⁶ ja lugemuse suhet, peaks muuhulgas lähtuma ka teatud ebareeglipärasuse momendist, mis

---

⁶⁰⁴ Rivaalitsevad Euroopa riigid ei suutnud vältida omavahelist kokkupõrget Aafrika jagamisel ning omavaheliste suhete reguleerimiseks kutsuti 1884. aasta novembris kokku Berliini konverents (15. nov. 1884 – 26. veebr. 1885), kus osalesid 14 riiki: USA, Austria-Ungari, Belgia, Saksamaa, Suurbritannia, Taani, Hispaania, Itaalia, Holland, Portugal, Venemaa, Türgi, Prantsusmaa, Rootsi. Põhiküsimuseks oli esialgu küll Kongo basseini saatus, kuid konverentsil lepiti kokku ka Aafrika jaotamise üldistes printsiipides. Üheks põhimõtteks oli ranniku valdaja õigus vallutada ka sisemaa, seda nimetati "mõjusfääride doktriiniks". Samuti võeti vastu "efektiivse okupeerimise doktriin", mis tähendas, et igal Euroopa riigil on õigus omandada valdusi Aafrikas, selleks peab riik vaid "efektiivselt" okupeerima soovitud territooriumi ja saatma selle kohta asjakohase teate teistele Euroopa riikidele. Samas see konverents ei alustanud Aafrika jagamist ega viinud seda lõpule, vaid pani lihtsalt paika mõned reeglid juba alanud protsessi käigus hoidmiseks. Seega diplomaatiliste mängude ja koloniaalvallutuste tulemusena sai Aafrika 20. sajandi alguseks lõplikult jagatud. Need piirid, mis Euroopa riikide poolt lõpuks paika pandi, olid nii 1914. a. kui ka 1945. a. peaaegu samad, kui mitte arvesse võtta Saksamaa valdusi, mis I maailmasõja käigus võidukate liitlasriikide vahel jaotati. – Vt.: Africa and the West: A Documentary History from the Slave Trade to Independence. Oryx Press, 2001. Lk. 196–197; Nineteenth-Century Africa. London: Oxford University Press, 1968. Lk. 209–214; General History of Africa. VII. Africa under Colonial Domination, 1880–1935. Lk. 15.

⁶⁰⁵ Saksamaa kaotas oma Aafrika kolooniad I maailmasõja ajal. Asumaade (Saksa Ida-Aafrika, Saksa Edela-Aafrika, Togo, Kamerun) üleminek võitjariikidele seadustati Pariisis rahukonverentsil 1919–1920 Versailles' rahulepinguga. Teooria kohaselt tuli neid mandaatterritooriume hallata nii, et nende piirkondade huvid oleksid arvestatud, valmistades sellega ette lõpptulemusena omavalitsuste loomise – aegamööda pidi võim üle minema aafriklastele. Tegelikuses kohtlesid eurooplastest võitjad oma uusi valdusi samamoodi nagu oma kõiki teisi kolooniaid.

⁶⁰⁶ Eesti suurimate lehtede tiraaž oli järgmine: "Perno Postimehe" trükiarv oli näiteks aastatel 1868–1870 500–600 eksemplari; "Eesti Postimehe" trükiarv oli näiteks 1868. aastal 2450 eksemplari, 1879 – 3000, 1898 – 4000, 1900 – 7500, 1904 – 7000; "Olevik" 1898 – 3150 eksemplari; "Virulane" 1888 – 5000. – J. Peegel, K. Aru jt. Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Lk. 327–328.

n.õ. reaalse lugemusega kaasas käis (mida lehest loeti ehk mille vastu huvi tunti ja mida tegelikult teati). Sellest tulenevalt ei saa olla eriti optimistlik eestlaste tegelike teadmiste üle antud küsimuses – need võisid olla küllaltki selektiivsed. Teatud osa eestlaste teadmiste pagas piirdus ilmselt koolis jagatud raamatutarkusega ja nagu eelpool rõhutatud, ei olnud omaaegsed õpikud just kõige informatiivsemad Aafrika ajaloo ja poliitiliste sündmuste osas. Olukord paranes siin alles 20. sajandi algul.

Kui me räägime poliitilisest imagost, siis selle kujunemisel on tähtis, et selle kujundajal on olemas enam-vähem piiritletud enesedefiniitsioon. Samas tuleb nõustuda seisukohaga, et eestlaste rahvuslik eneseteadvus oli 19. sajandi teisel poolel alles n.õ. agitatsioonifaasis.⁶⁰⁷ On raske ette kujutada, et eestlastel, kellel oli sel perioodil tõsine väljakutse enese kui rahvuse kehtestamise ja püsijäämisega, oleks olemas olnud juba selge ja korrastatud ettekujutus rahvusvahelise poliitika küsimustes. Pigem võime sellest rääkida seoses omariikluse sünniga.

3.5.2. Vene ja Saksa mõju Aafrika imagole

Vene uurija Apollon Davidson on rõhutanud Lääne ettekujutuste suurt mõju Aafrika kuvandi kujunemisel Venemaal.⁶⁰⁸ Poliitiline suhestumine selle kauge kontinendiga käis loomulikult läbi keeruliste rahvusvaheliste suhete huviprisma. Samas peab arvestama asjaolu, et Venemaa ei osalenud otseselt orjakaubanduses ega Aafrika vallutamises, selle tõttu puudusid tõsisemad vajadused ideoloogilisteks õigustusteks taoliste sündmustele. Vene imperialismi huvid olid suunatud mujale,⁶⁰⁹ ehkki 19. sajandi lõpul ilmsid tõsisemad huvid ka Aafrikas. Nimelt tuli Etioopia (tollal tuntud Abessiimiana) küsimus päevakorda seoses Venemaa Lähis-Ida poliitikaga. Esimesed venelased külastasid Etioopiat juba 1840. aastatel. Imperialistlike huvide vastandumisega Aafrikas kasvas silmnähtavalt ka Venemaa huvi Etioopia vastu: maadeavastuslikud ekspeditsioonid, religioossed sidemed, diplomaatiliste suhete kehtestamine Etioopiaga 1898. aastal, diplomaatiline kirjavahetus, erimissioonid, sõjaline abi relvatarnete näol, etiooplaste koolitamine Vene sõjalistes õppeasutustes jne. Sellest tulenevalt tunti Venemaal Etioopiat antud perioodil teinekord paremini kui enamikes Lääne-Euroopa riikides. Venemaa ilmseid koloniaalhuvisid Punase mere piirkonnas kinnitab ka katse luua oma koloonia tänapäeva Djibouti aladel

---

⁶⁰⁷ K. Kukk. Mütologiseeritud ajaloo rollist Eesti rahvuse arengus. // Vikerkaar. 2003 / 10–11. Lk. 101.

⁶⁰⁸ А. Б. Давидсон, В. А. Макрушин. Облик далекой страны. Lk. 409.

⁶⁰⁹ 18.–19. sajandisse jääb Vene impeeriumi ulatuslik koloniaalekspansioon naaber-aladele. 19. sajandi lõpuks oli Venemaal elanikkonna arvuks 130 miljonit, neist venelasi umbes 56 miljonit ehk alla poole rahvastikust. Impeeriumi kooshoidmine ei olnud kerge, sest Venemaa oli liitnud endaga kultuuriliselt väga erinevaid piirkondi. Ilmselt Venemaal lihtsalt ei jätkunud jõudu osaleda Aafrika vallutamises.

Sagallos. Püie rajada selles piirkonnas 1889. a. jaanuaris nn. Uus-Moskva asundus ligikaudu 150 vene kolonisti osavõtul leidis peatselt oma kiire ja õnnetu lõpu prantslaste sõjalise sekkumisega, mis lõppes Sagallo kindluse vallutamisega. Vene tsaar ja paljud Peterburi kõrgemad ametnikud taandasid ennast sellest vahejuhtumist.⁶¹⁰

19. sajandi lõpul kasvas ka Venemaa huvi Lõuna-Aafrika vastu. See oli eelkõige seotud selle piirkonna “teistkordse avastamisega” – kulla- ja teemandi-maardlate leidmisega. 1880. aastatel algas Venemaalt arvestatav väljaränne Lõuna-Aafrikasse. I maailmasõja alguseks jõudis sinna ümber asuda ligikaudu 40 000 inimest (peamiselt küll juudid, kes põgenesid pogrommide ja diskrimineerimise eest). 1898. aastal sõlmiti Venemaa ja Transvaali ehk Lõuna-Aafrika Vabariigi vahel diplomaatilised suhted.⁶¹¹

Seega keskendus Venemaa huvi peamiselt eelpool nimetatud regioonidele – Lõuna-Aafrikale ja Etioopiale, mida kinnitavad ka Venemaa arhiivides säilinud dokumendid.⁶¹²

Venemaa teatud mõttes kõrvalejäämine aktiivsest koloniaalpoliitikast Aafrikas võimaldas Vene üldsuses arendada konstruktiivset kriitikat mitte ainult koloniaalriikide imperialistliku poliitika osas, vaid teisaldada seda ka Venemaa enda arengutele. Vene demokraadid kasutasid näiteks võimalust mängida metafoori-dega ja kritiseerida pärisorjast artiklite või teinekord ka luuletuste kaudu, mis rääkisid aafriklaste või neegerorjade keerulisest saatusest.⁶¹³ Seetõttu olid Venemaal teated Aafrikast oma iseloomult veidi teistsugused kui Lääne-Euroopas: uudiseid oli mahult vähem ja nendele ei saanud ette heita ka nii teravalt suunatud tendentslikkust Aafrika osas. Pigem oli aeg-ajalt esinev ühekülgne poliitiline suunitlus seotud rahvusvahelise poliitika omapäraga. Vähem oli rassistlikku lähenemist, küllalt kaalukas osa oli kaugel kontinendi looduse ja inimeste tutvustamisel, samuti eksootika, reisikirjelduste ja seikluste esitamisel. A. Davidson rõhutab siin eelkõige ka tõsiasja, et veel 19. sajandi keskpaigas oli Aafrika siiski suhteliselt müütiline kontinent ja ettekujutused sellest suhteliselt hägused.⁶¹⁴

Saksa kuvandi puhul on eelkõige oluline koht koloniaalmentaliteedi aspektil, mille kujunemine on seotud Saksa koloniaalhuvide ja koloniaalimpeeriumi suhteliselt hilise tekkega. On üsna palju vastuolulisust, mis puudutab Otto von Bismarcki suhtumise muutumist Saksamaa koloniaalpoliitikasse. Ligikaudu 20 aastat kuulutas Bismarck oma vastumeelsust kolooniate omamise suhtes. Ta

⁶¹⁰ И. И. Васин. Политика капиталистических держав в Эфиопии (80–90-е годы XIX века). Москва: “Наука”, 1974. Lk. 158–175, 205–206; Л.К. Артамонов. Через Эфиопию к берегам Белого Нила. (Академия Наук СССР, Институт Востоковедения). Москва: “Наука”, 1979; Россия и Африка: Документы и материалы XVIII в. – 1960 г. Том 1. XVIII в. – 1917 г. (Российская Академия Наук, Институт Всеобщей Истории). Москва, 1999. Lk. 7–8, 49–70, 96–147, 204–212, 222–238.

⁶¹¹ Россия и Африка: Документы и материалы XVIII в. – 1960 г. Том 1. Lk. 8, 78.

⁶¹² Samas. Lk. 9.

⁶¹³ А. Б. Давидсон, В. А. Макрушин. Облик далекой страны. Lk. 409.

⁶¹⁴ Samas.

väitis, et Saksamaa tugevus peitub eelkõige selles, et Saksamaal puuduvad nn. ülemerekohustused kolooniate suhtes. Otto von Bismarck kartis, et koloniaalimpeerium oleks Saksamaale liiga kulukas ülal pidada ja selle olemasolu nõuaks kuluka laevastiku ehitamist ning pidamist, mis omakorda viiks vastuoludeni Suurbritanniaga. Vaatamata sellele muutis Bismarck ootamatult oma seisukohti,⁶¹⁵ sest olukord oli järsult muutunud. Saksamaast oli üsna kiires tempos saamas kõrgesti industrialiseeritud riik ja tundus olevat ettenägelik kindlustada ennast ülemereterritooriumitega, mis võisid kujuneda toorainebaasiks, samas aga ka võimalikuks turuks tööstuskaupadele. Kui Bismarck oleks loobunud 1880. aastatel tegutsemast, oleks Saksamaa lõplikult kaotanud võimaluse oma koloniaalimpeeriumi loomiseks. Viimane võitlus ülemereterritooriumite pärast oli alanud ja ilmselgelt polnud enam aega kaotamiseks.

Oluline osa taolises võitluses oli Aafrikast kujundatud poliitilisel imagol, mis kajastus baltisaksa lehtede vahendusel üsna elavalt ka eestikeelses kirjanduses. Selle imagoga kaasaskäiv negatiivsus ja eluvõõrus rahvalikes ettekujutustes oli mõjutatud nii ideoloogilise õigustuse vajadusest kui ka teadmatusest. Uuriija S. Gilman on põhjendanud neid elukaugeid ettekujutusi hilise kogemusega: saksa Aafrika kuvandi isoleeritusega keskajal, mille mõju jäi kestma ka vaatamata 17. ja 18. sajandi esimeste saksa kolonistide ning uurijate kokkupuudetele Troopilise ja Lõuna-Aafrikaga.⁶¹⁶ Paljudel juhtudel oli saksa ettekujutuste puhul tegemist laenudega teistest Euroopa kultuuritraditsioonidest. Kauge kontinent ja selle tegelased jäid üldrahvalikus plaanis müütilisteks isegi Saksa kolonialismi kõrgajal.⁶¹⁷ Ajalooliste ettekujutuste isolatsiooni ei

---

⁶¹⁵ Uurijad jõuavad siin küllalt erinevatele seisukohtadele. On arvatud, et Bismarck tahtis tegelikkuses kogu aeg Saksamaale kolooniaid ja et see oli lihtsalt tema kaval taktikaline käik varjata oma tegelikke huvisid. Samuti on väidetud, et teda kannustas tagant avalik arvamus, mistõttu ta muutis oma suhtumist kolooniatesse. Ka on ajaloolased pakkunud, et huvi tekkimine võis olla juhuslik kõrvalprodukt Prantsusmaa-Saksamaa lühikeseks jäänud liidule aastatel 1884–85. Selle kohaselt toetas Bismarck kolooniaid selleks, et veenda Prantsusmaad Saksamaa kavatsustes hoida kinni Suurbritannia vastasest poliitikast. Ükski neist seisukohtadest pole aga lõplikult veenev. – Vt. lähemalt. History of East Africa. Ed. by V. Harlow and E. M. Chilver. Vol. II. Lk. 125; История германского колониализма в Африке. Москва: “Наука”, 1983. (orig. Drang nach Afrika: Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika von den Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges. Herausgegeben von Helmuth Stoecker, Berlin, 1977.) Lk. 20–34.

⁶¹⁶ S. G. Gilman. On Blackness without Blacks. Lk. xi.

⁶¹⁷ Taoline pidev enesetaandamine reaalsusest kajastub omal kummalisel moel ka Eestisse Saksamaalt jõudnud šokolaadikoogi nimetustes Moorapea (*Mohrkopfe*) ja Neegrimusi (*Negerküsse*), mida hüüti Saksamaal ka “söödavateks neegriteks” ning millega käis kaasas kõnekäänd: “Enne kui kohtad tõelist neegrit, oled neist kümme juba ära söönud.” Konfrontatsioon kujuteldava ja tegelikkuse vahel saksa ettekujutustes mustadest ilmnes kohe pärast I maailmasõda, kui Prantsuse väed okupeerisid Frankforti ja teised Reini äärsed linnad. Müüdi ja reaalsuse kokkupõrge oli sedavõrd valulik, et kohe levisid Saksamaal ning sealt edasi kogu maailmas kuulujutud Prantsuse vägedes

parandanud oluliselt Saksa impeeriumi teke Aafrikas, loodud etnograafia- muuseumid ega saksa koloniaalkirjandus, mis oli mõjutatud eksotismist ja kultuurtreegerluse ideedest. 1880. aastate lõpuks muutus Saksamaa arvestatavaks koloniaaljõuks Aafrikas. Seda varasemat Saksamaa ekspansiooni ajajärku Aafrikas on iseloomustatud kui Saksa kolonialismi kõige brutaalsemat ja ebahumaansemat perioodi. Saksamaa hoiakus domineeris neohegelliaanlik ettekujutus mustanahalistest, kui primitiividest, keda saab tsiviliseerida vaid toore jõuga. Perioodi 1884–1896 hakati kutsuma “kaikapoliitika” (*Prügelpolitik*) kümnendiks, kus sada piitsahoopi oli miinimumkaristus igasuguse koloniaalseaduse rikkumise eest. Saksa asumaades rakendatud otsese valitsemise printsiip eristus tugevalt Suurbritannia kaudse valitsemise ja Prantsusmaa assimileerimispoliitika⁶¹⁸ taustal.

Saksa kuvandite teatud nõrgenemist Eestis võib seostada nii esimese venestamise lainega alates 1880. aastatest kui ka 1905. aasta revolutsiooniliste sündmustega.⁶¹⁹ Samuti olid põhjuseks muutuvad rahvusvahelised suhted, sealhulgas I maailmasõja eelsed meeleolud ja poliitilised vastandumised. Oma osa oli ka eestlaste poliitilise enesemääratlemise otsingutel – vastanduti nii saksa kui ka vene mõjudele ja püüti leida uusi eeskujusid.⁶²⁰

---

teeninud mustade sooritatud koledustest. Hiljem selgus, et paljud neist “mustadest” olid tegelikult Alžeeria või Maroko päritolu. – Vt. lähemalt: K. L. Nelson. The “Black Horror on the Rhine”: Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy. // *Journal of Modern History*. 1970 / 42. Lk. 606–628.

⁶¹⁸ Eesti arst ja publitsist Juhan Luiga (1873–1927) on oma 1911. aastal ilmunud artiklis arutlenud muuhulgas kiitvas toonis Prantsuse koloniaalpoliitika üle, märkides järgmist: “Hiljuti on tuttav ameerika lehetoiemataja Forbes Aafrika asumaadel rändamiselt tagasi tulles oma tähelepanekud avaldanud. /.../ Ta leiab üksikuid kultuure Aafrikas võrreldes, et prantslased on need, kellel kõige enam vaimustust oma töö juues, kõige vähem metsikust ja rõhumist ja kõige enam poliitilist takti on. /.../ Prantsuse valitsus ei jää ka misjonäride tööle neegrite juures lootma, vaid harib neid ise, mille poolest ta teiste asumaapoliitikast nähtava tagajärgjega lahku läheb. /.../ Haritud ilma poolehoidmine, prantsuse kultuuripüüete heakskiitmine näitab, et rahvaste kultuuris ometi mitte ainult püssirohuaidad ja väevõim rahva käekäiku ei otsusta, vaid need kultuuripüüded, mida inimsus õige leiab olevat ja mida ta siis valmis on hädaohu korral toetama.” – Tsiteeritud: J. Luiga. Rahvaste ja kultuuri väärtustest. // J. Luiga. Mäss ja meelegaigus. (Eesti mõttelugu). Koostaja: Hando Runnel. Tartu, 1995. Lk. 253–254.

⁶¹⁹ Eestis kajastus see näiteks ka oluliselt vähenenud saksa päritolu misjoniperioodika ilmumises I maailmasõja eel.

⁶²⁰ Eestlaste vaimse euroopastumise kuulutajateks sai “Noor-Eesti” liikumine. Nooreestlased pidasid eestlaste kultuurilise mahajäämuse üheks peamiseks põhjuseks kahe suurrahva, saksa ja vene hegemooniat ning kultuuriimperialismi. Neist traditsioonilistest kultuurimõjudest soovisid nooreestlased distantseeruda. Kultuuri orientatsioone ja eeskujusid leiti mujalt Euroopast – Prantsusmaalt, Itaaliast, Põhjamaadest. – T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998. Lk. 242; T. Karjahärm. Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti”. // *Akadeemia*. 1994. Nr. 9. Lk. 1801–1821.

3.5.3. Abessiinia poliitiliste sündmuste ja Inglise-Buuri sõja (1899–1902) retseptioon eestikeelses trükisõnas

Eesti pideva ajakirjanduse algusaegadel, 19. sajandi keskpaigas, pöörati esialgu küllalt palju tähelepanu Aafrika sündmuste kajastamisel just Lääne-Aafrikale.⁶²¹ See oli piirkond, millega eurooplased Troopilises Aafrikas kõigepealt tutvusid ning mille kohta Euroopas levinud empiirilise informatsiooni muster oli Euroopa ja Aafrika kaubanduse (sealhulgas orjakaubanduse) n.ö. kõrvalprodukt.⁶²² Euroopa areneva koloniaalpoliitika taustal lisandusid aegamööda ka teised Aafrika piirkonnad, mis vastavalt ajaloosündmustele esile tõusid. Igapäevaste poliitiliste uudiste taustal kerkisid sel perioodil eestikeelses trükisõnas esile kaks Aafrika piirkonda: Etioopia (Abessiinia) oma problemaatikaga ja Lõuna-Aafrika Inglise-Buuri sõjaga (1899–1902).

Imagoloogilisest küljest on oluline veelkord meenutada, et Etioopia oli eestlastele tuntud juba piiblist. Iidsete kristlike traditsioonidega riik jäi aga tänu varasematele fragmentaarsetele teadmistele siiski Musta Mandri riigiks, mille elanikud olid Euroopa kultuurrahvastest erinevad ja arengus mahajäänud. Positiivset nägemust Etioopiast aitasid luua ja ülal hoida nii Tartu Ülikoolis edendatav etiopistika,⁶²³ samuti eestimaalaste, peamiselt baltisakslaste, isiklikud kontaktid selle kauge ja eksootilise piirkonnaga.⁶²⁴ Vaieldamatu mõju oli ka Vene poliitilis-riiklikul dimensioonil⁶²⁵ ja sellega kaasnevate poliitiliste imagote pitseril eestlaste maailmapildile. Nagu eelpool mainitud, oli Etioopia temaatika vene ajakirjanduses, tulenevalt Venemaa omaaegsetest poliitilistest realiteetidest, üsna populaarne teema.⁶²⁶

Etioopia oli praktiliselt kuni 19. sajandi keskpaigani eurooplastele suletud, seda küll pigem selle tõttu, et Etioopial tuli kristliku enklaavina püsida sajandeid moslemitest sisse piiratuna ja meredest ära lõigatuna. 19. sajandi teisel poolel algas aga varasematel sajanditel vürstiriikide poolt killustatud riigi tugevnemine ja esimesed tõsisemad katsed riigi tsentraliseerimiseks. Aegamööda tihenesid ka suhted Euroopaga, milles esialgu oli teatud vastuolusid. Eesti varasemas ajakirjanduses oli kindlasti teedrajavaks päevauudiste künnise piirile jäävate artiklite taustal Lydia Koidula (1843–1886) põhjalik artikkel

⁶²¹ Vt. näiteks: "Perno Postimees" 19.06, 17.07, 04.12, 17.12 1857; 14.01 1859; 13.04, 25.05, 29.06 1860; 24.01, 22.02, 06.09, 31.10 1861.

⁶²² P. D. Curtin. *The Image of Africa*. Lk. vi, 9.

⁶²³ Tõsisem tegelemine Etioopia keeltega sai Tartu ülikoolis alguse 19. sajandi teisel poolel. Tartu ülikooli seisukohalt tuleb oluliseks pidada etiopistika tõusulainet Saksamaal, millega paljudel Tartu ülikooli õppejõududel olid tihedad teadus- ja isikliku sidemed. – O. Klaassen. *Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis*. // *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*. 19. Tartu, 1987. Lk. 71.

⁶²⁴ Vt. lähemalt: H. Rahkema. *Eesti ja Etioopia 1930. aastatel*. Lõputöö. Tartu, 1999.

⁶²⁵ Vt. lähemalt: T. Karjahärm. *Ida ja Lääne vahel*. Lk. 300.

⁶²⁶ Vt. И. И. Васин. *Политика капиталистических держав в Эфиопии (80–90-е годы XIX века)*.

Etioopiast 1867. aasta “Eesti Postimehhe” lisalehes.⁶²⁷ Selle artikli ilmumine (avaldati mõni päev enne Englise-Etioopia sõja algust), nagu rõhutab ka L. Koidula ise, oli mõjutatud Englise-Etioopia suhete teravnemisest. Omamoodi oli see üks tähelepanuväärsematest poliitilistest eelmängudest Aafrika jagamisele või nagu ütles Etioopia keiser Tewodros II (1855–1868) veidi enne seda kui ta sai lüüa brittide käest ja oli sunnitud sooritama enesetapu: “Ma tean nende mängu. Kõigepealt kaupmehed ja misjonärid, siis saadikud ning seejärel kahurid. Oleks parem, kui nad alustaksid kohe kahuritega.”⁶²⁸ Vaatamata Tewodrose katsetele moderniseerida riiki, jäi ta oma püüdlustes vähemusse ka siseriiklikult, oma saatusliku rolli mängis siin tema kui usurpaatori halb maine. Ärevate poliitiliste sündmuste arengut selles kauges piirkonnas käsitleti põhjendatult sagedasti omaaegsetes ajalehtedes ja misjoni väljaannetes. Erinevalt J. V. Janssenile omasest negatiivsest klerikaalsest hoiakust Aafrika osas, oli aga L. Koidula artikkel kantud pigem kultuurilise relativismi seisukohtadest. L. Koidula andis põhjaliku ülevaate Etioopia loodusest, rahvast, samuti iseloomustas ristiusu ja riigi ajaloo kulgu. Erilist tähelepanu pööras ta ka tollaste poliitiliste sündmuste keskmes olevale Etioopia keisri Tewodros II isikule.

Tõsisemat huvi leidis Etioopia taas 1890. aastatel, kui Euroopa ajakirjanduse tähelepanu köitis pingete kasv Etioopia ja Itaalia vahel. Itaalia katse laiendada oma valdusi Aafrika Sarvel (Somaali ps.) Etioopia arvelt ja kuulutada välja protektoraat, lõppes kahe riigi vahel sõjaga (1894–1896), mille käigus Etioopia õnnestus küll oma sõltumatus säilitada. Eesti perioodikas ilmus lisaks lühisõnumitele ka rida pikemaid artikleid Etioopia maa ja rahva kohta,⁶²⁹ samuti mitmeid populaarteaduslikke raamatuid. Nendes käsitlustes prevaleeris üldjuhul positiivne kuvand, kus oli tunda Venemaa ametlikku hoiakut Abessiinia küsimuses. Nii kajastus 1896. aastal ilmunud raamatukeses ka rahvusvahelises plaanis suurt resonantsi tekitanud fakt Etioopia diplomaatilise missiooni ootamatust saabumisest Peterburi 1895. aasta juunis.⁶³⁰ Selle küllaltki ootamatu diplomaatilise külaskäigu eesmärgiks oli saada Venemaalt toetust sõjas Itaaliaga, mida oldi ka lahkelt valmis pakkuma ja mis tekitas Itaalia poolt ametlikku protesti.⁶³¹ Eestikeelses kirjanduses võis kohata tunnustavaid sõnavõtte Menelik II (1889–1913) kohta, kus Etioopia valitsejat võrreldi tema püüdlustes Vene keisri Peeter I-ga.⁶³² Nõnda sõnastas K. A. Hermann tollal üldiselt Eestis

⁶²⁷ L. Koidula. Abessinia rahvas ja nende kuningas. – “Eesti Postimehhe juttotubba” 18. 10. 1867. Lk. 162–166.

⁶²⁸ General History of Africa. VII. Africa under Colonial Domination, 1880–1935. Lk. 17.

⁶²⁹ “Virmalise Lisa”. Nr. 11–13 / 1892; “Oma Maa”. Nr. 4 / 1889.

⁶³⁰ Vt.: K. H. Hermann. Wanad poisid. Lk. 49.

⁶³¹ Paraku ei jõudnud Venemaa saadetud relvad kohale, kuna itaallastel õnnestus relvi vedanud laev peatada veidi enne Massawa sadamasse jõudmist. Vt. ametlikke dokumente ja kirjavahetust seoses Etioopia diplomaatilise missiooniga: Россия и Африка: Документы и материалы XVIII в. – 1960 г. Том 1. Lk. 54–56.

⁶³² Adua were pulm ehk Abessiinia ja Itaalia sõda. Lk. 3.

levinud seisukoha oma Etioopia ajalugu ja kaasaega käsitletud palas: "Itaalia ei olnud mingit õigust Abessinias kallale minna. Paljas maadehimu on see, mis itallasi on sundinud sääl sõda pidama. Kristliku maailma kaastundmus on abessinlaste pool, kes oma kodu ja isamaad wõõra wastu kaitseswad."⁶³³ Taoline seisukoht prevaleeris Eesti avalikkuse arvamuses ka 40 aastat hiljem,⁶³⁴ kui Itaalia üritas taas ellu viia imperialistlikke plaane ja kinnitada kanda Etioopias. Kuid maailmasõdadevahelisel perioodil oli poliitilise imago kujunemisel Etioopiast ka juba oluline roll eesti rahva omaarvamusel (ehkki varasemaid mõjusid ei saa selle kujunemisel täielikult eirata), mis ei langenud sugugi alati kokku Eesti Vabariigi ametlike seisukohtadega antud küsimuses. Omamoodi kujunes Etioopia 19. sajandi lõpul Aafrika viimase vabaduskantsi sümboliks. 20. sajandil sai aga selle sümboli langemine süngeks tulevikustsenaariumiks Euroopa riikide endi sõltumatusele.⁶³⁵

Inglise-Buuri sõda (1899–1902) oli eestikeelses trükisõnas (1850–1917) vaieldamatult enim käsitletud poliitiline sündmus Aafrika ajaloost. Nõnda vahendas ajaleht "Olevik" sõja lõpu lähenedes ühte lugeja arvamust: "Ükswahe ei olnudgi maal muu üle rääkimist kui buuride üle. Tuli ajaleht, oli esimene asi järele waadata, mis buurid teewad. Tihti ei loetudgi muid sõnumeid wäljamaalt."⁶³⁶ Sajandivahetusest eesti kõnekeelde sulandunud mõiste "transvaal", mis madinat või löömingut tähendab, on aga otseselt seotud buuri vabariikide Transvaali ja Oranje iseseisvussõjaga ning on oma elujõulisuses vaid kinnitus eelpool öeldule.

Ei saa öelda, et Lõuna-Aafrika poliitiline elu enne nimetatud sõda eesti lugejale päris tundmatu oli: Kafri sõjad, buuride ja inglaste suhted, I Inglise-Buuri sõda (1880–1881) – sellest kirjutati üsna rohkesti.⁶³⁷ Alates 19. sajandi lõpust teati Lõuna-Aafrikat peamiselt Transvaali haaranud kullapalaviku järgi.⁶³⁸ Lootus kiiresti rikastuda ja saada kergema elu peale, rääkimata eurooplasele suhteliselt hästi talutavast kliimast, meelitas ka paljusid põhjamaalasi

---

⁶³³ K. H. Hermann. Wanad poisid. Lk. 53.

⁶³⁴ Vt. lähemalt: K. Hiiemaa. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. Lk. 76–79.

⁶³⁵ Etioopia keisri Haile Selassie I 1936. aastal öeldud sõnad jäid prohvetlikeks: "Täna oleme ohvriteks meie, homme saabub teie järjekord." Poliitiliste mängude ohvriks langenud Euroopa riigid, kes jätsid Etioopia saatuse hooleks, pidid juba üsna peatselt viimasega samasse järjekorda astuma. Rahvasteliidu tollast käitumist võiks nimetada illusioonipoliitikaks, sest sel perioodil, kui kasutada Stefan Zweigi mõtet, Euroopa lihtsalt usk "Rahvasteliitu ja rahulepinguid, nagu haige usub ilusate etikettidega rohke". Selle endapettelise poliitika ohvriks langes peatselt ka noor Eesti Vabariik. Vt. Stefan Zweig. Eilne maailm. Tallinn, 1988. Lk. 264.

⁶³⁶ "Olevik". 21.05.1902.

⁶³⁷ Vt. lähemalt: O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil. Lk. 211.

⁶³⁸ Vt. L. Thompson. A History of South Africa. New Haven and London: Yale University Press, 1995. Lk. 110–122.

pikka teed ette võtma.⁶³⁹ Ehkki esimene eestimaalane jõudis Lõuna-Aafrikasse juba 1663. aastal,⁶⁴⁰ jääb püsiva eesti kogukonna kujunemine Lõuna-Aafrikas skandinaavlastega võrreldes (19. sajandi I pool) oluliselt hilisemasse aega (1927. a.).⁶⁴¹

Informatsiooni Inglise-Buuri sõja (1899–1902) kohta tulvas lühisõnumite näol pea kõigist eesti lehtedest,⁶⁴² samuti ilmus sõjaromaane,⁶⁴³ kohapeal viibinute või otsestes sõjasündmustes osalenute mälestusi,⁶⁴⁴ sealhulgas eestimaalaste muljeid sõjasündmustest ja buuride eluolust.⁶⁴⁵ Peamiselt oli nende autorite näol tegemist baltisaksa päritolu eestimaalastega, kes vabatahtlikena (mõned neist arstidena) sõjas osalesid.⁶⁴⁶

Inglise-Buuri sõda⁶⁴⁷ oli üheks tähelepanuväärsemaks sündmuseks rahvusvahelistes suhetes 19. ja 20. sajandi vahetusel. Sõja alguses oli rahvusvaheline resonants pigem Buuri riike toetav. Buuride võit tundus olevat võimalik, kuid aegamööda vähenes Euroopa riikide optimism selles küsimuses, kuni see lõpuks hoopiski vaibus – rahvusvaheliste suhete keerukas rägastik mõjutas pea igat suurriiki. Võimalus tingida Suurbritanniaga ühe või teise soodsa lepingu osas muutis Buuri riigid Euroopale sisuliselt võimalikuks vahetuskaubaks (sealhulgas distantseerus Buuri riikide iseseisvuse küsimusest aja jooksul ka Saksamaa).⁶⁴⁸ Enamuse Euroopa riikide üldsuse toetus oli aga sõja lõpuni, nagu

---

⁶³⁹ E. Kuparinen. *An African Alternative: Nordic Migration to South Africa, 1815–1914*. Helsinki, Turku, 1991. Lk. 71.

⁶⁴⁰ Selleks oli Tallinnast pärit Ottho Ralingh, kes astus hollandlaste Ida-India Kompanii teenistusse ning teenis selle rajatud Hea Lootuse neeme kindluses kapralina. – G. G. Kloeke *Herkomst en groei van het Afrikaans*. Leiden, 1950. Lk. 241.

⁶⁴¹ 1930. aastate lõpuks kujunes eestlaste koloonia juba ligikaudu 30-liikmeliseks. – K. Hiiemaa. Eestlaste etnilisest mälust Lõuna-Aafrika näite põhjal. // *Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. Studia ethnologica Tartuensia 4*. Tartu, 2001. Lk. 163–164

⁶⁴² Vt. näiteks aastatel 1899–1902: “Postimees”, “Olevik”, “Uus Aeg”, “Teataja”. Vt. ka: M. Päid. *Inglise-Buuri sõda 1899.–1902. a. Diplomitöö*. Tartu, 1979. Lk. 82–95; O. Klaassen. *Aasia ja Aafrika 1900–1918 ning kontaktid Eestiga*. Tartu, 1992. Lk. 126–128.

⁶⁴³ L. Penning. *Kuidas sõjas sõditakse; Hurra! Burid! Põnew jutustus Transvaali-Inglise sõjast*; A. Saal. *Priiuse ja isamaa eest. Jutustus viimasest buuride sõjast*. Jurjev, 1903.

⁶⁴⁴ Kindral Kristjan de Wet. *Wõitlus Buri ja Britti wahel ehk kolmeaastane sõda meie usuwõitlejate igawese wabadusesõjaga wõrreldes*. Tallinn, 1903.

⁶⁴⁵ W. Schiele. *Sakslaste seltsis Buuri sõjas*. Tallinn, 1902; R. Avesson. *Kiri Transvaalist*. // *Uus Aeg*. 1900. Nr. 30, 72, 86. 1901. Nr. 12; *Meie teekond Transvaali*. // *Linda*. 1900. Nr. 13, 16, 17, 18, 21, 22; *Eestimaalase kiri Transvaalist*. // *Olevik*. 1900. Nr. 7, 11, 12; “*Postimehe eralisa*”. 1900. Nr. 64; *Olevik*. 1900. Nr. 7, 12, 20, 24; *Kirjad Lõuna-Aafrika sõjaväljalt*. // *Eesti Postimees*. 24.02, 2.03, 9.03. 1900.

⁶⁴⁶ Vt. lähemalt: T. Rütman. *Eesti ja Inglise-Buuri sõda (1899–1902)*. Diplomitöö, 1995; H. Rahkema. *Tartu ülikool ja Aafrika*; A. Davidson, I. Filatova. *The Russians and the Anglo-Boer War*. Cape Town, 1998; M. Siiraja. *Inglise-Buuri sõda (1899–1902) ja Eesti ühiskond*.

⁶⁴⁷ Sõja käigu kohta vaata põhjalikumalt näiteks T. Pakenham. *The Boer War*.

⁶⁴⁸ *Россия и Африка: Документы и материалы XVIII в. – 1960 г. Том 1*. Lk. 159–177.

ka Eestiski, buuride poolel. Selle ilmekaks näiteks oli Transvaali presidendi Paul Krugeri (1825–1904) soe vastuvõtt Prantsusmaal, kus inimesed tulid teda kõikides linnades, kust ta läbi sõitis, tänavatele tervitama. Paraku ignoreerisid valitsused tema Euroopas viibimist, näiteks Saksamaa keiser Wilhelm II keeldus teda üldse vastu võtmast.⁶⁴⁹ Üldsuse palavat toetust leidnud Buuri riikide iseseisvustootlused, mille positiivse kuvandi mõju “väikerahvalikule tunnetusele eestlaste ühiskondlikus teadvuses” on peetud väga tähtsaks,⁶⁵⁰ olid aga teatud nihkes buuride kuvandiga. Varasem ettekujutus buuridest seostus tihtipeale veidi tahumatu talupojaga, kellel oli orjapidaja halb kuulsus.⁶⁵¹ Sõda tõi sellesse imagosse küll positiivse nihke (eestikeelses trükisõnas võis kohata lausa buuride kangelaslikkust ülistavaid luuleridu, nagu seda oli Ado Reinvaldi luuletus),⁶⁵² kuid samas võis ajakirjanduses leida ikkagi võrdlusi, et buurid on pärismaalaste suhtes peaaegu samasugused mõisnikud nagu eestlastele sakslased.⁶⁵³ Ka sündmuste keskmes viibinud eestimaalaste kirjadest võis teinekord välja lugeda teravat kriitikat buuride arvel. Nii kirjutas Rudolph Richard Jakob von Gernet, kes oli sõja ajal Pretoria linnahaigla kirurgia konsultant ja sõjalaatsareti peaarst, “et huwitawat arstlikku tegewust ei olnud, selle vastu painasiwad meid iga päew umbes 100 kuni 150 Buri, kes haiguse tunnistusi nõudsid, et koju minna...”.⁶⁵⁴ “Postimehe” toimetaja Jaan Tõnisson heitis aga sõja lõppedes buuridele ette kitsarinnalisust põliselanike integreerimisel ühiskonda, mille eiramine sai lõpuks saatuslikuks Buuri riikide iseseisvusele.⁶⁵⁵

Ja lõpuks tuleks rõhutada, et sõda käis siiski kahe Euroopa kogukonna vahel, mis otseselt mustanahaliste põliselanike saatust ei puudutanud. Selle tõttu on ajalookirjanduses mõnikord rõhutatud, et mõiste “antiimperialistlik sõda” on antud kontekstis kohatu,⁶⁵⁶ kuna tegelikult hollandi asunikud, kes asustasid antud piirkond alates 1652. aastast, olid ise agarad koloniaalpoliitika edendajad. Kui paradoksaalselt see ka ei kõla, oli Lõuna-Aafrika kahe valge kogukonna

⁶⁴⁹ W. J. de Kock. Paul Kruger (1825–1904). Pretoria, 1997. Lk. 21.

⁶⁵⁰ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri sõda. Lk. 54; ; M. Siiraja. Inglise-Buuri sõda (1899–1902) ja Eesti ühiskond. Lk. 126; M. Siiraja. Meie ja Lõuna-Aafrika. // Postimees. 13.11. 1991.

⁶⁵¹ Vt. Perno Postimees. 29.01. 1858.

⁶⁵² “Oh buri rahwas / wõitle sa, / Sull’ õnne soowib ilmamaa / Sa seisad maa ja rahwa eest / Ja lähed läbi tulest, weest- / Sa wõitled oma rahwa ra’al / Wõid surra wabal isamaal.” – A. Reinvald. Buride sõda. // Olevik. 09.05. 1900. Samal teemal ja samas meeleolus kirjutas lühikese luuletuse ka Martin Lipp. Vt.: M. Lipp. Burid. // Postimees. 18.03. 1900.

⁶⁵³ Olevik. 21.05. 1902.

⁶⁵⁴ H. Rahkema. Tartu ülikool ja Aafrika. Lk. 88; Eesti Postimees. 24.02. 1900.

⁶⁵⁵ J. Tõnisson. Lõuna-Ahwrika sõda lõpnud. // Postimees. 22.05, 24.05, 27.05. 1902; Vt. ka: M. Siiraja. Mida oleksid Lõuna-Aafrika valged võinud õppida Jaan Tõnissonilt? // Päevaleht. 5.08.1994.

⁶⁵⁶ Vt. näiteks: General History of Africa. VII. Africa under Colonial Domination, 1880–1935. Lk. 155.

omavaheline heitlus tuleviku pärast üheks olulisemaks Aafrikat tutvustavaks poliitiliseks sündmuseks, mida mitte ainult eesti ajalehtedes, vaid ka kogu maailma ajakirjanduses väga palju kajastati ja mis andis Aafrika kuvandile lõpliku näo: kontinent kui Euroopa hiiglaslik asumaa, mille iseseisev ajalooline eksistents on mõeldamatu. Ehk kontinent kui laps, mis vajab paternalistlikku hoolitsust. Ja see imago on teatud mõttes elujõuline ka tänapäeval.

Kokkuvõte

Suuresti perioodika najal kujunenud poliitiline imago Aafrikast oli informatsiooni lünklikkuse tõttu oma iseloomult esialgu juhuslik. Kuna eestlastel oma riikluse ajalooline kogemus puudus, olid Eesti ettekujutused Aafrikast, tulenevalt poliitilistest realiteetidest, tugevalt mõjutatud Vene ja Saksa poliitilistest kuvanditest. Ehkki Venemaal ei olnud Aafrikas asumaid, oli n.ö. Aafrika küsimus seoses pingestunud rahvusvaheliste suhetega siiski päevakorras. Venemaa huvisid Aafrikas näitab nii osalemine Berliini konverentsil (1884–1885) kui ka diplomaatilised suhted Etioopia ja Lõuna-Aafrika Vabariigiga (Transvaal). Täiesti välistada ei saa ka Venemaa koloniaalhuvisid Aafrikas (nn. Sagallo juhtum), ehkki aktiivsest koloniaalpoliitikast Aafrikas jäi ta siiski kõrvale.

Saksa imago Aafrikast oli Vene suhteliselt positiivse kuvandiga võrreldes tugevalt ideologiseeritud ja mõjutatud koloniaalmentaliteedist. Saksa küllaltki negatiivset pilti Aafrikast mõjutasid mitte ainult koloniaalhuvid, vaid ka varasemate (kesk- ja uusajal) otseste kokkupuudete vähesus. Viimasest tulenevalt oli Saksa imagole omane eluvõõrus, eksotism, kultuurtreegerlus. Terav konfrontatsioon tegelikkuse ja müüdi vahel oli ilmne. Saksa poliitilise imago nõrgenemine eestlaste Aafrika kuvandis oli seotud nii venestamise lainega Eestis kui ka 20. sajandi pingestunud rahvusvaheliste suhetega. Oma osa oli siin ka eestlaste poliitilise enesemääratlemise otsingutel – vastanduti nii saksa kui ka vene mõjudele ja püüti leida uusi eeskujusid.

Igapäevaste poliitiliste päevauudiste taustal tähtsustusid eestikeelses trükisõnas 19. sajandi lõpul kaks Aafrika piirkonda: Etioopia ja Lõuna-Aafrika. Etioopia kui kristliku ja kauaaegse riikliku järjepidevusega riigi puhul prevaleeris Eestis positiivne kuvand, mis oli ilmselt tugevalt mõjutatud ka Venemaa ametlikust hoiakust Abessiinia küsimuses. Lõuna-Aafrikas toimunud Inglise-Buuri sõda (1899–1902) oli käsitletaval perioodil eestikeelses trükisõnas enim kajastatud poliitiline sündmus Aafrikas. Eestlaste, nagu ka enamuse Euroopa riikide üldsuse toetus, oli aga sõja lõpuni buuride poolel. Üldsuse toetust leidnud Buuri riikide iseseisvustootlused, mille positiivse kuvandi mõju väikerahvalikule tunnetusele eestlaste ühiskondlikus teadvuses võib pidada väga tähtsaks, oli aga teatud nihkes kuvandiga buuridest. Varasem ettekujutus buuridest seosus tihtipeale veidi tahumatu talupojaga, kellel oli orjapidaja halb kuulsus. Sõda tõi sellesse imagosse positiivse nihke, ehkki eestikeelses trükisõnas võis selles küsimuses kohata endiselt vastuolulisi seisukohti.

ÜLDKOKKUVÕTE

Meie imagod maailmast ei ole muutumatult kindlad, ühetaoliselt usutavad või selged – need muutuvad aja ja ruumi muutudes. Imago mõjutab ja kujundab meie arvamust, suunab meie käitumist millegi või kellegi osas ning on oluline otsuste vastuvõtmisel. Nii nagu muutub imago, muutuvad ka tema funktsioonid ajas ja ruumis. Ettekujutused kaugetest kultuuridest põhinevad tihtipeale stereotüüpidel ja müütidel ning on muutustest vähem sõltuvad kui lähiimagod, sest nad ei ole nii tundlikud tagasisideme suhtes.

Eesti ettekujutused Aafrikast paigutuvad distaalsete imagote hulka. Need baseeruvad tihtipeale vaid mõnel üksikul tüüpilisel joonel, mis on lihtsustatud ja moonutatud ning kannavad endas metafoorilist sisu. See, kuidas me kujutame ette kauget kultuuri, räägib eelkõige meist endast ja nendest mõjudest, mis on kujundanud meie pilti maailmast. Ühiskonna varjatud küljed, lootused ja hirmud peegelduvad loodavas sotsiaalses kontekstis (siin: tekstides). Eesti ettekujutused Aafrikast ja selle elanikest, mis kajastusid eestikeelses trükisõnas (kuni 1917. a.), on saanud tugevaid välismõjutusi, mistõttu tuleb need paigutada maailma ajaloo laiemasse konteksti. Nendes ettekujutustes võime me kohata sajandeid või isegi aastatuhandeid vanu arhetüüpe, mida on pärandatud ühelt põlvkonnalt teisele. Eestis levinud imagotel on pikk eellugu, need on läbi teinud mitmeid arengutsükleid ja transformatsioone. Vana- ja antiikajal tuntud “jumalate maa” ja “täiuslikud etiooplased” tegid 20. sajandi alguseks Läänemaailma ettekujutustes läbi degradatsiooni, omandades pimedade kontinendi (*Dark Continent*) pahaendelise kuulsuse. Aafriklastest sai sotsiaalse hierarhia alamastmele manööverdatud inimgrupp. Seisukohtade revideerimisel ettekujutustest *teisesusest* ehk antud juhul Aafrikast oli oma osa murrangulistel ajaloosündmustel. Alates Peloponnesose sõjast (431–404 eKr) hakkas süvenema dihhotoomne ettekujutus Aafrikast – tuntud ja teatud “kultuurne” Aafrika (Põhja- ja Kirde-Aafrika) ning “metsik” Aafrika, milleks oli ülejäänud kontinent. Vana- ja antiikaja esialgsed suhteliselt positiivsed ettekujutused tegid kesk- ja uusajal läbi märkimisväärseid muutusi. Dünaamilisi muutusi käivitavaks oluliseks faktoriks oli ristiusk. Keskaja kristlaste maailmapilt oli üles ehitatud mustvalgel printsiibil, ilma vahepealsete toonideta. Sellest lähtuvalt kujunes välja inimeste jagamine peamiselt kahte kategooriasse: kristlased ja paganad. Taoline usuline dihhotoomia aga ei kandunud ilmtingimata üle küsimusele inimese nahavärvist (ehkki varakristlikus traditsioonis võib leida arutelusid mustast värvist kui pimeduse jõudude ja patu sümbolist), nagu juhtus hiljem uusajal. Kuna keskaegne ruumikontseptsioon põhines paljuski usulistel printsiipidel, oli ka piir kristliku ja mittekristliku maailma vahel liikuv. Eurooplaste püüded leida islami piiramisrõngas liitlasi peegeldusid preester Johannese legendi elujõulisuses: 12.–15. sajandil nähti Lääne-Euroopas kristlikku Etioopiat kui ühte võimalikku liitlast. Ajaloosündmuste saatuslik progressioon andis aga oma tulemi mentaalses maailmas. Trans-Atlandi orjakaubanduse mõju tõi endaga

kaasa murrangulised muutused mitte ainult järgnevate sajandite Lääne majanduses, vaid ka mentaliteedis. Mustanahaliste imago degradeerumine Euroopas oli edaspidi korrelatsioonis orjakaubanduse tulususega.

Ameerika kontinendi ja indiaanlaste avastamine tõi päevakorda diskussiooni “õilsast metslasest”, mis aja jooksul laienes muuhulgas ka mustanahalistele. Ometi ei suutnud see arutelu konkureerida järgnevate kiirete muutustega ajaloos: orjakaubandus, Lääne arenev koloniaalpoliitika, uusaja teadus- ja tööstusrevolutsioon Euroopas. 18. sajand tegi siin oma korrektiivid: ühelt poolt küll pead tõstev abolitsionistlik liikumine ja prantsuse valgustusfilosoofide positiivne retseptsioon, teisalt aga rassiteaduse tekkeaeg, mis omakorda mõjutas rassiteooria kujunemist. Just sellesse sajandisse jäävad 19. ja 20. sajandi rassismi mitmed olulised lähtekohad, mis mõjutasid tugevalt ka Aafrika retseptsiooni Eestis.

Olukorras, kus inimese liikumine on piiratud mingite väliste tegurite tõttu, võib trükisõna muutuda oluliseks tegelikkuse vahendajaks. Euroopa üldteadmised ülejäänud maailmast ja selle baasil kujunenud ettekujutused põhinesid enamasti raamatutel. Eesti ei erinenud selles osas oluliselt Euroopast, ja kui, siis pigem selle poolest, et teadmised levisid Eesti pärisorjuslikus talupojakogukonnas aeglasemalt ja fragmentaalsemalt. Eestlaste kuvandid Aafrikast ja aafriklastest pärinevad peamiselt Lääne-Euroopa koloniaalriikidest, eriti saksa kultuuriruumist. Ometigi ei saa viimast üle tähtsustada, kui lähtuda Euroopa koloniaalekspansiooni realiteetidest. Saksamaa koloniaalimpeeriumi kujunemine Aafrikas jäi teiste Euroopa koloniaalriikidega võrreldes suhteliselt hilisesse perioodi (1880. aastate keskele). Sellest tulenevalt oli üsna pikka aega Saksamaa ettekujutustes Aafrikast tunda Suurbritannia ja Prantsusmaa mõjusid. Kui näiteks jälgida Aafrikat käsitlevate saksakeelsete trükiste tõlkepäritolu, siis on 19. sajandi esimesel poolel eriti ilukirjanduslike teoste puhul märgata nii Prantsuse valgustusajastu (“õilis metslane”) kui inglise mõjusid (robinsonaadid, orjakaubanduse temaatika). See loomulikult ei tähenda, et Saksamaal otsene informatsioon Aafrikast oleks puudunud. Siin täitsid olemasolevat tühikut Aafrika teadmistes ja imagotes Saksa maadeavastajad (H. Barth, G. Nachtigal), samuti Saksa misjonärid. Misjonikirjandus sai 19. sajandil peamiseks allikaks ettekujutuste formeerumisel Aafrikast Saksa keskklassi hulgas – imagod, mis läbi baltisaksa kultuuriruumi mõjutasid otseselt ka eestlaste ettekujutusi sellest kontinendist.

Eestikeelse trükisõna levik oli üheks olulisemaks faktoriks eestlaste maailmapildi avardamisel. Trükisõna algusaegadel oli oluline roll alginformatsiooni saamisel Aafrika kohta religioosel kirjandusel, mis kuni 18. sajandi lõpuni moodustas valdava osa eestikeelsetest trükistest. Siit saadud teadmised võisid piirduda aga pahatihti vaid ebamääraste geograafiliste kohanimedega. Kuna 18. sajandi lõpul ulatus lugemisoskus eestlaste hulgas ligikaudu 60 protsendini, siis ei saa sellest tulenevalt olla ka liiga lootusrikas tolleaegsete eestlaste laiematest teadmistest erinevate maailmapiiirkondade kohta.

Koos rahvakirjanduse arenguga alates 18. sajandi lõpust joonistub eestikeelses trükisõnas välja ettekujutuste ja stereotüüpide arengumuster Aafrika kohta. Varasemates tekstides eksisteerib valgustusaja mõjul teatud tasakaal negatiivsete ja positiivsete ettekujutuste vahel. Aafrika ja “neegritemaatika” osas oli esimeseks teedrajavaks ilmalikuks teoseks Fr. G. Arveliuse 1782. aastal ilmunud raamat “Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat”, kus resoluutsete hinnangute puudumine ja valgustusajastu ratsionalistlik lähenemine lõi aluse pigem positiivsetele kujutelmadele. Taolist tolerantset suhtumist inimkonna mitmekesisuse esiletoomisel jätkas hiljem Otto Wilhelm Masing oma 1818. aastal ilmunud raamatus “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”.

Eriti oluline roll imagote formeerumisel oli esimestel kooliõpikutel. Kooliraamatutes edastavate teadmiste kaudu dikteeriti ka sotsiaalseid väärtushinnanguid. Esimeste eestikeelsete õpikute roll õpilase ettekujutuste ja väärtushinnangute kujundamisel oli oluliselt suurem kui 20. sajandi massimeediaajastu õpikutel. 1805. aastal ilmunud Georg Gottfried Marpurgi “Weikenne opetusse nink luggemisse Ramat” andis esimesena eestikeelses trükisõnas süstematiseeritud ülevaate Aafrikast, kuid olulise faktoloogiaga kaasnesid bioloogilisest determinismist mõjutatud ajastule omased rassilised eelarvamused ja sellest tulenev sotsiaalne hierarhia. Samas kohtab teistsugust, neutraalset lähenemist aafriklastele Carl Ernst Bergi 1811. aastal valgust näinud aabits-lugemikus, kus välditakse rassi sidumist indiviidi omadustega.

Eesti rahvahariduse arengus oli tähtis osa pietistlikul liikumisel, muuhulgas elavnes eestikeelse jutukirjanduse ilmumine. Taolisele kirjandusele oli iseloomulik moraliseeriv joon. Valgustusajastu mõjul levis 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi I poolel eestikeelses trükisõnas “õilsa metslase” stereotüüp. Pietismi ja valgustusajastu mõjude omalaadse sümbioosina tekkis ilukirjanduses eksootiline mustanahaline kangelane, kes vaatamata oma pattudele on loomult hea ning usus äratust saanuna annab eeskuju isegi valgele mehele. Tänu robinsonaadide võidukäigule Eestis 1830.–1840. aastatel omandas Aafrika eksootiliste seikluste ja kiire rikastumise paiga imago. Nagu paljudes Euroopa riikides, nii samastus ka Eestis esialgne ettekujutus Aafrikast Lääne-Aafrikaga. See oli piirkond, mille rannikualad olid eurooplastele tuttavad juba India mereteede otsingute ajast 15. sajandist. Lääne-Aafrikast sai alguse ka trans-Atlandi orjakaubandus.

Johann Voldemar Jannseni rahvapärased kirjutised Aafrikast tõid kaasa olulised muutused ettekujutustes kontinendi elanikest. Kui seni oli piir halva ja hea mustanahalise pagana vahel liikuv, siis nüüd kinnistus see kaasaegse klerikaalse ja misjonikirjanduse mõjul negatiivse stereotüübina. Taoline kirjandus, mille mõjusid oli Jannseni lugudes tugevalt tunda, süvendas märkamatu, aga tõhusalt lõhet “meie ja nende” (loe: hea ja halva) vahel ning kinnitas misjonitöö hädavajalikkust. Piir kristlaste ja paganate vahel kristalliseerus Euroopas lõplikult just sel perioodil. Paratamatult muutus maailma avastamine misjonikirjanduse kaudu piiratud maailmapilti kapseldumiseks. Mida väiksem haridustase lugejaskonnal oli, seda lihtsam oli piirata reaalsuse tunnetust. J. V. Jannseni tõlgitud lood väliskirjandusest olid ehedaks näiteks, kuidas

didaktilis-moraliseeriva lähenemisega kujundati aktiivselt väheharitud lugejaskonna suhtumist. Oma aja märgiks oli see, et edu saatis pigem J. V. Jannseni rahvapäraseid, objektiivsusest kaugelseisvaid moraliseerivaid kirjatükke kui Fr. R. Kreutzwaldi erudeeritud rahvavalgustuslikke kirjutisi, mille põhieesmärgiks oli eelkõige laiendada eestlaste silmaringi. Keskmise lugeja maitsele olid orienteeritud siiski enim J. V. Jannseni kui Fr. R. Kreutzwaldi kirjalad.

Euroopas pead tõstva kultuurilise šovinismi märgiks oli euroopaliku kultuuri, hariduse ja kasvatuse rõhutamine ning kristlaste ja paganate järjekindel eristamine. Taoliste euroopalike väärtuste juurutamisel oli kooliõpikutel kui ühiskondlike väärtuste kandjail oluline roll. Indiviidi imagote baasstruktuurid pärinevad peamiselt lapsepõlvest. Teadmiste levitamise kaudu juurutatakse õpilastesse paratamatult antud ühiskonnale omased väärtushinnangute standardid. Soovides kuuluda Euroopa kristlikku kultuuriruumi, võtsid eestlased paraku paljudel juhtudel üle ka seal kehtivad väärtushinnangud. Oma osa selliste võõraste hinnangute kriitikavabal aktsepteerimisel on endaarvamuse kujunemise komplitseeritusel distaalsetest kultuuridest. Peamisteks õpikuteks, kust ammutati teadmisi Aafrika kohta, olid geograafia- ja ajalooõpikud. Troopilise ja Lõuna-Aafrika kohta on esitatav materjal küllaltki napp: teadmised olid esitatud vanamoelise informatsioonina, selle baasil kujunenud ettekujutused olid paljudel juhtudel edasi antud stereotüübitult ja lihtsustatud klišeedena. Kuna paljudel õpikutel oli mitmeid kordustrukke, olid need ettekujutused pikka aega üsna muutumatud. *Teisesuse* ettekujutuste arenguprotsessis oli venestusperiood (1885–1905) Eestis stagnatsiooni aeg – teistele maailmajagudele, sealhulgas Aafrikale pühendati kooliõpikutes vähe tähelepanu. Ehkki võõras keel ja tõlkeõpikud võisid teinekord saada tõsiseks takistuseks laiemate teadmiste omandamisel, ei saa loomulikult alahinnata konkreetseid üksikisikust tulenevaid mõjusid: milline oli kooliõpetaja lugemus ja kultuuritaust, kuidas ja millist materjali ta edastas, millised olid tema rõhuasetused õpetamisel.

Aafrika imago eestikeelsetes õpikutes kujunes Euroopa väärtuste skaalal pigem negatiivseks. Aafrika looduse eksootika oli ohutunnet tekitav, kliimatilised olud rasked ja eurooplastele üldjuhul sobimatud. Ebasõbralikule loodusele lisandus vaenulik inimfaktor. Aafriklasti karakteriseeriti kui barbaarseid ja primitiivseid paganaid, keda eurooplased peavad tsiviliseerima. Kuna paljude kooliõpikute klerikaalselt tendentslik ja rassistik suhtumine oli mõjutatud misjonikirjandusest, siis positiivsemalt kirjeldati üldjuhul neid rahvaid, kelle hulgas kristlik misjonitöö oli olnud edukam. Oma mõju oli ka Euroopa areneval koloniaalpoliitikal, millest lähtuvalt hierarhiseeriti kohalikke rahvaid Euroopas kujunenud rassiteooria baasil ning rassipõhiselt määratleti Aafrika põliselanike iseloomu ja vaimset võimekust. Ka siin kehtisid omad seaduspärasused: üldjuhul said negatiivsema hinnangu eurooplaste jaoks problemaatilisemad rahvad, kuid leidis samuti erandeid, näiteks Lääne-Aafrika kohta levinud müüt sisemaa rahvaste paremusest. Taoline eelistus näitas Euroopa ambivalentset suhtumist rannikualadel elavatesse Euroopa mõjude tõttu n.ö. degradeerunud rahvastesse. Paradoksaalselt nägid eurooplased (eriti prantslased ja portugallased) edasistes

Aafrika arengutes ka assimileerimist, kuigi teisalt suhtuti sellesse kaksipidiselt – usuti, et aafriklasest ei saaks kunagi täisväärtuslikku impeeriumi kodanikku, bioloogiline determineeritus oli antud juhul üheks arvestatavaks vastuargumendiks. Kui käsitletava perioodi alguses rõhutatakse aafriklaste rikutust, ebausk, julmust ja muid metslastele omistatavaid negatiivseid omadusi, siis perioodi lõpuks (20. sajandi alguseks oli enamik Aafrikast allutatud Euroopa kontrollile) on märgata metslase stereotüübi taandumist ja selle asendumist lapsinimese omaga. Kui metslane vajas alistamist, siis põliselanike kujutamine lapsemeelsetena rõhutab aafriklaste võimetust ise areneda ning seega püsivat vajadust eurooplaste isaliku hoolitsuse ja valitsemise järele. Sellise seisukoha esitus eestikeelsetest kooliõpikutes on ehe näide reakapitulatsiooniteooria populaarsusest ja elujõulisusest antud perioodil. Samas kohtab eestikeelsetes õpikutes kriitikat eurooplaste koloniaalpoliitika teemadel. Taoliste seisukohtade jõudmine kooliraamatutesse ei ole Euroopa koloniaalriikide kontekstis päris tavapärane, seda saab põhjendada Vene riigi otseste koloniaalhuvide puudumisega Aafrikas. Hegellik lähenemine Aafrika ajaloole kui mitteaajaloolisele maailma piirkonnale väljendub eestikeelsetes õpikutes sisuliselt selle piirkonna ajaloo käsitletuse puudumises. Aafrikat koos kontinenti asustavate rahvastega on kujutatud ühenäolise ja staatilise. Aafrika ajalugu esineb vaid Euroopa koloniaalpoliitika kontekstis. Väärtusimago mõju eestlastele on raske üle hinnata, kuna kooliõpikute saadud ettekujutused Aafrikast olid käsitletavatel perioodil eestlastele mitte ainult esimene, vaid tihtipeale ainus terviklik kokkupuude kauge kontinendiga.

Misjonitöö arenedes maailma eri nurkades 19. sajandil hakkas edaspidi tähtsustuma aina enam misjoni temaatika. Kõrvuti kooliõpikutega oli misjoni kirjandus eestlastele üheks olulisemaks teabe ja ettekujutuste allikaks Aafrikast. Afektiivses kirjanduses väljendatud suhtumine Aafrikasse on manihheistlik: maailm toimib siin hea ja kurja, valguse- ja pimeduseriigi pideva võitluse taustal. Sisuliselt kujutatakse Aafrika ühiskonda bipolaarsena – must-valgena. Hall, niiõelda üleminekutsoon, puudub. Nõnda kasutatakse ka aafriklaste kujutamisel kahte peamist strateegilist kirjeldamisvõtet: aafriklane kui pagan ja aafriklane kui kristlane. Esimese ülesandeks on negatiivse stereotüübi loomine: talle omistatakse sellised iseloomujooned nagu julmus, laiskus, lodevus, joomarlus jms. Positiivse stereotüübi ülesanne on luua idealiseeritud ettekujutus aafriklasest, kes on juba loomult kristlane ja kelle vooruslikud iseloomujooned on eeskujuks isegi eurooplastele (nii muutus välismisjonit puudutav literatuur vajalikuks töövahendiks ka sisemisjonis!). Nendel stereotüüpidel oli oma kindel funktsioon: näidata tsiviliseerimise ja evangeliseerimise vajalikkust. Negatiivne stereotüüp osutab misjonitöö hädavajalikkusele ja positiivne stereotüüp kinnitab omakorda, et saavutatud tulemus väärrib misjonäri jaoks lõputute takistuste ületamist. Misjonäride heroilisuse rõhutamine (neid eesmärke teenib isegi Aafrika looduse kujutamine), neile märterlike joonte omistamine loob stereotüübi usukuulutajatest kui Aafrika paganarahvaste päästjatest. Eelpool

nimetatud eesmärkidest lähtuvalt oli misjonikirjandus selekteriv, rõhutades vajaduse korral pigem erinevust.

Eestikeelsest afektiivsest kirjandusest võib leida hulgaliselt näiteid aafriklase kui vaenlase imago loomisest religioossete ja kultuuriliste erinevuste pinnalt. Aafrika traditsioonilist ühiskonda kirjeldatakse barbaarsena ja vastandatakse Euroopa tsivilisatsioonile. Viimases nähakse eurotsentristlikult ainuvõimalikku arengumudelit Aafrikale.

Tähelepanuväärne on Aafrika ajaloo suhtelisel põhjalik ülevaade afektiivses kirjanduses, kui võrrelda seda kaasaegsete kooliõpikute peaaegu olematute käsitlustega. Samas esitatakse Aafrika ajalugu Euroopa-keskselt, misjonitöö ja koloniaalpoliitika kontekstis. Eestikeelsesse misjonikirjandusse jõuavad samuti kristliku Euroopa poliitilised müüdid. Tähdusrikas on tõsiasi, et imperialism vajab kristlikke müüte militarismi legitimeerimiseks. Seda kinnitab näiteks kindral C. Gordoni käsitlus afektiivses kirjanduses, kus selle tuntud ajalootege- lase puhul sulanduvad ühte nii sõdur kui misjonär. Tema hukkumine impee- riumi sõdurina lõi pinnase kristliku märtri sünniks. Imagoloogiliselt jäetakse afektiivses kirjanduses tähelepanuta koloniaalvõimude ja misjonite tegelik koostöö ning keskendutakse usu, hariduse ja tervishoiu edusammudele.

Afektiivne imago on antud perioodil küllaltki muutumatu (väikesed posi- tiivseid nihkeid egalitaarsuse suunas on siiski 20. sajandi alguses tunda), sest vastandamine teenib siin oma kindlat otstarvet – ristiusustamise ja tsiviliseeri- mise hädavajalikkus. Lähtuvalt eesmärgist – aafriklaste ristiusustamise võima- likkus, inimeste võrdsus Jumala ees sõltumata rassist või rahvusest – kalduvad rõhuasetused ja loodud ettekujutused afektiivses kirjanduses pigem positiivsuse suunas.

Väärtusimagoga võrreldes on ilukirjanduslik imago väga püsiv. Aafrika oli ilukirjanduses, eriti lastekirjanduses, homogeenne ja staatiline, erinevused ole- viku ja mineviku vahel ning ühe ja teise paiga vahel olid tihtipeale kustutatud. Kirjandusteostes kasutatavad rohked fantaasiaelemendid lõid müüdi Aafrikast, millel oli vähe seoseid tegelikkusega. Levinumateks omadusteks pärismaalaste puhul olid ilukirjanduses kas julmus või õilsus ja truudus. Segaverelisuus ja ristiu- usk olid aga neegri puhul lisaväärtused. Taolisi seisukohti võib leida just saksa päritolu kirjasõnast, mille osakaal eestikeelses tõlkekirjanduses oli käsitletaval perioodil prevaleeriv. 20. sajandi algul võib ilukirjanduses kohata ka juba mõtiskelusid ühiskonnas eksisteeriva sotsiaalse hierarhia ja mustanahaliste saatuse detemineerituse küsitavuse üle.

Tähelepanuväärne on, et lisaks saksa ja inglise kultuuriruumist pärit teostele ilmusid antud perioodil ka Eesti enda algupärased lood Aafrikast. See tendents eristus selgelt just lastekirjanduses (nii proosas kui luules). 20. sajandi alguseks vähenes moralistlike halemeelsete lastejuttude osakaal, aina enam võis leida humoristlikku lähenemist Aafrika temaatikale. Selle ilmekaimaks näiteks oli K. A. Hindrey õpetlik piltvärssraamat “Pambu-Peedu”, kust eesti lastekirjan- dusse jõudis stereotüüp neegrist kui veiderdavast lapsmetslasest. Euroopa lastekirjandusega võrreldes esines eesti lastekirjanduses vähem ähvardava ja

hirmuäratava Aafrika motiivi. Pigem oli Aafrika oma eksootikaga kutse seiklusele.

Peamiselt perioodika najal kujunenud poliitiline imago Aafrikast oli informatsiooni lünklikkuse tõttu oma iseloomult esialgu juhuslik. Kuna eestlastel omariikluse ajalooline kogemus puudus, olid Eesti ettekujutused Aafrikast, tulenevalt poliitilistest realiteetidest, tugevalt mõjutatud Vene ja Saksa poliitilistest kuvanditest. Ehkki Venemaal ei olnud Aafrikas asumaid, oli n.ö. Aafrika küsimus seoses pingestunud rahvusvaheliste suhete tõttu siiski päevakorras. Imperialistlike huvide vastandumisega Aafrikas kasvas silmnähtavalt ka Venemaa huvi Etioopia vastu: maadeavastuslikud ekspeditsioonid, religioossed sisedmed, diplomaatiliste suhete kehtestamine Etioopiaga 1898. aastal, diplomaatiline kirj vahetus, erimissioonid, sõjaline abi relvatarnete näol, etiooplaste koolitamine Vene sõjalistes õppeasutustes jne. Täiesti välistada ei saa ka Venemaa koloniaalhuvisid Aafrikas (nn. Sagallo juhtum), ehkki aktiivsest koloniaalpoliitikast Aafrikas jäi ta siiski kõrvale. 19. sajandi lõpul kasvas ka Venemaa huvi Lõuna-Aafrika vastu. 1898. aastal sõlmiti Venemaa ja Transvaali ehk Lõuna-Aafrika Vabariigi vahel diplomaatilised suhted.

Saksa imago Aafrikast oli Vene suhteliselt positiivse kuvandiga võrreldes tugevalt ideologiseeritud ja mõjutatud koloniaalmentaliteedist. Saksa küllaltki negatiivset pilti Aafrikast mõjutasid mitte ainult koloniaalhuvid, vaid ka varasemate (kesk- ja uusajal) otseste kokkupuudete vähesus. Saksa poliitilise imago nõrgenemine eestlaste Aafrika-kuvandis oli seotud nii venestamise lainega Eestis kui ka 20. sajandi pingestunud rahvusvaheliste suhetega. Oma osa oli siin ka eestlaste poliitilise enesemääratlemise otsingutel – vastanduti nii saksa kui ka vene mõjudele ja püüti leida uusi eeskujusid.

Igapäevaste poliitiliste päevauudiste taustal tähtsustusid eestikeelses trükisõnas 19. sajandi lõpul kaks Aafrika piirkonda: Etioopia ja Lõuna-Aafrika. Etioopia kui kristliku ja kauaaegse riikliku järjepidevusega riigi puhul prevaaleeris Eestis positiivne kuvand, mis oli ilmselt mõjutatud ka Venemaa ametlikust hoiakust Abessiinia küsimuses. Lõuna-Aafrikas toimunud Inglise-Buuri sõda (1899–1902) oli käsitletaval perioodil eestikeelses trükisõnas enim kajastatud poliitiline sündmus Aafrikas. Eestlaste, nagu ka enamuse Euroopa riikide üldsuse toetus, oli sõja lõpuni buuride poolel. Üldsuse toetust leidnud Buuri riikide iseseisvustootlused, mille positiivse kuvandi mõju väikerahvalikule tunnetusele eestlaste ühiskondlikus teadvuses võib pidada väga tähtsaks, oli aga teatud nihkes kuvandiga buuridest. Paradoksaalselt oli Lõuna-Aafrika kahe valge kogukonna omavaheline heitlus tuleviku pärast üheks olulisemaks Aafrikat tutvustavaks poliitiliseks sündmuseks, mida mitte ainult eesti ajalehtedes, vaid ka kogu maailma ajakirjanduses väga palju kajastati ja mis andis Aafrika kuvandile lõpliku näo: kontinent kui Euroopa hiiglaslik asumaa, mille iseseisev ajalooline eksistents on mõeldamatu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et käsitletava perioodi imagod Aafrikast ja selle elanikest eestikeelses trükisõnas olid küllaltki homogeenised. Need ettekujutused baseerusid paljuski Euroopas üldlevinud stereotüüpidel ja müütidel, mis

moonutasid oluliselt tegelikkust. Aafrika kultuur oli nendes eurotsentristlikes kuvandites kas alahinnatud või devalveeritud, aafriklane asetatud sotsiaalse hierarhia alamastmele. Euroopa tsivilisatsioon oli esitatud kui norm, rassistlikud seisukohad aitasid omakorda kinnistada sellist suhtumist. Ehkki transempiirilised ettekujutused on oma iseloomult püsivad, võib teatud muutusi sel perioodil siiski täheldada. Need tulenevad mitte ainult Euroopa ajaloosündmustest, vaid ka Eesti enda arengutest.

Eesti ettekujutustes Aafrikast jäid domineerima Saksamaa mõjud, milles oli eksotismi ja kultuurtreegerluse ideid. On mõtlemapanev, et eestlased, keda J. G. Herder veel 18. sajandil nimetas metslasrahvaks, projitseerisid metslusega seotud mõiste juba 19. sajandil aafriklastele ja teistele loodusrahvastele. Nõnda nagu Herder rääkis hariduse ja kultuuri (ehk tsiviliseerimise!) vajalikkusest eestlaste puhul, nii kirjutas J. V. Janssen pimeduses elavatest paganatest ja metslasrahvastest, kes vajavad päästmist. Eestlaste kohta käivad nii positiivsed stereotüübid (õilis ja hea loodusrahvas) kui ka negatiivsed stereotüübid (kavalad, riiakad, joomahimulised jms.), mida võime kohata omaaegsete baltisaksa autorite töödes (A. W. Hupel, J. C. Petri, G. H. Merkel jt.), kantakse 19. sajandil eestikeelses tükisõnas üle aafriklastele. Taolisi transformatsioone võib eestlastel seostada rahvusliku eneseteadvuse kujunemisega. *Teise* määratlemine oli hädavajalik, et defineerida ennast. Kui esialgu oli esmatähtis pigem määratleda ennast kohalikus kontekstis (võrdlused baltisakslaste, venelaste ja seejärel lähinaabritega), siis hiljem tekkis üha enam vajadus defineerida ka ülejäänud maailm. Rahvusliku identiteedi sõnastamine on tihedalt seotud iseenda paigutamise ja globaalsemasse konteksti, oma koha leidmisega maailmas vastandamise või samastamise abil. Sellest tulenevalt leidsid Euroopa etnotsentristlikud lähtekohad viljaka pinnase noore kujuneva rahvuse näol.

Siinkohal tahaks tähelepanu pöörata asjaoludele, mis omal moel mõjutasid ja andsid Euroopa kirjandusega võrreldes teatud eripära eestikeelses kirjanduses levinud ettekujutustele Aafrikast.

Esiteks, nagu eelpool juba märgiti, omandab distaalsete kultuuride puhul tähtsa rolli tükisõna. Eestikeelse tükisõna puhul oli iseärasuseks, et kuigi avaldati erinevat liiki publikatsioone, ilmus tegelikult vähe nimetusi väga suures trükiarvus. Seega oli saadav informatsioon küllaltki ühenäoline ja selle kaudu saadud ettekujutused standardiseeritud. Siit tulenevalt oli eestlaste maailmapilt käsitletav perioodil vähese valiku tõttu paljuski ühetaoline ja ahtakene. Teiseks võiksime määratleda eestlaste tollaseid kuvandeid Aafrikast kui iseloomult vähem negatiivseid ja radikaalseid ning veidi paindlikumaid kui võrrelda Euroopas levinud kuvanditega. Omal moel pehendasid eestlaste imagote kujunemist sellest kaugest kontinendist otseste huvide (majanduslik, poliitiline) puudumine Aafrikas. Kolmandaks, kui me lähtume eestikeelsete sõnade tähendusväljast muutuvast ajast ning nende suhtest kristliku Euroopa kultuuriruumist pärit must-valgesse maailmapilti, siis võiksime 19. ja 20. sajandi alguse Eesti imagod Aafrikast paigutada tänu eesti rahvakultuuri tugevatele mõjudele pigem ettekujutuste halli tsooni. Aafriklaste nahavärviga (ja ka Aafrikaga üldiselt)

seostatav must värv (mis kristluse sümbolistlikus maailmas võimendus kui patu märk) ei kandnud Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul Euroopa kontekstiga võrreldes nii tugevat negatiivsust, mustal värvil oli rohkem säilinud positiivset varjundit. Näiteks rahvaluules kajastuv eestlaste arhailine maailmapilt ei omistanud mustale olulist tähtsust, samuti puudus mustal tavaliselt ka hinnanguline taust. Keel peegeldab meie ettekujutusi maailmast ja sellega kaasnevaid väärtushinnanguid. Sellest tulenevalt võib Aafrikaga ja aafriklastega seotud kujutelmade osas teha järelduse, ehkki hüpoteetilise, et üldine väärtushinnangute kontekst, mis seostus musta värviga, oli 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Eestis mõnevõrra positiivsem kui ülejäänud kristliku Lääne-Euroopa kultuuriruumis. Must-valge lähenemisprintsipi mõju Aafrika kuvanditele (laiemalt teisesusse) süvenes 20. sajandil muuhulgas ka linnastumise protsessi tõttu, mille kaudu vähenes otsene side rahvatraditsioonide ja -kultuuriga. Oma mõju oli siin ka järgnevatel lähiajaloo sündmustel. Kristlikus kultuurikontekstis võimendunud musta halvustav tähendus nõukogude perioodil vaid süvenes. Paraku jäävad need viimati nimetatud arengud käesolevast tööst välja, samas on siin arenguruumi tulevastele uurimustele.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

PUBLITSEERITUD ALLIKAD

Publitseeritud dokumendid

Africa and the West: A Documentary History from the Slave Trade to Independence. Oryx Press, 2001.

/Masing, Otto Wilhelm/ Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide. 1819–1820. Koost. L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tartu, 1996.

Россия и Африка: Документы и материалы XVIII в. – 1960 г. Том 1. XVIII в. – 1917 г. (Российская Академия Наук, Институт Всеобщей Истории). Москва, 1999.

Allikaline kirjandus

Aafrika maalt. Tallinn, 1888.

Adolf Good. Missionitöö algusest Lõuna-Kamerunis. Tallinn, 1905.

Adua were pulm ehk Abessiinia ja Itaalia sõda. Tõeste sündinud ajalugu 1896. aastal. Tallinn, 1901

Aleksander Mackay Uganda-maa Evangeliumi kuulutaja. Revel, 1892.

Armukuulutus Sinimäel Ahwrika maal. Tallinn, 1891.

Arwelius, Friedrich Gustav. Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat. Sõbra polest, meie maalaste heaks, ja nendele rõõmsaks ajaviiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppivad luggema. Tallinn, 1782.

Avesson, R. Kiri Transvaalist. // Uus Aeg. 1900. Nr. 30, 72, 86; 1901. Nr. 12.

Bassuto rahwas, nende pimedus ja Walgustamine ewangeliumi läbi. Tallinn, 1889.

Berg, Karl Ernst. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Perno, 1811.

Bergmann, Jaan. Üleüldine ajalugu. Kolmes jaus koolidelle ning igale teaduse nõudjalle. I–II. Tartu, 1879.

Blume, C. Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae. Reval, 1662.

Brutzer, Ernst. Minu tuttawaks saamine Wakamba rahvaga. Tallinn, 1912.

Burkhard, G. 1792-ne aasta. / G. Burkhardi missionilugemine. Tallinn, 1907.

Burkhard, G. Armuorg. Tallinn, 1907.

Christoph, Theodor. Taavet Massilo. Ühe pagana usk ja langemine. Tallinn, 1894. David Livingstone. Kuulus missionär Aafrika maal. Riia, 1893.

Elster, D. Lõuna Ahwrikama Surma tants ehk Kuld ja weri: Põnev sõja ja armastuse roman. Tallinn, 1902.

E. Owir Madshames ja Nutukülv Uus-Guinea saares. Tallinn, 1897.

Ewald Owiri mälestuseks. // Missioni laulud. 1897. Lk. 9–12.

Ewangeelium Makamba rahwa seas. // Missioni-leht. Revel, 1895.

Fogowitz, A. H. Neeгри truudus. Narwa, 1899.

Georg Schmidt. Issanda sulane Aafrikamaal. Rakwere, 1889.

Gildemann, Berend. Mailma made õppetud. Pernu, 1849.

Good, Adolf. Missionitöö algusest Lõuna-Kamerunis. Tallinn, 1905.

Gordoni tegewus Ahwrikas. Tallinn, 1890.

Grundemann, K. Kindel must jünger Jakob Tserere. Revel, 1899.

- Haggard, Henry Rider.** Kuninga Salomoni varakaevandused ja teised õpetlikud lugemised. Jurjewis, 1895.
- Hasselblatt, Carl.** Nachrichten aus der Mission in Transvaal in Süd-Ost-Afrika. Revel, 1885.
- Hasselblatt, Karl.** Sõnumid missiooni tööst Transwaalimaal Lõuna-Homiku-Aafrikas. I. Tallinn, 1886.
- Haud Meeru mäel. Tallinn, 1903.
- Hermann, Karl August.** Wanad poisid. Teadusline lugemine rahwa elust. Tartu, 1986
- Hermansburgi kogudus – üks missionikogudus. Adam Oppermann, must kiriku patron. Revel, 1902.
- Hindrey, Karl August.** Kongosõit. Tartus: Loodus, 1929.
- Hindrey, Karl August.** Pambu-Peedu. Tartu: Postimees, 1906.
- Hoffmann, A.** Ridala kiriku õpetaja haud Meeru mäel. Revel, 1903.
- Holst, Robert.** Buuride maalt. Sõnumed missiooni tööst Lõuna-Afrikas. Revel, 1900.
- Hurra! Burid! Põnew jutustus Transwaali-Inglise sõjast 1899–1900 aastani. Tallinnas, 1900.
- Idanenud seeme Kilimandscharos. Tallinn, 1899.
- Jakobson, Carl Robert.** Weikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat. Tartu, 1868.
- Jakobson, Märtn.** Koli-laste ramat. Essimenne jaggo. Tartu, 1861.
- Jakobson, Märtn.** Kooli-laste raamat. Tartu, 1868.
- Jakobson, Peeter.** Ajalugu Eesti alamatele koolidele. Rakvere, 1885.
- Jannsen, Johann Voldemar.** Laupäwa õhtunne küllalinne. Pernu, 1853.
- Johannes Simmermann: Üks elu pilt. Revel, 1894.
- Juhan ja Mari ehk kaks waeslast neegrite seas. Tõeste sündinud hale jutt õrna südamele. Wiljandis, 1879.
- Juhtumised Kullarannas Afrikas ehk Rikkus nõuab ohwrisi: Tõsine ja hale jutustus. Riia, Tartu, 1891.
- Jutustused paganatest ja nende elust. Revel, 1894.
- Jürgens, Johannes Leopold & Tasak, Kaarel.** Geografia õperaamat. III. jagu: Asia, Afrika, Amerika ja Australia kirjeldus. Tallinn, 1907.
- Kahe missionari tapmine. Tallinn, 1897.
- Kaks musta Jüngrit Mooses ja Taavet. Tallinn, 1894.
- Kampmann, Mihkel.** Kooli Lugemiseraamat. Esimene jagu. Tallinn, 1910.
- Kampmann, Mihkel.** Kooli Lugemiseraamat. Teine jagu. Tallinn, 1907.
- Karu, J.** Dr. Hugo Hahn, üks teemurdja Jumala riigis. Revel, 1899.
- Karu, J.** Petaania missiooni asutus Transwaalis Afrikas. Missionari Wilhelm Behrens'i mälestuseks. Tallinn, 1900.
- Kauzmann, Moritz Georg von & Schultz, Ernst Wilhelm.** Koli-ramat. Wies jaggo. Keograhw, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest. Tartu, 1854.
- Kentmann, Woldemar Friedrich.** Koolilaste Geograahwia raamat. Tallinn, 1875.
- Kilimandsharo mägedes. Aafrika maal. Tallinn, 1895.
- Kilimandsharo, tõusewa päikese walguses, ja muud missiooni-jutustused. Tallinn, 1901.
- Koidula, Lydia.** Abessinia rahwas ja nende kuningas. – “Eesti Postimehhe juttotubba” 18.10.1867. Lk. 162–166.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold.** Ma-ilma ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1848.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold.** Maa- ja Merre-piltid. Ehk imelikud luggud lõunepool Ahwrikas. Tartu, 1850.

- Kristjan Afrikaner ehk “Ewangelium on Jumala wägi õnnistuseks igäühele, kes usub”, ja muud. Tallinn, 1902.
- Körber, Karl.** Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmissest Ma peäl on sündinud. Kunningattest, Madest söddadest n. t. s. Mitme pildidega ärraselletud. Tartu, 1860.
- Kügler, P.** Missioni töö ja sõda Lõuna-Afrikas. Revel, 1903.
- Kühn, E.** Mosodioa. Sündinud lugu Lõuna-Afrika missioni-elust. Tartu, 1901.
- Laste maailm. I. Äratav ja õpetlik piltidega lugemise raamat lastele. Tallinnas, 1900.
- Lebedev, E. A. & Puzõikowitsch, F. F.** Geograhwii õpetus walla koolidele. Tartu, 1892.
- Lindequist, Kaarle.** Üleüldine ajalugu. I Vana- ja keskaeg; II Uus- ja kõige uuem aeg. Tartu, 1903–1906.
- Lipp, Martin.** Burid. // Postimees. 18.03.1900.
- Lipp, Martin.** Ewald Owiri mälestuseks. // “Eesti Postimehe” Missioni-Leht. 1898. Nr. 6. Lk. 21–23; Nr. 7. Lk. 25–26.
- Lorenzsonn, Friedrich Joh.** Lühikene geograafia ehk Maade teadus küla koolidele. Rakwere, 1883.
- Lorenzsonn H. G.** Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal. Pernu, 1842.
- Ludse, Johann Wilhelm.** Sarema Jutto ramat. Teine jaggero. Perno, 1812.
- Luiga, Juhan.** Rahvaste ja kultuuri väärtustest. // J. Luiga. Mäss ja meelegaigus. (Eesti mõttelugu). Koost.: Hando Runnel. Tartu, 1995. Lk. 251–254.
- Lõuna-Aafrikast. Soomlaste tööpõld. Tallinn, 1899.
- Lääne-Aafrikast: Sõnumed Asante ja Kameruni maakondadest. Revel, 1900.
- Maria Rahwarawawi Madakaskari sare ristiinnimenne. Riia: Jumala sanna wäljajautamise söbbrad, 1867.
- Marpurg, Georg Gottfried.** Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat. Tartu linas, 1805.
- Masing, Otto Wilhelm.** Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. I. Tartu, 1818.
- Masing, Otto Wilhelm.** Rahwa hulgast mailma peal. // Eesti Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat. Tallinn, 1819.
- Metsmehed Lõuna Aafrika maal. Sõnumed Jumala riigist. Tallinn, 1893.
- Mis on tänini missionipõllul tehtud? Rohutirtsud Aafrikas. Ususvaidlemine Indias. Revel, 1896.
- Missionar Komber Kongo-maal. Tallinn, 1888.
- Missioni töö ja üks tema töötegitaja Timoteus Sello. Tallinn, 1900.
- Missioni tööst Aafrika ja Austraalia maal. Riia, 1888.
- Miwukoni ja muud missionijutustused. Tallinn, 1904.
- Muanga, Uganda maa kuningas Afrikamaal. Jutt Jumala riigi wõitlusest. Tallinn, 1890.
- Muchell, J.** Geograafia õpetuse käsiraamat I. Tartu, 1884.
- Mõned missioni jutustused Asia ja Afrika maalt. Tallinn, 1902.
- Mõnned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks. II jagu. Tartu, 1844.
- Müller, G.** Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünfzehnter Band. Dorpat, 1891.
- Neumann, Ernst.** Mahdi Valge kindral ehk Suudani sõda ja Kartumi linna langemine. Tallinn, 1897.
- Neumann, Ernst.** Nais-sõdijad ehk Dahoome sõda. Tallinn, 1897.
- Neumann, Ernst.** Transwaali diamandi wäljad ja kullakaewandused. Tallinn, 1902.
- Orjade kauplemine Ida-Afrikamaal. Tartus, 1889.

Orjaelu. Tartu, 1872.

Ottstavel, Jaan. Orjade hirmsad kannatamised ja nende kättemaksmine, Ehk Mis keegi külwab, seda tema ka lõikab. Riia, 1874.

Paganate maadest. Tallinn, 1898.

Paganate pimedus ja Ewangeliumi walgus Öhtu-Afrikas. Revel, 1894.

Penning, L. Kuidas sõjas sõditakse. Jutustus praegusest buuride sõjast. Tartu, 1902.

Petaania, ristiusu asutus Petsuaanide seas. Tallinn, 1892.

Pildid Aafrika missionitööst. Revel, 1903.

Ploompuu, Jakob. Põhja- ja Lõunamaalt. Sõnumid Soome missionitööst. Revel, 1900.

Ploompuu, Jakob. Jutustused paganatest ja nende elust. Tallinn, 1894.

Priidik Oppermann. Elu pilt Lõuna-Aafrikast. Tallinn, 1900.

Prohweti Makanna elu. Jutustamine Aafrika maalt. Tallinn, 1878.

Põhja- ja Lõunamaalt. Sõnumed Norralaste tööst Jumala riigis. Tallinn, 1899.

Ramseyer. Asante, üks tükk kaljust missionipõldu Lääne-Aafrikas. Revel, 1903.

Reinvald, Ado. Buride sõda. // Olevik. 09.05. 1900.

Reyter, Willem de. Boeride lipu all. Wiljandi, 1900.

Robert Moffat ja Moschesch, Basuto pealik. Missioni-jutustused Lõuna-Aafrikast. Tallinn, 1901.

Rüdiger, Minna. Tõsised jutustamised Lõuna-Afrikast. Tallinn, 1902.

Saal, Andres. Priiuse ja isamaa eest. Jutustus viimasest buuride sõjast. Jurjev, 1903.

Samuel Crowther, must neegrite piiskop Nigri-jõe ääes. Tallinn, 1891.

Sannumed pagganattest, nende ebba ussust ning õnnetumast ellust. Pernu, 1845.

Selle põltud Negre Jaago kannatuse ja ärrawõitmise luggu, mis tõest on sündinud. Tartu, 1844.

Sannumetoja sel aastal 1848. Ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa römüks ja õppetusseks. Tarto, 1848.

Schiele, Wolfgang. Sakslaste seltsis Buuri sõjas. Tallinn, 1902

Schneider, Ernst Magnus. Geograhw, ehk õppetus mailma surusest ja mailma madest. Tartu, 1871.

Schwartz, Johann Georg. Koli-ramat Seitsmes jaggo. Sündinud asjade juttustamine. I–II. Tartu, 1858–1861.

Siimon. Ühe Neeqriorja elulugu Brasiilias. Tartu, 1876.

Sitska, Jaan. Ajaloo algõpetus. Vana, kesk- ja uus aeg. Tallinn, 1908–1911.

Soomlaste missioni töö Owambo rahwa juures. Tallinn, 1891.

Sõnumed Madagaskari saarest. Tallinn, 1891.

Tarkpea, Karl. Koidu kiired pimedas paganate ilmas: Sõnumed meie Lepizigi misjoni-väljalt India ja Afrika maal. Riia, 1898.

Tarto- ja Werko-ma Rahwa Kalender. Tartu, 1838.

Teine Sannumetoja. Ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa römüks ja õppetuseks. Tarto, 1849.

Thal, Oscar. Kirjad Aafrikast. // Olevik. 1893. Nr. 31, 32; 1894. Nr. 6.

Thomson, Konstantin. Kumharmatho. Revel, 1898.

Tiismann, Johannes Hans. Ahwrikamaa öis ehk ühe Ahwrikamaa Galla neitsi Pauliine Fathme önsad elupäewad, kes Jumala ime nõu järele oli Eüroopamaale tulnud ja siin ristirahwa armastuse keskel kaa Issanda armu läbi risti inimeseks saanud ning wiimaks kui üks tõsine Jeesuse usklik sel 11. Septembris 1855 oma Issanda Jeesuse juure koju läinud. Tallinn, 1882.

Tuttar, Hendrik. Ahwrika missionar ja tema tegewus. // Missioni sõnumed. Nr. 1. Tallinn, 1908. Lk. 3–12.

- Tuttar, Hendrik.** Musta vürsti lossis. // Linda. 1904. Nr. 35. Lk. 697–699.
- Tuttar, Hendrik.** Mõistukõne Ahwrikast, Ondonga paganate suust. // Lasteleht. 1904. Nr. 11. Lk. 175.
- Tuttar, Hendrik.** Neegrilaste elust. Kuninga piimakambris. // Lasteleht. 1906. Nr. 10. Lk. 151–153.
- Tuttar, Hendrik.** Neegrilaste elust. I vihik. Tallinn, 1908.
- Tuttar, Hendrik.** Neegrilaste elust. II vihik. Tallinn, 1910.
- Tõnnisson, Jaan.** Lõuna-Ahwrika sõda lõpnud. // “Postimees” 22.05, 24.05, 27. 05. 1902.
- Täht paistab paganatele. Tallinn, 1899.
- Uganda Aafrikas ja Koolsi rahwas Indias. Revel, 1897.
- Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Tallinn, 1890.
- Uganda maa, tema kuningas Mtesa ja ristiusk. Riia, 1897.
- Uganda maalt, wiimsed sõnumed ja Hiina rahva usust. Tallinn, 1891.
- Uuemad missioni asutused Dschagga maal. // Missioni põllult. II. Tallinn, 1906. Lk. 10–16.
- Wangipõli Aafrikas Asanteriigis. Reval, 1893.
- Warneck, Gustav.** Kuningas Khame, üks Jumala meelepäraline walitseja Aafrika maal. Tallinn, 1900.
- Wet, Kristjan de.** Wõitlus Buri ja Britti vahel ehk kolmeaastane sõda meie usuwõitlejate igawese wabadusesõjaga wõrreldes. Tallinn, 1903.
- Willmann, Friedrich Wilhelm.** Juttud ja Tegud, kui ka Monningad Õppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad. Tallinn, 1782.
- Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad ja ellaw usk Jesusse Kristusse sisse. Perno, 1834.

Allikaline perioodika

- Die Evangelischen Missionen. Illustriertes Familienblatt. Dritter Jahrgang. Zweiter Heft. Gütersloh, 1897.
- Eesti Postimehhe juttotubba. 1867.
- Eesti Postimehe missioni leht. 1896–1904.
- Lasteleht. 1904, 1905, 1906, 1907, 1911.
- Laste-rõõm. 1906.
- Linda. 1900, 1904.
- Missioni Lehhed. 1871–1875.
- Missioni-Leht. 1858–1862.
- Missioni sõnumed. 1908, 1909, 1912.
- Missionär ehk sõnnumed pagganatest. 1864–1868.
- Noorte Punane Rist. 1927.
- Olevik. 1899–1902.
- Oma Maa. 1889.
- Pagganate ö ja koit ehk missioni leht. 1861–1865.
- Perno Postimees. 1857–1863.
- Postimees. 1899–1902.
- Teataja. 1899–1902.
- Uudisleht. 1938.
- Uus Aeg. 1899–1902.
- Virralise Lisa. 1892.

KIRJANDUS

- Aarma, Liivi.** Buchaustausch zwischen Deutschland und Reval/Estland im 15.–17. Jahrhundert. // Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Herausgegeben von Klaus Garber und Martin Klöcker. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk. 39–57.
- Alas, R.** Pildike eesti pedagoogilise kirjanduse vanavarast. // Eesti Kool. 1938 / 10. Lk. 731–735.
- Alexander M. Mackay, Pioneer Missionary of the Church Missionary Society in Uganda. By his Sister. London, 1899.
- Alexander Mackay, Missionary Hero of Uganda. London, 1893.
- Alenius, Kari.** The Images of Neighbours: Estonians and Their Neighbours. // Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. Kari Alenius, Olavi K. Fält & Seija Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 59–79.
- Allport, Gordon W.** The Nature of Prejudice. New York, 1958.
- Anderson, Walter.** Läti mõjust Eesti vanemas ilukirjanduses. // Eesti Kirjandus. 1925 / 9. Lk. 385–396; 10. Lk. 408–413.
- Andresen, Lembit.** Eesti aabits. Tallinn, 1993.
- Andresen, Lembit.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, 2002.
- Andresen, Lembit.** Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Tallinn, 1991.
- Andresen, Lembit.** Eesti rahvakoolid 19. sajandil kuni 1880-ndate aastate koolireformini. Tallinn, 1974.
- Annus, Endel.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn, 2000.
- Annus, Epp & Epner, Luule & Järv, Ants & Olesk, Sirje & Süvalep, Ele & Velsker, Mart.** Eesti kirjanduslugu. Koolibri, 2001.
- Antik, Richard.** Eestikeelse raamatu 295 aastat. // Raamatu valgusel: Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Tartu, 2001. Lk. 13–19.
- Barthes, Roland.** Mythologies. St Albans, 1972.
- Bastian, Misty L.** “The Country of Africa”: Keeping the African Survey Course Lively and Interesting. // Great Ideas for Teaching About Africa. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1999. Lk. 219–228.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas.** The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. London: Penguin Books, 1991.
- Biddiss, Michael D.** Father of Racist Ideology: The Social and Political Thought of Count Gobineau. New York: Weybright and Talley, 1970.
- Boahen, A. A.** Ghana: Evolution and Change in the Nineteenth and Twentieth Centuries. London, 1975.
- Boorstin, Daniel J.** The Image: Or What Happened to the American Dream. New York, 1962.
- Boulding, Kenneth E.** The Image: Knowledge in Life and Society. University of Michigan Press, 1956.
- Boulding, Kenneth E.** The Image: Knowledge in Life and Society. The University of Michigan Press, 1973.
- Bowdich, T. E.** An Essay on the Superstitions, Customs, and Arts Common to the Ancient Egyptians, Abyssinians, and Ashantees. Paris, 1821.
- Brodie, Fawn M.** The Devil Drives: Life of Sir Richard Burton. New York: W. W. Norton Company Inc., 1967.

- Burton, Richard Francis.** Lake Region of Central Africa. Vol. 2. London, 1860.
- Bush, Barbara.** Imperialism, Race and Resistance: Africa and Britain, 1919–1945. London and New York: Routledge, 1999.
- Castle, K.** Britannia's Children: reading Colonialism through Children's Books and Magazines. Manchester: MUP, 1996.
- Claridge, W. W.** A History of the Gold Coast and Ashanti. The Earliest Times to the Commencement of the Twentieth Century. Vol. 1. London, 1964.
- Cohn, Norman.** Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World – Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion. London, 1967.
- Curtin, Philip D.** The Atlantic Slave Trade: A Census. Madison, Milwaukee, and London: The University of Wisconsin Press, 1969.
- Curtin, Philip D.** The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850. Madison: The University of Wisconsin Press, 1964.
- Daddieh, Cyril Kofie.** Concept Mapping and Country Adoption as Tools for Teaching About Africa. // Great Ideas for Teaching About Africa. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1999. Lk. 203–210.
- Francis, Daniel.** The Imaginary Indian: The Image of the Indian in Canadian Culture. Vancouver: Arsenal Pulp Press, 2004.
- Davidson, Apollon & Filatova, Irina.** The Russians and the Anglo-Boer War. Cape Town, 1998.
- Dawson, R.** The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilisation. London, 1967.
- Debrunner, Hans Werner.** Presence and Prestige: Africans in Europe. Basel, 1979.
- De L'Esprit des Lois par Montesquieu. Paris: Garnier, 1871.
- Devine, Patricia G. & Elliot, Andrew J.** Are Racial Stereotypes Really Fading? The Princeton Trilogy Revisited. // Personality & Social Psychology Bulletin, 1995, 11. Lk. 1139–1150.
- Dovidio, J. F. & Gaertner, S. L.** Prejudice, discrimination and racism: Historical trends and contemporary approaches. // Prejudice, discrimination and racism. Eds. J. F. Dovidio, S. L. Gaertner. Orlando, FL: Academic Press, 1986. Lk. 1–30.
- Du Bois, William Edward Burghardt.** The World and Africa. An inquiry into the part which Africa has played in world history. An enlarged edition, with new writings on Africa by W. E. Du Bois, 1955–1961. New York: International Publishers, 1980.
- Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Tallinn, 1965.
- Eirola, Martti.** The *Ovambogefahr*: The Ovamboland Reservation in the Making. Rovaniemi, 1992.
- Elbl, Ivana.** The Volume of the Early Atlantic Slave trade, 1450–1521. // Journal of African History. 1997. Vol. 38. Lk. 31–75.
- Encounter Images in the Meeting Between Africa and Europe. Ed. by. Mai Palmberg. The Nordic Africa Institute, 2001.
- Fage, J. D.** A History of Africa. (Series: The History of Human Society. General editor J. H. Plumb). London, 1978.
- Fage, J. D.** The Development of African Historiography. // General History of Africa. I. Methodology and African Prehistory. Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 25–42.
- Fairchild, H. N.** The Noble Savage: A Study in Romantic Naturalism. New York: Columbia University Press, 1928.

- Francis, Daniel.** The Imaginary Indian: The Image of the Indian in Canadian Culture. Vancouver: Arsenal Pulp Press, 2004.
- Frere, B.** Eastern Africa as a Field for Missionary Labour. London, 1874.
- Fält, Olavi K.** Introduction. // Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. Kari Alenius, Olavi K. Fält & Seija Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 7–12.
- Fyfe, Cristopher.** A History of Sierra Leone. London: Oxford University Press, 1963.
- Fyle, Magbaily C.** Introduction to the History of African Civilization. Volume I: Precolonial Africa. Lanham, New York, Oxford: University Press of America, Inc., 1999.
- Gadamer, Hans Georg.** Truth and Method. London: Sheed & Ward, 1979.
- General History of Africa. VII. Africa under Colonial Domination, 1880–1935.** Ed. A. Adu Boahen. International Scientific Committee for the Drafting of a General History of Africa (UNESCO). James Currey, California, UNESCO, 1990.
- Gerrits, André W. M.** Introduction. // Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe. Amsterdam, Oxford, N.Y., Tokyo, 1995. Lk. 1–4.
- Gilbert, G. M.** Stereotype persistence and change among college students. // Journal of Personality and Social Psychology. 1951, 46. Lk. 245–254.
- Gilman, Sander L.** Difference and pathology: Stereotypes of sexuality, race, and madness. Ithaca and London, 1985.
- Gilman, Sander L.** On Blackness without Blacks: Essays on the Image of the Black in Germany. Boston, Massachusetts: G. K. Hall and Co, 1982.
- Gould, Stephan Jay.** Vääriti mõõdetud inimene. Varrak, 2001.
- Gurevič, Aron.** Keskaja inimese maailmapilt. Tallinn: Kunst, 1992.
- Guthe, H.** Kurzes Bibelwörterbuch. Tübingen, Leipzig, 1903.
- Haddon, A. C.** History of Anthropology. London, 1934.
- Hakem, A.** La civilisation de Napata et de Meroé. // Histoire générale de l’Afrique. II. Afrique ancienne (directeur de volume G. Mokhtar). Jeune Afrique, Stock, Unesco: 1980. Lk. 315–346.
- Hammond, Dorothy & Jablou, Alta.** The Africa That Never Was: Four Centuries of British Writing About Africa. New York: Twayne Publishers, Inc., 1970.
- Hassert, Kurt.** Die Erforschung Afrikas. Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich.** Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1949.
- Heimbucher, M.** Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. I. Paderborn, 1896.
- Heinrich der Seefahrer oder Die Suche nach Indien. Berlin: Verlag Neues Leben, 1989.
- Heraklides, A.** Teadusline Piibli sõnaraamat. Tallinn, 1911.
- Hibbert, Christopher.** Africa Explored: Europeans in the Dark Continent, 1769–1889. London, 1982.
- History of East Africa. Ed. by Vincent Harlow, E. M. Chilver, Alison Smith. Volume II. Oxford, 1965.
- Hiimaa, Karin.** Eestlaste etnilisest mälust Lõuna-Aafrika näite põhjal. // Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. *Studia ethnologica Tartuensia* 4. Tartu, 2001. Lk. 162–172.
- Hiimaa, Karin.** Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast. // Ajalooline Ajakiri. 2000, 2 (109). Lk. 117–124.

- Hiinema, Karin.** The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. // Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads. Eds. Eero Medijainen and Vahur Made. Series B:26. Kikumora Publications: Helsinki, 2002. Lk. 69–92.
- Hiinema, Karin.** Südame kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas. Olion, 2000.
- Hiiemäe, Reet.** Eesti katkupärimus. *Monumenta Estoniae Antiquae II*. Tartu, 1997.
- Hildesheim, J. von.** Die Legende von den Heiligen Drei Königen. (Ed. by Elisabeth Christen) München: Deutscher Taschenbuchverlag (DTV 164), 1963.
- Hindrey, Karl August.** “Lõhkiläinud Kolumats” ja teised piltlood. Tallinn, 1979.
- Hobbes, Thomas.** Leviathan: An Authoritative Text: Backgrounds Interpretations. New York, London: W. W. Norton and Company, 1997.
- Hodgen, M. T.** Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Philadelphia, 1964.
- Hofstede, Gert Jan & Pedersen, Paul B. & Hofstede, Geert.** Kultuuri uurides: ülesanded, näited, sünteetilised kultuurid. Tartu: Väike Vanker, 2004.
- /Hume, David/** The Philosophical Works of David Hume. III. London, 1898. Lk. 252.
- Huntington, Samuel P.** Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujumine. Fontes, 1999.
- Jansen, Ea.** Carl Robert Jakobson muutuv asjas: Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.
- Jansen, Ea.** Rahvuseks saamise raske tee. // Akadeemia. 2000 / 6. Lk. 1155–1188.
- Jansen, Ea.** Veelkord ärkamisaja kultuurimurrangust. // Keel ja Kirjandus. 1993 / 5. Lk. 293–303; 1993 / 6. Lk. 344–357.
- Jordan, W. D.** White over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550–1812. Williamsburg, 1968.
- Kaarma, Melanie & Voolmaa, Aino.** Eesti rahvarõivad. Tallinn, 1981.
- Kampmann, Mihkel.** Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Tallinn, 1912.
- /Kant, Immanuel/** Kant's Gesammelte Schriften. 2. Berlin: George Reimer, 1905.
- Kaplinski, Jaan.** Ida ja Lääs. // J. Kaplinski. Kõik on ime. Koost. T. Salumets. Tartu, 2004. Lk. 223–232.
- Karjahärm, Toomas.** Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.
- Karjahärm, Toomas.** Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti”. // Akadeemia. 1994. Nr. 9. Lk. 1801–1821.
- Karlins, M. & Coffmann, T. L. & Walters, G.** On the Fading of Social Stereotypes: Studies in Three Generations of College Students. // Journal of Personality and Social Psychology, 1969, 13. Lk. 1–16.
- Karvonen, Erkki.** Imagologia: Imagon teorioiden esittelyä, analyysiä, kritiikkiä. (Acta Universitatis Tamperensis 544). Tampere, 1997.
- Katz, D. & Braly, K. W.** Racial Stereotypes of One Hundred College Students. // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1933, 28. Lk. 280–290.
- Kehrer, H.** Die Heiligen Drei Könige in Literatur und Kunst. 2 Vol. Leipzig, 1908–1909.
- Keil, C. F.** Ueber die Hiram-Salomonische Schifffahrt nach Ophir und Tarsis. Eine biblisch-archäologische Untersuchung. Dorpat, 1834.
- Ki-Zerbo, J.** General introduction. // General History of Africa. I. Methodology and African Prehistory. Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 1–23.
- Kiwanuka, Semakula.** A History of Buganda, from the Foundation of the Kingdom to 1900. New York, 1972.

- Klaassen, Olaf.** Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. I jagu. Tartu, 1990.
- Klaassen, Olaf.** Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. II jagu. Tartu, 1990.
- Klaassen, Olaf.** Aasia ja Aafrika 1918–1945 ning kontaktid Eestiga. III jagu. Tartu, 1990.
- Klaassen, Olaf.** Aasia ja Aafrika 1900–1918 ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1992.
- Klaassen, Olaf.** Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1994.
- Klaassen, Olaf.** Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XIX. Tartu, 1987. Lk. 70–79.
- Klaassen, Olaf-Mihkel.** Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI kogumik. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995. Lk. 110–128.
- Klaassen, Olaf.** Loenguid Eesti afroasiaatika kujunemisloost. Tartu, 1988.
- Kloeke, G. G.** Herkomst en groei van het Afrikaans. Leiden, 1950.
- Knox, Robert.** Races of Man: a Fragment. London, 1862.
- Kobištšanov, J., Dridzo, A., Mirimanov, V.** Tsiivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Tallinn: Valgus, 1973.
- Kock, W. J. de.** Paul Kruger (1825–1904). Pretoria, 1997.
- Koponen, Juhani.** Development for Exploitation: German colonial policies in Mainland Tanzania, 1884–1914. (Finnish Historical Society, Studia Historica 49; Lit Verlag Studien zur Afrikanischen Geschichte 10). Helsinki / Hamburg, 1995.
- Koponen, Juhani.** People and Production in Late Precolonial Tanzania: History and Structures. (Monographs of the Finnish Society for Development Studies No 2; Transactions of the Finnish Anthropological Society No 23; Studia Historica 28). Jyväskylä: Finnish Society for Development Studies, Finnish Anthropological Society, Finnish Historical Society in cooperation with Scandinavian Institute of African Studies, 1988.
- Kottak, Conrad Phillip.** Anthropology: The Exploration of Human Diversity. McGraw-Hill, 1991.
- Krusten, Reet.** Eesti lastekirjandus. Tartu, 1995.
- Kukk, Kristi.** Mütologiseeritud ajaloo rollist Eesti rahvuse arengus. // Vikerkaar. 2003 / 10–11. Lk. 98–107.
- Kunst, H. J.** L’Africain dans l’art européen. Bad Godesberg, Inter Nationes, 1967.
- Kuparinen, Eero.** An African Alternative: Nordic Migration to South Africa, 1815–1914. (Suomen Historiallinen Seura. Studia Historica 40/Migration Studies C10). Helsinki: Finnish Historical Society, Institute of Migration, 1991.
- Laar, Mart.** Äratajad: Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2005.
- Latourette, K. S.** A History of the Expansion of Christianity. Vol. V. New York, London, 1943.
- Laur, Mati.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000. Lk. 93.
- Laur, Mati & Tannberg, Tõnu & Piirimäe, Helmut.** Eesti ajalugu. IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu, 2003.
- Le Bon, Gustave.** Hulkade psühholoogia. // Loomingu Raamatukogu. 1991, 11–13. Tallinn, 1991.

- Leclant, J.** The Empire of Kush: Napata and Meroe. // General History of Africa. II. Ancient Civilizations of Africa (editor G. Mokhtar). Heinemann, California, UNESCO: 1981. Lk. 278–297.
- Leete, Art.** Põhjarahvad antiigist tänapäevani: obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine. *Eesti Rahva Muuseumi sari 3*. Tartu, 2000.
- Le Goff, Jacques.** Keskaja Euroopa kultuur. Tallinn: Kupar, 2000.
- Lehtonen, Jaakko & Petkova, Diana.** National identities and images: Bulgarian-Finnish attitudes and perceptions. University of Jyväskylä 2005.
- Levi-Bruhl, Lucien.** Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris, 1910.
- Levi-Bruhl, Lucien.** La Mentalité primitive. Paris: Alcan, 1922.
- Lewis, Richard D.** Kultuuridevahelised erinevused: Kuidas edukalt ületada kultuuri-barjääri. Tallinn, 1997.
- Leyens, J.-P. & Yzerbyt, V. & Schadron G.** Stereotypes and Social Cognition. London: Sage Publications Ltd., 1994.
- Liiv, Toomas.** Aafrika, Pariis, Pühajärv. Karl August Hindrey 120. // Postimees. 16. august 1995.
- Liivaku, Uno.** Eesti raamatu lugu. Jyväskylä, 1995.
- Linnaeus, C.** Systema naturae. Stockholm, 1758.
- Little, K. L.** Negroes in Britain. London, 1947.
- Lippmann, Walter.** Public Opinion. New York: Harcourt, Brace, 1922.
- Livingstone, David.** Reised Lõuna-Aafrikas. Tallinn, 1961.
- Long, Edward.** History of Jamaica. II. London, 1774.
- Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. Kari Alenius, Olavi K. Fält & Seija Jalagin. Oulu, 2002.
- Lotman, Juri.** Semiosfäärist. Vagabund, 1999.
- Lovejoy, Arthur O.** The Great Chain of Being. Cambridge, Mass., 1936.
- Lucas, Charles P.** The British Empire. London, 1915.
- Lugard, Frederick Dealtry.** The Rise of our East African Empire. Vol. I. London, 1893.
- Lukas, Liina.** Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses. // Akadeemia. 1997 / 11. Lk. 2322–2343.
- Lukas, Liina.** Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. // Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu, 2000. Lk. 27–52.
- MacDonald, Robert H.** The Language of Empire: Myths and Metaphors of Popular Imperialism, 1880–1918. Manchester and New York: Manchester University Press, 1994.
- Madon, Stepanie & Gyll, Max & Aboufadel, Kathy & Montiel, Eulices & Smith, Alison & Palumbo, Polly & Jussim, Lee** Ethnic and National Stereotypes: The Pinceton Trilogy Revisited and Revised. // Personality & Social Psychology Bulletin, 2001, 8. Lk. 996–1010.
- Mbackwe, Iheanyi J. S.** The Images of Africa in Sweden before 1914: A Study of Six Types of Persuasive Ideas. Lund: Lund University, 1980.
- McQuail, Denis.** McQuaili massikommunikatsiooni teooria. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- Merensky, Alexander.** Deutsche Arbeit am Nyassa. Berlin, 1894.
- /Montaigne, Michel Eyquem de/** Essais de Montaigne. Edition nouvelle, où se trouvent ses Lettres et le Discours de la Boetie sur la servitude volontaire, ou le Contr'un. T. IV. Paris, 1801.

- Mossolow, Nicolai.** Otjkango or Gross Barmen: The history of the first Rhenish Herero Mission Station in South West Africa 1844–1904. Windhoek, 1993.
- Naber, Jaak.** Volksbildung und Schulen der Esten in Est- und Livland im Zeitalter der Aufklärung. // Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit. Herausgegeben von Otto-Heinrich Elias in Verbindung mit Indrek Jürjo, Sirje Kivimäe und Gert von Pistohlkors. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996. Lk. 73–94.
- Nederveen Pieterse, Jan.** White on Black: Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture. New Haven and London: Yale University, 1992.
- Neill, Stephen.** A History of Christian Missions. Penguin Books, 1990.
- Nelson, Keith L.** The “Black Horror on the Rhine”: Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy. // Journal of Modern History. 1970 / 42 . Lk. 606–628.
- Nineteenth-Century Africa. London: Oxford University Press, 1968.
- Oinas, Feliks Johannes.** Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. // Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogias ja kirjandusest. Toronto, 1979. Lk. 97–116.
- Omi, Michael & Winant, Howard.** Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1980s. New York: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- Paatsi, Vello.** Fr. R. Kreutzwaldi “Ma-ilm ja mõnda”: uusi andmeid ja hüpoteese. // Keel ja Kirjandus. 1990 / 6. Lk. 325–330.
- Paatsi, Vello.** Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss... Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I. // Akadeemia. 2001 / 5. Lk. 875–903.
- Pakenham, Thomas.** The Boer War. London: Abacus, 1998.
- Paul, Toomas.** Eesti piiblitõlke ajalugu: Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Ema-keele Seltsi Toimetised Nr. 72). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1999.
- Peegel, Juhan & Aru, Krista & Issakov, Sergei & Jansen, Ea & Lauk, Epp.** Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Tartu, Tallinn, 1994.
- Peegel, Juhan.** Varasema eesti ajakirjanduse geograafiline horisont. // Artikleid ja uurimusi eesti ajakirjanduse ajaloost. Tartu, 1981. Lk. 3–12.
- Peltola, M.** Suomen Lähetysseuran Afrikan työn historia. Sata vuotta suomalaista lähetystyötä 1859–1959. II. Kuopio, 1958.
- Piibel. Vana ja Uus Testament. Soome Piibliselts, 1989.
- Poliakov, Leon.** Racism in Europe. // Caste and Race: Comparative approaches. Eds. A. de Reuck and J. Knight. London, 1967.
- Polsche, T.** Die Arier. Ein Beitrag zur historischen Anthropologie. Jena, 1878.
- Problems in African History. Edited by R. O. Collins., New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1968.
- Pöld, Peeter.** Eesti kooli ajalugu. Tartu 1933.
- Pöldvee, Aivar.** Rahvaharidusest Harjumaal Rootsi ajal (1561–1710). // Harju Muuseum 1989–1993: Artikleid ja aruandeid. Keila: Harju Muuseum, 1994. Lk. 19–47.
- Raiskio, Teuvo.** Guided by the Bushmen to the Finnish Namibia Myth. // Looking at the Other: Historical Study of Images in Theory and Practise. Eds. K. Alenius, O. K. Fält & S. Jalagin. Oulu, 2002. Lk. 35–57.
- Ramseyer, F. A. & Kühne, J. Four Years in Ashantee. London, 1875.
- Rémond, R. Les Etats Unis devant l’opinion française, 1815–1822. Paris, 1967.
- Reusch, Richard.** History of East Africa. Stuttgart: Evang. Missonsverlag G. m. b. H., 1954.
- Rhodes, Colin.** Primitivism and Modern Art. London: Thames and Hudson, 1997.

- Rogers, J. A.** Sex and Race. Vol. I. New York, 1942–44.
- Roos, Jaan.** Eesti raamatu rareiteetsus. // Eesti Kirjandus. 1935 / 9. Lk. 393–406.
- Roos, Jaan.** Fr. R. Kreutzwaldi “Maa- ja mere piltide algupära”. // Eesti Kirjandus. 1930 / 5. Lk. 267–268.
- Ross, Kristiina.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? // Vikerkaar. 2005 / 7–8. Lk. 130–139.
- Rothbart, Mary.** From individual to group impressions: Availability heuristics in stereotype formation. // Journal of Experimental Social Psychology. 1978 / 14. Lk. 237–255.
- Rätsep, Huno.** Läänemeresoome värvimaailm. // Keel ja Kirjandus. 1985, 1. Lk. 58–59.
- Russell, Jeffrey Burton.** The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988.
- Saarlo, Liina.** Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. (Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 5). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2005.
- Said, Edward W.** Orientalism. New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1994.
- Sarapik, Virve.** Valge ja must. // Loomine. *Pro Folkloristica* II. Tartu, 1994. Lk. 37–46.
- Schiebinger, Londa.** Nature’s Body: Gender in the Making of Modern Science. Boston: Beacon Press, 1993.
- Schiller, Friedrich.** Fiesco vandenõu Genuas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- /Schiller, Friedrich von/** Schillers Werke: in fünf Bänden. Zweiter Bänden. Die Räuber. Die Verschwörung des Fiesco zu Genua. Kabale und Liebe. Berlin; Weimar: Aufbau-Verlag, 1984.
- Shillington, Kevin.** History of Africa. London and Basingstoke: Macmillan, 1995.
- Shmidt, Wilhelm.** Der Ursprung der Gottesidee. Bd. I–XII. Münster, 1912–1955.
- Siioja, Mart.** Hans Tiismann gallade rajal. // Kleio. 1991 Nr. 4. Lk. 32–36; 1992, Nr. 5/6. Lk. 21–26.
- Siioja, Mart.** Inglise-Buuri sõda (1899–1902) ja Eesti ühiskond. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu, 1995. Lk. 117–131.
- Siioja, Mart.** Meie ja Lõuna-Aafrika. // Postimees. 13.11.1991.
- Siioja, Mart.** Mida oleksid Lõuna-Aafrika valged võinud õppida Jaan Tõnissonilt? // Päevaleht. 5.08.1994.
- Siioja, Mart.** Mis on Aafrika? // Horisont. 1994, 3. Lk. 41–43.
- Siiskonen, H.** Trade and Socioeconomic Change in Ovamboland, 1850–1906. Helsinki, 1990.
- Smith, Edwin W.** The Christian Mission in Africa. London, 1926.
- Smith, Edwin W.** The Religion of Lower Races: As Illustrated by the African Bantu. New York: Macmillan, 1923.
- Snowden, Frank M., Jr.** Black in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press, 1970.
- Stadius, Peter.** Southern Perspectives on the North: Legends, Stereotypes, Images and Models. (The Baltic Sea Area studies: Northern Dimension of Europe. Vol. 3) Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin: Gdańsk-Berlin, 2001.
- Stender, Gotthard Friedrich.** Pasakkas un Stahsti, teem Latweescheem par islusteschanu un gudru mahzibu sarakstiti. Jelgawa, 1789.

- Stoppe, Daniel.** Neue Fabeln. Breslau: Korn, 1745.
- Suits, Gustav.** Eesti kirjanduslugu. I. Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund, 1953.
- Suits, Gustav.** Otto Wilhelm Masing kirjamehena. // Eesti Kirjandus. 1932. Lk. 542–559.
- Suvanto, Mari.** Images of Japan and the Japanese: The Representations of the Japanese Culture in the Popular Literature Targeted at the Western World in the 1980s-1990s. (Jyväskylä studies in Communication 16). University of Jyväskylä: Jyväskylä, 2002.
- Zweig, Stefan.** Eilne maailm. Tallinn, 1988.
- Talv, Tarvi.** Käsitlus ajaloolise mõjurina. // Vikerkaar. 1992 / 6. Lk. 31–40; 11. Lk. 59–64; 12. Lk. 57–62.
- Teder, Olev.** Otto Wilhelm Masingu tegevusest kirjastamise ja raamatukaubanduse alal. // Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. 2004. A25. Lk. 106–113.
- Thompson, Leonard.** A History of South Africa. New Haven and London: Yale University Press, 1995. Lk. 110–122.
- Todorov, Tzvetan.** Ameerika vallutamine: Teise probleem. Varrak, 2001.
- Tork, Marie.** Jannsen Horn'i laenulisena. // Eesti Kirjandus. 1933 / 8. Lk. 353–368; 1933 / 9. Lk. 436–446.
- Towsend, M. W.** Asia and Europe. London, 1903.
- Toynbee, Arnold.** Uurimus ajaloost. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Tuglas, Friedebert.** Mälestused. Tallinn, 1960.
- Valk, Ülo.** Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus. (Eesti Rahva Muuseumi sari 1). Tartu, 1998.
- Vallaste, H. & Kaurits, T.** Abessiinia. Musta mandri 3000-aastane keiserriik: Ajalugu ja tänapäev. Tartu: Kirjastus "Eesti Raamat", 1935.
- Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe. Ed. By André Gerrits and Nanci Adler. North-Holland, Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo, 1995.
- Veere, Kairi.** Eestlaste ja soomlaste streeitüüpide muutused 1990. aastatel. // Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002. Lk. 112–124.
- Vernier, C.** Islamisme et Christianisme en Afrique. Montauban, 1908.
- Viires, Ants.** Eestlaste värvimaailm. // Keel ja Kirjandus. 1983 / 6. Lk. 290–302.
- Vinkel, Aarne.** Eesti rahvaraamat: Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn, 1966.
- Vinkel, Aarne.** J. W. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus. // Keel ja Kirjandus. 1958 / 4–5. Lk. 226–238.
- Vinkel, Aarne.** Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule mineviku teel. Tallinn, 1958.
- Vinkel, Aarne.** Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil. // Keel ja Kirjandus. 1960 / 12. Lk. 724–730.
- Vortisch, H.** Die Gesundheitsverhältnisse auf der Goldküste (in den letzten 20 Jahren). // Evangelische Missions-Magazin. N. F. Jhg. 49, 1905, nr.5. Lk. 220–228.
- Värvid, arvud, kujundid: esivanemate maailmapildist. // Looming. 1981 / 11. Lk. 1600–1608.
- Wandycz, Piotr.** Western Images and Stereotypes of Central and Eastern Europe. // Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central

- Europe. Ed. by André Gerrits & Nanci Adler. North-Holland, Amsterdam; Oxford; New York; Tokyo, 1995. Lk. 5–23.
- Welsh, Frank.** A History of South Africa. London, HarperCollinsPublishers, 1998.
- Wendt, Alexander.** Anarchy is What States Make of It. // International Organisation, 1992, 46 / 2.
- Wendt, Alexander.** Social Theory of International Politics. (Cambridge Studies in International Relations: 67). Cambridge University Press, 2000.
- Алексеев, В. П.** Историческая антропология. Москва, 1979.
- Артамонов, Л.К.** Через Эфиопию к берегам Белого Нила. (Академия Наук СССР, Институт Востоковедения). Москва: “Наука”, 1979
- Балезин, А. С.** У Великих африканских озер. Монархи и президенты Уганды. Москва: Наука, 1989.
- Бартницкий, А., Мангель-Нечко, И.** История Эфиопии. Москва, 1976.
- Бизли, Ч. Р.** Генрих Мореплаватель, 1394–1460. Москва, 1979.
- Боатенг, Е. А.** География Ганы. Москва, 1961.
- Васин, И. И.** Политика капиталистических держав в Эфиопии (80–90-е годы XIX века). Москва: “Наука”, 1974.
- Гачев, Г.** Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос. Москва, 1995.
- Гачев, Г.** Национальные образы мира. Америка в сравнении с Россией и Славянством. Москва, 1997.
- Давидсон, Аполлон.** Сесил Родс – строитель империи. Москва: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.
- Ерофеев, Н. А.** Туманный Альбион: Англия и англичане глазами русских 1825–1853. гг. Москва, 1982.
- Ерофеев Н. А.** Английский колониализм и стереотип африканца в конце XIX века. // Вопросы истории. 1971 / 12. Lk. 69–83.
- История Ганы в новое и новейшее время. Москва, 1985.
- История германского колониализма в Африке. Москва: “Наука”, 1983.
- История Тропической Африки (с древнейших времен до 1800 г.). Москва: Издательство “Наука”, 1984.
- Кобищанов Ю.М.** На заре цивилизации: Африка в древнейшем мире. Москва: “Мысль”, 1981.
- Леец, Г.** Абрам Петрович Ганнибал. Биографическое исследование. Таллинн: Ээсти раамат, 1980.
- Ли Дачжао.** Коренные различия между цивилизациями Востока и Запада. // Ли Дачжао. Избранные произведения. Москва, 1989. Lk. 135–137.
- Луис, Б.** Ислам и Запад. Москва, 2003.
- Львова, Э. С.** История Африки в лицах. Биографические очерки. Выпуск I. Африка в доколониальную эпоху. Москва: “Муравей”, 2002.
- Монтескье, Шарль Луи.** О духе законов. Москва: Мысль, 1999.
- Путешествие по Восточной Африке в 1859–61 годах барона Карла-Клауса фон Деккена. Составлено Отто Керстеном. Москва, 1870.

KÄSIKIRJALISED UURIMUSED

- Aus, Nele.** Aafrika ja aafriklased Eesti varasemas kirjasõnas. Stereotüüpide kujunemine. Diplomitöö. Tartu, 1993.
- Lukas, Liina.** Võõra kujund baltisaksa kirjanduses. Magistritöö. Tartu, 1997.
- Markova, Karin.** Oscar Thal ja tema “Kirjad Aafrikast.” Diplomitöö. Tartu, 1987.
- Niit, Reelika.** Hendrik Tuttar – misjonär ja kirjamees. Lõputöö. Tartu, 2000.
- Paatsi, Vello.** Eestlase geograafiline silmaring ja geograafiaõpetuse algus (kuni 1850. aastani). Magistritöö. Tartu, 1993.
- Past, Aune.** Eesti linnade imago linnaelanike silmis. Magistritöö. Tartu, 1999.
- Päid, Margit.** Inglise-Buuri sõda 1899.–1902. a. Diplomitöö. Tartu, 1979.
- Rahkema, Heli.** Eesti ja Etioopia 1930. aastatel. Lõputöö. Tartu, 1999.
- Rahkema, Heli.** Tartu ülikool ja Aafrika (1802–1940). Magistritöö. Tartu, 2003.
- Rütman, Tanel.** Eesti ja Inglise-Buuri sõda (1899–1902). Diplomitöö, 1995.
- Sarapik, Virve.** Värv kui märk. Magistritöö. Tartu, 1996.
- Sepping, Eva.** Piibliloost apartheidini: mustanahaliste representatsioonid ja stereotüübid LAU näitel. Bakalaureusetöö. Tartu, 2003.

ELEKTROONILISED MATERJALID

- Erelt, Tiit.** Imago. // Hommikuleht, 1993, 19.märts.
<http://www.eki.ee/keeleabi/artiklid/imago.html> (07.04.04).
Dark Continent // www.darkcontinentrpg.com (25.09.2005).
The Spectator. No 11. Tuesday, March 13, 1711.
<http://harvest.rutgers.edu/projects/spectator/text/march1711/no11.html>. 21.06.2004.

PERIOODIKA

- Beiträge. XVI. Pernaui, 1822.
Das Inland. 1858.
Magazin für die neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaften. 1818.
Marahwa Näddala-Leht, 1823.
Postimees, 1903.

KÄSIRAAMATUD

- Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999. Tallinn, 1999.
Eestikeelne raamat 1851–1900. I. A–Q. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1995.
Eestikeelne raamat 1851–1900. II. R–Y. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1995.
Eestikeelne raamat 1901–1917. I. A–P. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1993.
Eestikeelne raamat 1901–1917. II. R–Y. Toimet. E. Annus. Tallinn, 1993.

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. III köide. L–N. 2. vihik. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut, 1993.

The Modern Dictionary of Sociology. New York, 1969.

Raun, Alo. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Tartu: MAARJAMAA Publications, 2000.

Silvet, Johannes. Inglise-eesti sõnaraamat. I. Tallinn: Valgus, 1991.

Wiedemann, Ferdinand Johann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1869.

Õim, Asta. Sünonüümisõnastik. Tallinn, 1991.

SUMMARY

The Reception of Africa in Estonian Printed Word (until 1917)

Our images of the world are not invariably fixed, uniformly believable or clear - they change with the change of time and space. Image affects and forms our opinion, directs our behaviour in relation to something or somebody and is important in decision-making. As changes the image, so do also its functions in time and space. Images of distant cultures often depend on stereotypes and myths, and are less dependent on changes than close images because these are not so sensitive towards feedback.

Estonian images of Africa are placed among the distal images. They are often based on only some single typical feature which is simplified and distorted and which carry in itself metaphorical content. The way we picture a distant culture tells first and foremost about ourselves and about the influences which have formed our picture of the world. The hidden sides, hopes and fears of a society are reflected in the created social context (here: texts). Estonian images of Africa and its inhabitants, which were depicted in the Estonian written word (until 1917) have been affected strongly by the outside influence, wherefore they should be placed in a broader historical context. In these images we can meet centuries or even millennia old archetypes, which have been passed on from one generation to another. Images widespread in Estonia have a long history, they have gone through various progress cycles and transformations. By the beginning of the 20th century well-known “land of gods” and “perfect Ethiopians” of Antiquity had gone through a degradation in the images of the western world, acquiring the ominous reputation of a *Dark Continent*. Africans became the group of people manoeuvred to the lower stage in the social hierarchy.

In revising the images of *otherness* or in this case of Africa, revolutionary historical events had their own part. Starting from the Peloponnesian war (431–404 BC) a dichotomous image of Africa started to deepen – famous and known “cultural” Africa (North Africa and Northeast Africa) and “wild” Africa as the rest of the continent. Preliminary relatively positive images of Ancient Times and Antiquity went through notable changes in Middle Ages and Modern Times. An important factor starting dynamical changes was Christianity. Christian worldview in Middle Ages was built up on black-and-white principle, without shades in between. Due to that people were divided mainly into two categories: Christians and pagans. Such religious dichotomy though did not necessarily carry onto the matters of skin colour (although discussions on black colour as a symbol of dark forces and sin can be found in the early Christian tradition) as has happened later in Modern Times. Because medieval conception of space was greatly based on religious principles, the line between Christian

and non-Christian world was also moving. Europeans' attempts to find allies in the Islamic siege are reflected in the vitality of the legend of the priest John: in the 12th to 15th centuries Ethiopia was viewed in Western Europe as a possible ally. But the fatal progress of the historic events gave its result in the mental world. The influence of the trans-Atlantic slave-trade brought with itself revolutionary changes not only in the Western economy of the following centuries but also in its mentality. The degradation of the black image in Europe was henceforth in correlation with the profitability of slavery.

The discovery of American continent and Indians brought out the discussion of a "noble savage", which in time was extended to black people. Yet this discussion was unable to compete with the following rapid changes in history: slavery, developing colonial politics of the West, the scientific and industrial revolution of Modern Times in Europe. The 18th century had its own improvements here: on one side rising abolition movement and positive reception of the French Enlightenment philosophers, on the other hand the beginning of the racial science which had an influence on its own on the formation of race theory. This is the century to which many important starting points of the 19th and 20th century racism are left, which also influenced greatly the reception of Africa in Estonia.

In a situation where moving of people is limited by some external factor, printed word can become the mediator of reality. European general knowledge of the rest of the world and perceptions formed by this were based mostly on books. Estonia did not differ in this matter significantly from Europe and if at all, then rather in this way that knowledge in the Estonian community of serf peasantry spread slower and in more fragmentary manner. Estonian images of Africa and Africans originate mainly from the West-European colonial countries, especially from the German cultural space. Yet the importance of the latter cannot be overestimated when using the realities of the European colonial expansions as the starting point. The formation of German colonial empire in Africa was left in quite a late period (to the mid 1880-s) when compared to other European colonial countries. Therefore, for quite a long time the influence of Great Britain and France was felt in the German images of Africa. For example when following the translation origin of the German booklets up to 1870s, then especially in case of fiction there can be noticed the influence of both the Enlightenment ("noble savage") as well as that of English (Robinsonades, the topic of slave-trade). This did not of course mean that the direct information about Africa was missing in Germany. Here the missing gap in knowledge of Africa and its images was filled by German explorers (H. Barth, G. Nachtigal), as well as by German missionaries. Mission literature became the main source of forming the images of Africa among German middle-class – images which through the Baltic German cultural space influenced directly also the Estonians' images of this continent.

The spread of Estonian printed word was one of the most important factors in the broadening of the Estonians' world picture. In the beginning of the

written word an important role in achieving source information about Africa was played by religious literature which until the end of the 18th century formed up the major part of Estonian printed word. But the knowledge gained from here could be restricted to vague geographical place names. Because in the end of the 18th century the literacy among Estonians reached 60% one cannot be too hopeful about any broader knowledge of Estonians about different areas of the world.

Together with the development of popular literature since the end of the 18th century a developing pattern of images and stereotypes about Africa is drawn out. In earlier texts a certain balance between negative and positive images exists due to the influence of Renaissance. In the field of Africa and “black theme” the first pioneering work was “Üks kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat” by Fr. G. Arvelius which was published in 1782, in which the absence of resolute opinions and the rational approach of the Enlightenment era set a foundation rather to positive images. Such a tolerant attitude in bringing forth the diversity of mankind was later continued by Otto Wilhelm Masing in his book “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” published in 1818.

The first school books played an especially important role in the formation of images. Through the knowledge passed on by the school books also social values were dictated. In comparison of the books of the 20th century, the era of mass media, the first Estonian school books played a much more important role in moulding the images and values of the students. The book “Weikenne opetusse nink luggemisse Ramat” by Georg Gottfried Marpurg, published in 1805, was the first book in Estonian printed word to give a systematic overview of Africa, but together with important facts also racial prejudice and resultant social hierarchy inherent to the era drawn by biological determinism accompanied. At the same time another neutral approach towards Africans can be encountered in a primer and reader by Carl Ernst Berg which appeared in 1811, in which connecting racism to individual’s characteristics was avoided.

In the development of the education of the Estonian people an important part is played by pietistic movement, including an enlivening of the publishing of Estonian narrative literature. Characteristic to such literature is the moralising trait. Due to the influence of the Enlightenment era in the Estonian printed word in the end of the 18th and the first half of the 19th century the “noble savage” stereotype was prevailing. As a peculiar mixture of the influence of pietism and Enlightenment era an exotic black hero appeared in works of fiction, who in spite of his sins is good by nature, and in being awakened in faith will set a good example even to a white man. Due to the triumph of Robinsonades in Estonia in the 1830s–1840s Africa obtained an image of a place of exotic adventure and fast enrichment. As in many European countries also the Estonian preliminary image of Africa was identified with West Africa. This was a region which coastal areas were familiar to Europeans already from the time of the search for Indian sea lanes in the 15th century. Also trans-Atlantic slave-trade originated from West Africa.

Johann Voldemar Jannsen's popular writings of Africa brought along important changes in the image of the inhabitants of the continent. While so far the border between a bad and a good black pagan had been moving, then consequently an influence of contemporary clerical and mission literature it was fixed as a negative stereotype. Stories of foreign literature translated by J.V. Jannsen were a vivid example how with a didactic-moralising approach the attitude of people little educated was actively formed. The sign of its time was the fact that J.V. Jannsen's popular works far-from-objectivity and moralising were more successful than Fr. R. Kreutzwald's erudite nation-enlightening works, and that had its main goal to expand the Estonians' understanding of the world. J. V. Jannsen's works were still more oriented towards the general reader than those of Fr. R. Kreutzwald.

The sign of awakening cultural shovininism in Europe was the stressing of European culture, education and upbringing and systematic discerning of Christians and pagans. School books as bearers of social values had an important role in fixing such European values. The base structures of individual's images originate mostly from one's childhood. Through spreading the knowledge the value standards characteristic to given society are inevitably fixed within students. Wishing to belong to the European Christian cultural space, Estonians in many cases unfortunately took over the values prevailing there. The complicity of forming one's own opinion about distal cultures has its own part in accepting such foreign opinions without criticism. Main school books from where knowledge was drawn about Africa were geography and history books. The presented material about tropical and South-Africa was rather scant: the knowledge was presented as old-fashioned information, the images formed on the basis of that were in many cases forwarded in stereotypes and in simplified cliches. Because many books had several reprints these images were rather unchangeable for a long time. In the developmental process of images of *otherness* the Russification period (1885–1905) in Estonia was a time of stagnation – other continents, including Africa, were given not much attention. Although foreign language and translated study-books could turn to be a serious obstacle in acquiring broader knowledge, specific individual influence of the teacher, how and what kind of material did (s)he forward, what were his(her) emphasizes in teaching could not be of course underestimated.

On the European scale of values the image of Africa turned out to be rather negative. The exotica of the African nature was jeopardizing, climatic conditions difficult and generally inappropriate for Europeans. In addition to unfriendly nature there was the hostile human factor. Africans were characterised as barbaric and primitive pagans, whom the Europeans would have to civilize. Because the clerically tendencial and racist attitude was influenced by the mission literature, therefore the nations among whom the mission work had been more successful were generally described more positively. Its own part was played by the developing European colonial policy according to which local nations in Europe were hierarchized on the basis of the formed racial

theory, and race-based was also the defining of the character and spiritual capacity of the native Africans. Here as well certain regularity was applied: generally more negative opinion was given to nations problematic to Europeans. When in the beginning of the period depravity, superstition, cruelty and other negative characteristics accredited to savages were emphasized, then in the end of that period (by the beginning of the 20th century the majority of Africa had been subjected to European control) there is an emergence of recession of the savage-stereotype and this being replaced by the one of a child. When a savage needed subduing, then the depiction of natives as child-minded stresses the inability of the Africans to develop on its own and therefore there is a need for an ongoing fatherly concern and governing by the Europeans. The rendering of such an attitude in Estonian school books is a genuine example of the popularity of the overall capitulation theory and of its vitality in this period. At the same time in the Estonian school books criticism on the European colonial policy can be found. Such standpoints to reach the school books is not quite usual in the context of European colonial countries; the reason behind could be that Russia lacked the direct colonial interests in Africa. Hegellian approach to African history as a non-historic world region is revealed in Estonian school books basically by the lack of historic treatment of the region. Africa together with the inhabiting nations are depicted monotonous and static. African history appears only in the context of the European colonial policy. The influence of the value image to Estonians is hard to be overestimated because the perceptions of Africa gained from the school books were not only the first but often also the only whole contact for the Estonians with a distant continent in the given time period.

In the progress of the mission work in different parts of the world in the 19th century, the topic of mission was henceforth becoming more and more important. Together with school books mission literature was one of the important source for information and images of Africa. The attitude of the affectional literature towards Africa is Manichaeic: the world operates here in the background of the constant battle between good and evil, the kingdom of light and darkness. Basically the African society is depicted bipolar – black and white. Grey, the so-called transition area is missing. Therefore also in depicting an African two main strategic descriptions are used: African as a pagan and African as a Christian. The task of the former is to create a negative stereotype: he is attributed such characteristics as cruelty, laziness, looseness, alcohol abuse, etc. The task of the positive stereotype is to create an idealised perception of an African who is already a Christian and whose virtuous characteristics are an example even to Europeans (in such way the literature about foreign missions changed into a useful tool also in domestic mission!). These stereotypes had its own certain function: to show the need of civilizing and gospelising. The negative stereotype points out the necessity of mission work and the positive stereotype affirms in its turn that the acquired result merits the overcoming of continuous obstacles for the missionary. The stressing of missionaries' heroism

(these goals are served even by depicting the African nature), accrediting them martyr-like features, creates a stereotype of the gospel proclaimers as savers of African pagan nations. According to the goals mentioned above mission literature was selective, stressing, if needed, rather the diversity.

In Estonian affectional literature, one can find various examples of creating the image of Africans as enemies from the ground of religious and cultural differences. African traditional society is described barbaric and it is contrasted to European civilisation. In the latter, very Eurocentrically, is seen the only possible model for development in Africa.

It is remarkable how relatively thorough is the overview of the African history in the affectional literature, compared to almost non-existent treatments in current school books. At the same time, African history is presented in a Europe-centred way in the context of mission work and colonial policy. It is significant that imperialism needed Christian myths for legitimating militarism. In image-making respect in affectional literature the actual cooperation of colonial powers and missions is left without attention and the progress of faith, education and health care is focussed on.

The affectional image in the given time period is quite unchangeable (smaller positive shifts towards the egalitarianism is yet felt in the beginning of the 20th century) because contrasting herein serves its certain purpose – the necessity of Christianising and civilizing. Proceeding from the goal – the possibility of Christianising the Africans, the equality of humankind in the eyes of God in spite of race and nationality – the emphasis and created images in affectional literature are inclining rather towards the positiveness.

In comparison to the value image, fictional image is very permanent. In fictional works, especially in children's literature, Africa was homogeneous and static, the differences between present and past and between one and another place were often erased. Abundant elements of fantasy used in literary works created a myth of Africa which had very little connection to reality. The prevalent characteristics among the natives in fiction were either cruelty or nobility or allegiance. But being of mixed race or Christians were additional virtues in case of a black man. Such standpoints can be found especially from German-originated printed word, the proportion of which in Estonian translated literature was prevalent in the given time period. In the beginning of the 20th century in fiction works discussions on social hierarchy existing in the society and the questionability of determination of the fate of the black people can already be seen.

It is remarkable that in addition to works originating from German and English cultural space, also Estonian own original stories about Africa emerged. That tendency was especially clear-cut in children's literature (both in prose and poetry). By the beginning of the 20th century the proportion of moralising sentimental children's stories had declined, more and more one could find humoristic approach towards African topic. The most vivid example of this is K. A. Hindrey's educational picture-versebook "Pambu-Peedu", from which a

stereotype of a black man as a joking child-savage reached Estonian children's literature. In comparison to European children's literature in Estonian one there is less of that threatening and formidable African motive. Rather, Africa with its exotica was a call for an adventure.

A political image of Africa formed mostly by periodicals was incidental in information, initially due to its incompleteness. Because Estonians were lacking the historical experience of statehood, the Estonian perceptions of Africa, emanating from the political realities, were strongly influenced by Russian and German political images. Although Russia did not have colonies in Africa, the so-called African issue in relation to intensified international relations was still on the agenda. In contrasting the imperialistic interests in Africa also Russian interest towards Ethiopia obviously grew: discovering expeditions, religious ties, establishing diplomatic relations with Ethiopia in 1898, diplomatic correspondence, special missions, military aid in the form of weapon supplies, training of Ethiopians in Russian military educational institutions etc. Russian colonial interests in Africa (so-called Sagallo case) cannot totally be excluded although from the active colonial policy in Africa it was still left out. In the end of the 19th century also Russian interest towards South-Africa grew. In 1898 diplomatical relations between Russia and Transvaal or the Republic of South Africa were signed.

German political image of Africa was compared to that of Russian relatively positive strongly ideologised and drawn by colonial mentality. Germany's rather negative picture was influenced not only by colonial interests but also by the scarcity of previous (in Middle Ages and Modern Times) direct contacts. The weakening of the German political image in the Estonian image of Africa was related to the wave of Russification in Estonia as well as to the intensified international relations in the 20th century. The search for Estonian political self-definition played its own part here – both German and Russian influence were contrasted with, and new ideals looked for.

In the end of the 19th century in the Estonian printed word in the background of daily political current news, two African regions which were treated more became prevalently important: Ethiopia and South Africa. In case of Ethiopia as a Christian country with long-term state continuity, in Estonia the positive image was prevalent which was apparently influenced by the unofficial attitude of Russia in the question of Abyssinia. Anglo-Boer War (1899–1902) which took place in South Africa at the time was the most reported African political event in Estonian printed word. But Estonians, as well as the majority of the European public was until the end of the war on the Boers' side. Pursuits of independence of the Boer republics which found public support and the influence of its positive image to cognition of a small country in the social consciousness can be considered very important, yet it was with an image of small deviation of the Boers. Paradoxically the mutual struggle for the future between the two white South African communities was one of the most important political events introducing Africa, which was not only depicted in

Estonian newspapers but also in the press of the whole world and which gave the image of Africa the final look – a continent as a vast European colony, the independent historic existence of which was inconceivable.

As a conclusion, it can be said that the images of Africa and its inhabitants in the period discussed in the Estonian printed word are rather homogeneous. These perceptions were in many parts based on widespread stereotypes and myths in Europe, which essentially misrepresented the reality. The African culture in these Eurocentric images was either underestimated or devaluated, African being placed on the lower stage in social hierarchy. European civilisation was presented as the norm, racist standpoints helped further to establish such an attitude. Although transempiric images were constant in their essence, certain changes in the time period under discussion can still be observed. These originate not only from the European historic events but also from Estonian own developments.

German influence which was carried by exotism and the idea of *Kulturträger* were dominant in Estonian images of Africa. It is note worthy that Estonians whom J. G. Herder still in the 18th century called the savages projected the notion related to savageness already in the 19th century to Africans and other people living in a natural state. In the same way Herder talked about the necessity for education and culture (or civilisation) in case of Estonians, J. V. Jannsen wrote about pagans and savage people living in darkness and in need of saving. Positive stereotypes (noble and good tribal people) as well as negative stereotypes (cunny, quarrelsome, desirous for drinks, etc.) about Estonians which we can view in the works of contemporary Baltic German authors (A. W. Hupel, J. C. Petri, G. H. Merkel etc.) find transmission to Africans in the 19th century Estonian printed word. Such transformations among Estonians can be related to the formation of self-consciousness. The definition of the *other* was essential in order to define oneself. As in the beginning it was crucial to define itself rather in a local context (comparisons with Baltic Germans, Russians and then with close neighbours), then as time went by, the more the rest of the world needed defining. The formulation of national identity is closely connected to placing itself in a more global context, in finding its place in the world by contrasting or identification. Consequently, the European ethnocentric starting points found a fertile soil in the form as a young forming nation.

Herein attention should be brought to these circumstances which in their way influenced and in comparison to European literature gave a certain peculiarity to perceptions of Africa spread in Estonian literature.

Firstly, as already mentioned above, in case of distal cultures an important role is played by printed word. In case of Estonian printed word the peculiarity being: although various kinds of publications were published, it was actually a small number of denominations in a very large number of circulation. Therefore, the information available was rather uniform and perceptions acquired through this standardised. Consequently, the Estonians' world picture was in the given time period rather uniform and narrow because of scanty alternatives.

Secondly, Estonian contemporary perceptions of Africa can be defined as less negative and radical, as well as a little more flexible as compared to perceptions spread in Europe. In its way the formation of images of this distant continent were mitigated by the lack of immediate interests (economic, political) in Africa. Thirdly, when we originate from the fact that words change in time and in their relation to the bipolar black and white world picture from the Christian European cultural space, then the Estonian image of Africa in the 19th and beginning of the 20th century be placed rather into the grey zone of images thanks to the strong influence of national culture. The black colour connected to Africans' skin colour (and to Africa in general), which in Christian symbolism was considered a sign of sin, did not carry in itself such strong negativity in comparison to European context; black colour had retained more its positive undertone. For example in the folklore Estonian archaic world picture did not attribute an important role to black colour, also black generally lacked the value-given background. Language reflects our images of the world and values related to it. Consequently, in relation to perceptions of Africa and Africans it can be concluded, although hypothetically, that the general value context related to black colour in Estonia was in the 19th century and the beginning of the 20th century a little more positive than in the rest of the cultural space of western Europe. The influence of black-white approaching principle to images of Africa (and more widely to *otherness*) was deepened in the 20th century also due to the urbanisation process through which the direct ties to national traditions and culture were diminished. The events that followed in the Modern Times had its own influence. The pejorative meaning of black in the Christian cultural context has only increased in the Soviet period. Unfortunately, these lately mentioned developments are left out of this work, at the same time, herein is a space for further research.

CURRICULUM VITAE

Karin Hiimaa

Sünniaeg ja -koht: 29.05.1963, Tartu
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Ülikooli 18, 50090
Telefon: +372 7 375 656
E-mail: Karin.Hiimaa@ut.ee

Haridus

1999–2006 Tartu Ülikool, doktoriõpe
1998 Tartu Ülikool, *M.A.* ajaloos
1987 Tartu Riiklik Ülikool, ajaloo osakond, ajaloolane
1981 Tartu 5. Keskkool

Teenistuskäik

1999– Tartu Ülikooli ajaloo osakonna lektor
1994 –1999 Tartu Ülikooli ajaloo osakonna assistent
1987–1993 C. R. Jakobsoni Talumuuseumi teadur, peavarahoidja

Teadustöö

Monograafia

1. K. Hiimaa. Südamete kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas. Tallinn, “Olion”, 2000.

Artiklid

2. K. Markova. Oscar Thal ja tema “Kirjad Aafrikast”. // Üliõpilaste Teadusliku Ühingu humanitaar-, täppis- ja loodusteaduste konverentsi teesid. Ajalugu. 16.–18. aprill. Tartu, 1987. Lk. 19–20.
3. K. Hiimaa, O.-M. Klaassen. Ühest unustatud eestlasest Kullarannikul 19. sajandil. // Kleio. 2. Tartu, 1989. Lk. 42–43.
4. К. Хийемаа. Миссионер Оскар Таль и его “Письма из Африки”. // Опыт религиозной жизни и ценности культуры. Санкт-Петербург, 1994. Lk. 87–88.
5. К. Хийемаа. Эстонские миссионерки в Африке. // Африка: культура и общество. Проблемы теории и методологии. Санкт-Петербург, 1995.

6. K. Hiiemaa. Eesti naismisjonärid Egiptuses. // "Kleio". 1(19) 1997. Tartu, 1997. Lk. 19–21.
7. K. Hiiemaa. Orient – kaugel või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast. // Ajalooline Ajakiri. 2000/2. Lk. 117–124.
8. K. Hiiemaa. Eestlaste etnilisest mälestusest Lõuna-Aafrika näite põhjal. // Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. *Studia ethnologica Tartuensia* 4. Tartu, 2001. Lk. 162–173.
9. K. Hiiemaa. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. // Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads. Eero Medijainen and Vahur Made (eds.). Series B:26. Kikumora Publications: Helsinki, 2002. Lk. 69–92.
10. К. Хийемаа, О.-М. Клаассен, М. Халлик. Эстонский африканист (Пент Нурмекунд) // Становление отечественной африканистики, 1920-е – начало 1960-х. Отв. ред. А. Б. Давидсон; Ин-т всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. Lk. 175–188.
11. K. Hiiemaa. Pambu-Peedu kummitab endiselt. // Lehed ja tähed. (Looduse ja teaduse aastaraamat 2006). Lk. 166–175.

CURRICULUM VITAE

Karin Hiimaa

Date and place of birth: 29.05.1963, Tartu
Citizenship: Estonian
Address: Department of History, Tartu University,
Ülikooli 18, 50090 Tartu, Estonia
Tel.: +372 7 375 656
E-mail: Karin.Hiimaa@ut.ee

Education

1999–2006 Tartu University, doctoral studies
1998 Tartu University, *M.A.* in history
1987 Tartu University, historian
1981 Tartu Secondary School No. 5

Professional career

1999– Tartu University, Department of History, lecturer
1994–1999 Tartu University, Department of History, assistant
1987-1993 Farm Museum of C. R. Jakobson, researcher, chief treasurer

Scientific Work

Monograph

1. K. Hiimaa. Südamel kutsel: Eesti misjonärid Aafrikas. Tallinn, "Olion", 2000.

Articles

2. K. Markova. Oscar Thal ja tema "Kirjad Aafrikast". // Üliõpilaste Teadusliku Ühingu humanitaar-, täppis- ja loodusteaduste konverentsi teesid. Ajalugu. 16. – 18. aprill. Tartu, 1987. Lk. 19–20.
3. K. Hiimaa, O.-M. Klaassen. Ühest unustatud eestlasest Kullarannikul 19. sajandil. // Kleio. 2. Tartu, 1989. Lk. 42–43.
4. К. Хийемаа. Миссионер Оскар Таль и его "Письма из Африки". // Опыт религиозной жизни и ценности культуры. Санкт-Петербург, 1994. Lk. 87–88.

5. K. Хийемаа. Эстонские миссионерки в Африке. // Африка: культура и общество. Проблемы теории и методологии. Санкт-Петербург, 1995.
6. K. Hiiemaа. Eesti naismisjonärid Egiptuses. // "Kleio". 1(19) 1997. Tartu, 1997. Lk. 19–21.
7. K. Hiiemaа. Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast. // Ajalooline Ajakiri. 2000/2. Lk. 117–124.
8. K. Hiiemaа. Eestlaste etnilisest mälust Lõuna-Aafrika näite põhjal. // Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. *Studia ethnologica Tartuensia* 4. Tartu, 2001. Lk. 162–173.
9. K. Hiiemaа. The Reception of the Third World in Estonia in 1918–1940. // Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads. Eero Medijainen and Vahur Made (eds.). Series B:26. Kikumora Publications: Helsinki, 2002. Lk. 69–92.
10. K. Хийемаа, О.-М. Клаассен, М. Халлик. Эстонский африканист (Пент Нурмекунд) // Становление отечественной африканистики, 1920-е – начало 1960-х. Отв. ред. А. Б. Давидсон; Ин-т всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. Lk. 175–188.
11. K. Hiiemaа. Pambu-Peedu kummitab endiselt. // Lehed ja tähed. (Looduse ja teaduse aastaraamat 2006). Lk. 166–175.